

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**Історичні передумови становлення
зовнішньополітичної орієнтації країн
пострадянського простору**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2020

УДК 94:327(47+57)

I - 90

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 5 від 15 вересня 2020 р.)

Рецензенти:

Сергійчук В.І., доктор історичних наук, професор

Попов В.Ж., доктор історичних наук, професор

Мандрагеля В.А., доктор філософських наук, професор

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Кириченко О.В., к.і.н., (відповідальний редактор)

Стельмах В.О., к.п.н. (технічний редактор)

Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. – 176 с.

У збірнику наукових праць представлено статті, присвячені аналізу історичних та культурно-цивілізаційних передумов становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору; особливостей зовнішньої політики та постсоціалістичної трансформації пострадянських країн; стратегій Європейського Союзу та Російської Федерації щодо країн регіону.

УДК 94:327(47+57)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-9365-6

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2020

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Бульвінський А.Г. Таджикистан в геополітичній структурі Центральноазійського регіону: історичний аспект	5
Цапко О.М. Чинники національного традиціоналізму у зовнішній політиці сучасного Туркменістану	22
Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії	32
Ткаченко І.В. Історичні чинники зовнішньополітичної орієнтації Азербайджану	43

РОЗДІЛ ІІ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Фомін С.С. Зовнішня політика Узбекистану	53
Красножон Н.Г. Українсько-латвійські відносини в контексті євроінтеграційних процесів на сучасному етапі	65
Кириченко О.В. Посткомуністична трансформація Латвійської Республіки: уроки для України	75
Добровольська А.Б. Трансформація суспільно-політичного середовища Молдови як чинник формування її зовнішньополітичного курсу: результати парламентських виборів 2019 р.	91

РОЗДІЛ ІІІ

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК АРЕНА ЗІТКНЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Деменко О.Ф., Рудяков П.М. Нова стратегія Європейського Союзу щодо країн Центральної Азії: безпековий вимір	109
Ляшенко Т. М. Регіональні організації та структури в Центральній Азії: співробітництво чи суперництво?	117

Фомін С.С. Співробітництво між Україною та Євросоюзом: проблеми та перспективи	125
Кордун О.О. «Невизнані республіки» як інструмент гібридної агресії Росії на пострадянському просторі	142
Сафар'янс Є.В. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхнього виникнення	159
Відомості про авторів	174

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94:327(575.3)

Бульвінський А.Г.

ТАДЖИКИСТАН В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано історичні засади сучасного місця Таджикистану в центральноазійському регіоні. З'ясовано, що таджики вважають себе найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, який був несправедливо посунутий зі свого історичного місця прийшлими тюркськими племенами. Показано, що єдиний таджицький етнос був остаточно розділений державними кордонами на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську) наприкінці XIX ст. Таджицька еліта з часів національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. вважає Таджикистан свідомо обділеним територіями та штучно витісненим у гори, а тому висуває претензії на свої «історичні території» – Бухару, Самарканд та ін.

Ключові слова: таджики, Таджикистан, Узбекистан, Афганістан, Бухара, національно-територіальне розмежування 1924 р.

Бульвинский А.Г. Таджикистан в геополитической структуре центральноазиатского региона: исторический аспект

В статье проанализированы исторические основы современного места Таджикистана в центральноазиатском регионе. Установлено, что таджики считают себя древнейшим автохтонным народом Центральной Азии, который был несправедливо подвинут со своего исторического места пришлыми тюркскими племенами. Показано, что единый таджикский этнос был окончательно разделен государственными границами на две части – центральноазиатскую и хорасанскую (афганскую) в конце XIX в. Таджикская элита со времен национально-территориального размежевания в Центральной Азии в 1924 считает Таджикистан сознательно обделенным территориями и искусственно вытесненным в горы, а потому выдвигает претензии на свои «исторические территории» – Бухару, Самарканд и др.

Ключевые слова: таджики, Таджикистан, Узбекистан, Афганистан, Бухара, национально-территориальное размежевание 1924 г.

Bulvinsky A. Tajikistan in geopolitical structure of the Central Asian region: a historical aspect

The article analyzes the historical background of Tajikistan current position in the Central Asian region. It argues that Tajiks consider themselves most ancient autochthonous people of the Central Asia, being unfairly displaced by Turkic tribes from historical territories. It is shown that the Tajik ethnic group was finally divided by the state borders into two parts – Central Asian and Khorasan (Afghan) – at the end of 19th century. Since the national-territorial delimitation of Central Asia in 1924, the Tajik elite considers Tajikistan being deliberately limited with territories and artificially displaced into the mountain areas, and therefore makes claims to its «historical territories» – Bukhara, Samarkand and others.

Keywords: Tajiks, Tajikistan, Uzbekistan, Afghanistan, Bukhara, national-territorial delimitation in 1924.

Історично зумовлена мовно-етнічна відмінність таджиків від інших народів Центральної Азії зумовлює певну геополітичну сегментованість регіону та є вагомим чинником, який впливає на відносини Таджикистану зі своїми сусідами. Без розуміння цих особливостей складно зрозуміти перспективи врегулювання ряду складних регіональних проблем та інтеграційних процесів в Центральній Азії.

Згідно бачення сучасної таджицької історіографії (Н. Негматов [1], Р. Масов [2] та ін.) та підходів державних ідеологів (Е. Рахмон [3]), таджики є найдавнішим автохтонним народом сучасної Центральної Азії. Вони є нащадками цивілізації арійців якій понад 8 тис. років. Згідно концепції М. Рахматшо у III–I тис. до н.е. територія сучасних Таджикистану, Узбекистану, Афганістану та східної частини Ірану називалась Адріана, яка була прабатьківщиною арійців [4, с.14-15].

Варто відзначити, що вперше положення про те, що таджики є єдиним корінним населенням регіону – потомками давньої арійської цивілізації, з'являється у роботах академіка АН СРСР Б. Гафурова [5], який у 1946–1956 рр. був першим секретарем ЦК Комуністичної партії Таджикистану.

Виходячи з таких концептуальних підходів, за своїм походженням таджики є ближчими до інших сучасних і давніх індоєвропейських народів (балтських, германських, слов'янських, іранських, індоарійських, анатолійських, вірмен, італіків, фрігійців, греків, кельтів, фракійців), ніж до тюркських народів, які зараз населяють більшість території Середньої Азії (узбеків, казахів, киргизів, туркменів тощо).

Апеляція до арійського походження є частиною символічної історії

таджицького народу, яка не лише заглиблює його у давнину, а й відділяє від сусідніх тюркських народів, культура яких традиційно вважається іранськими народами менш розвинутою [6].

Саме тому у 2006 р. у Таджикистані офіційно святкувався Рік арійської цивілізації. Президент Таджикистану Е. Рахмон у своїй роботі «Арії і пізнання Арійської цивілізації» пояснив це святкування необхідністю: «оцінити по достоїнству історико-культурну спадщину, матеріальні і духовні багатства, створені протягом тисячоліть предками таджицької нації» [7]. Під час виступу у Душанбе у вересні 2006 р. на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану і Року арійської цивілізації Е. Рахмон висловився ще більш чітко: «Арійська цивілізація заклала основи історії наших предків, зародження і формування традицій державності, культури, інших національних цінностей, більше того, вона зіграла роль історичної арени для формування самосвідомості і пізнання світу» [8].

Акцентація на давньому арійському походженню сучасних таджиків концептуально є непрямим, а почасти й прямим підкресленням прийшлого характеру тюркських народів у регіоні, їх фактичного статусу завойовників. Це також є певною відповіддю на виклики, пов'язані з посиленням ісламізації та тюркізації регіону та загрози цих процесів для стабільності самого Таджикистану.

За пануючою в Таджикистані концепцією великі імперії пізньої Античності та раннього Середньовіччя були безпосередньо зв'язані з процесом формування таджицького народу [9;10]. Цей процес розпочався в часи існування Імперії Сасанідів (226–651) і завершився за Держави Саманідів (819–999), яка офіційно вважається першою таджицькою державою. Варто відзначити, що Держава Саманідів охоплювала практично усі території де й сьогодні проживають таджики як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан). Принесений з арабським завоюванням у кінці VII – на початку VIII ст. до Хорасану, Мавераннахру та Согдіани (Согду) іслам у Державі Саманідів став державною релігією, а таджики – частиною ісламського світу. Офіційною мовою Держави Саманідів стала мова дарі (*parsī-yi darī* – «придворна перська»).

У жовтні 1996 р. уряд Таджикистану вперше на міжнародному рівні звернувся до спадщини Саманідів, запропонувавши ЮНЕСКО провести в 1999 р. святкування 1100-ї річниці створення Держави Саманідів як «першої

незалежної таджицької держави» [11]. Проведене у 1999 р., хоча й без підтримки ЮНЕСКО, святкування 1100-ї річниці першої незалежної таджицької держави мало засвідчити не лише глибокі державні традиції таджиків, а й підкреслити той факт, що нинішній Таджикистан є лише малою частиною «Великого Таджикистану», столицею якого була Бухара. Зрозуміло, що керівництво Республіки Узбекистан дратує той факт, що нинішнє узбецьке місто Бухара у Таджикистані офіційно вважається столицею першої таджицької держави.

З 1999 р. монументи І. Самані були поставлені у Душанбе, Ходженті, Курган-Тюбе, Гафурові. У 1998 р. найвища вершина Паміру Пік Комунізму було перейменовано на Пік Ісмаїла Самані. Продовжуючи курс на закріплення у суспільній свідомості зв'язку сучасного Таджикистану з Державою Саманідів, запроваджена у 2000 р. національна валюта Таджикистану була названа на честь засновника Держави Саманідів Ісмаїла Самані – сомоні.

Після занепаду держави Саманідів її територія була завойована і розділена тюркськими племенами Караханідської і Газневідської держав. Південні райони Таджикистану стали на нетривалий час у кінці X – першій третині XI ст. частиною Держави Газневідів, однак більшість території Таджикистану стала частиною Караханідської держави, аж до приходу монголів у Центральну Азію у 1210-х рр. З кінця XII ст. області південного Таджикистану у Бадахшані та Верхньому Тохаристані увійшли до складу Держави Гуридів, яка знищила Державу Газневідів.

На території сучасної Республіки Таджикистану монголи з'явилися у 1220 р. Запеклий опір завойовникам вчинили захисники Худжанда. Тим не менш значна територія Таджикистану була включена до складу Монгольської імперії. Не завойованим монголами під час цього походу залишився Бадахшан та деякі сусідні з ним гірські князівства Верхнього Тохаристану.

У XIV–XV ст. Таджикистан перебував у складі величезної держави Тимура і його спадкоємців – Тимуридів. На початку XVI ст. більшість території Таджикистану перейшло від Тимуридів до складу новоствореної узбецької Держави Шейбанідів із столицею у Самарканді (1533 р. столицю було перенесено в Бухару, і держава почала називатись Бухарське ханство). Як зазначає академік Р. Масов, із цього часу асиміляція таджиків тюрками-узбеками набула інтенсивного характеру [12, с.35].

Під впливом політичних (перехід території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків на півночі та формування афганських ханств, а потім і Дурранійської пуштунської держави на півдні) та релігійних факторів (проголошення шиїзму офіційною релігією Сефевидського Ірану на початку XVI ст.) таджицько-перський мовно-культурний простір у XVI – середині XVIII ст. розділився на три гілки (таджицька мова, афганське дарі та іранське фарсі), а таджицький етнос на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську).

У XIX ст. таджики, окрім Бухарського емірату, також жили в іншій узбецькій державі – Кокандському ханстві, яке на початку століття приєднало таджицькі Істаровшан, Ходжент, Каратегін і Дарваз (тимчасово). У 1820-х – 1830-х рр. Гірський Бадахшан (Шугнан, Вахан і Рошан), а також Куляб, Кобадіан та Курган-Тюбе були тимчасово завойовані Кундузьким ханством. Потім Гірський Бадахшан перебував у номінальній залежності від Кокандського ханства.

Спадкові феодальні володіння у південно-східній частині сучасного Таджикистану з XVII ст. були незалежними та напівнезалежними утвореннями, над якими періодично намагались встановити контроль сусіди (Бахара, Коканд, Кундуз). Врешті Бухарський емірат у 1870-х – 1880-х рр. підкорив Гіссарське, Кулябське, Каратегніське, Дарвазьке, Курган-Тюбінське та інші бекства, які утворили Східну Бухару у складі емірату.

Подібні процеси відбувались і у Східному Хорасані (Афганістані), де з утворенням Дурранійської держави (1747–1818) населені таджиками південні області (Кандагар) були приєднані до пуштунської держави. Однак таджики Кабулістану, Кухістану, Кухдаману чинили затятий опір афганцям (пуштунам) і зберігали свою незалежність до 1830-х рр.

Після поразок від російських військ Кокандське ханство та Бухарський емірат у 1868 р. визнали залежність від Росії, ставши її протекторатами. Варто відзначити, що мовою діловодства в цих узбецьких державах була таджицька (перська). Прагнучи не ускладнювати відносини з Британією, Росія 1873 р. визнає приналежність Вахану і Бадахшану до Афганістану. Натомість північна частина сучасного Таджикистану була остаточно приєднана до Росії по придушенню антифеодального повстання 1873–1876 рр. у Кокандському ханстві.

Після ліквідації росіянами Кокандського ханства у 1876 р., його протекторати Шугнан і Рошан фактично стають російськими територіями,

однак афганський емір, прагнучи розширити свої території, у 1883 р. займає Шугнан і Рошан. Афганці були витиснуті російськими військами з таджицького Гірського Бадахшану за р.Пянж лише у 1893 р. Згідно договору про розмежування сфер впливу Британської та Російської імперій на Памірі від 1895 р. Шугнан, Рошан і частина Вахану та Ішкашим були приєднані до Бухарського емірату, натомість частина Вахану за р.Пянж залишилась за Еміратом Афганістан, який був британським протекторатом.

Таким чином, таджицький етнос став остаточно розділеним державним кордоном. Варто відзначити, що не зважаючи на формальний кордон наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігались масові переселення таджиків через кордон в обидва боки. І афганська і бухарська влада упереджено ставилась до жителів Західного Паміру як до іновірців.

Цікавою особливістю Західного Паміру є те, що шахи Вахану та беки Каратегіну і Дарвазу виводили свій родовід від Александра Македонського [13, с.179; 14, с.466].

У ході приєднання Центральної Азії до Російської імперії, північні райони сучасного Таджикистану опинились у складі Туркестанського генерал-губернаторства (Туркестанського краю). Вони входили до Зеравшанського округу (з 1887 р. – Самаркандська обл.), створеного зі східної частини Бухарського емірату та Ферганської обл., на яку було перетворено ліквідоване Кокандське ханство. Натомість центральні і південні райони Таджикистану (Східна Бухара) залишались у складі Бухарського емірату до 1920 р.

На думку М. Абдуллаєва, першу спробу трактування поняття «бухарський народ» (тогочасний еквівалент поняття «таджицький народ»), який живе під гнобленням правлячої у Бухарському ханстві узбецької династії мангітів здійснив у своїй роботі кінця 1890-х рр. «Історичний трактат» таджицький вчений і просвітитель Ахмад Дониш [15, с.17]. У 1912 р. в таджицькій джадідській газеті «Бухороні Шариф» («Священна Бухара», 1912, №15), вперше у таджицькій публіцистиці було використано поняття «таджики» для позначення нації, до того ж «арійської нації», на противагу «туранським націям» Бухарського емірату [15, с.22].

З розпадом Російської імперії таджицькі території опинились відповідно у складі двох державних утворень – Туркестанської АРСР у складі РСФРР (1918–1924) і Бухарської НРР (1920–1924). Варто відзначити, що у Конституції Туркестанської АРСР від 24 вересня 1920 р. таджики серед

корінних національностей не згадувались, а у Бухарській НРР ліві джадіди (младобухарці), які прийшли до влади, поділяючи ідеї пантюркізму, перевели з 1920 р. діловодство та мову навчання з фарсі на тюркську (узбецьку) мову [16, с.13]. Загалом джадіди Бухари підтримали революцію 1917 р. у Росії та курс на тісні зв'язки з нею.

У процесі боротьби з пантюркістською ідеологією та басмацьким партизанським рухом радянська влада у 1924 р. провела у Центральній Азії національно-територіальне розмежування, яке сприяло національній консолідації та утвердженню державності основних народів регіону, але, водночас, сформувало й деякі проблеми територіального характеру. Національне розмежування було своєрідним компромісом між більшовиками та «туземною» тюркською реформаторською елітою, способом боротьби з пантюркістськими ідеями, заміною їх на прийнятний для влади більшовиків симулякр. Формальним наслідком цих процесів серед іншого стало утворення у 1924 р. Таджицької АРСР у складі Узбецької РСР, а потім і утворення у 1929 р. окремої Таджицька РСР.

Найбільшою проблемою тоді було розмежування ідентичностей таджик і узбек, а також віднесення чисельного населення сартів до однієї з національностей, адже вони з XIX ст. трактувались і як тюркізовані таджики (Ю. Южаков, А. Гребенкін, А. Міддендорф, Р. Рахімов, А. Мірбабаєв, Р. Масов) і як осілі тюрки-узбеки (В. Налівкін, С. Лапін, І. Магідович, А. Шишов, Б. Каримшева, А. Аскарів) і як окремий етнос (П. Пашино, А. Буняковський, Г. Вамбері, Н. Остроумов, В. Бартольд, Н. Арістов, О. Броннікова) і як окрема соціальна, а не національна група (А. Федченко, Л. Костенко). Однак «серед таджицької інтелігенції завжди панувало переконання, що в Узбекистані ...проводилась політика тюркізації тамтешніх таджиків, а таджицька історична та культурна спадщина не стільки піддавалась гонінням, скільки «присвоювалась» узбеками» [17].

Згідно всеросійського перепису населення 1897 р. у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях сарти склали значну більшість населення – 933 тис. осіб, узбеки – 218 тис., таджики – 115 тис., однак у Самаркандській обл. ситуація була протилежна: 507 тис. узбеків, 230 тис. таджиків та 19 тис. сартів [18, с.33-34]. Таку відмінність щодо ситуації із обліком сартів у Самаркандській обл. під час перепису 1897 р. С. Абашин пояснив впливом авторитету С. Лапіна та В. Налівкіна на самаркандський статистичний комітет, де слово сарт практично виключили з опитування [19, с.136].

У Бухарському ханстві за оцінками А. Шишова на початку XX ст. проживало близько 360 тис. таджиків [20, с.99], а в Афганістані за оцінками М. Рахматшо 2,3–2,4 млн. [4, с.19].

Статистичні дані за 1914 р. показують зростання сартської самоідентифікації у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях, де сартів нараховувалось вже 1 млн. 746 тис. осіб, узбеків лише 67 тис., таджиків – 115 тис. Водночас по Самаркандській губ. ситуація суттєво не змінилась: узбеків 566 тис., таджиків – 259 тис., сартів – 29 тис. [18, с.33-34].

Однак після Лютневої революції 1917 р. під впливом голови Туркестанського комітету Тимчасового уряду В. Налівкіна під час проведення сільськогосподарського перепису 1917 р. у Туркестанському краї була дана вказівка замінити слово сарт на узбек. Не виключено, що це був негласний компроміс із місцевими джадідами, одним із лідерів яких був С. Лапін [19, с.155-156]. Адже туркестанським джадідам були близькі ідеї пантюркізму, тому будь-які дії, які посилювали тюркізацію населення Центральної Азії, вони підтримували і проводили.

На початку 1920-х рр. зусиллями окремих вчених, насамперед одного з керівників Відділу демографічної статистики ЦСУ Туркестанської республіки І. Магідовича [21], думка про практичне злиття сартів з узбеками, а тому й про недоцільність виокремлення сартів як окремої групи населення, стала пануючою у радянському науковому й адміністративному дискурсі та керівництвом до практичних дій.

У час національно-територіального розмежування у Центральній Азії 1924 р. таджики не змогли відстояти своє право на самовизначення (не було створено окремого таджицького національного комітету для участі у дискусіях), а тюркізовані таджики, які брали участь у цих обговореннях, виступали з пантюрістських позицій, і тому територія Таджикистану опинилась у складі Узбецької РСР [22, с.356-368].

У радянському переписі населення 1926 р. термін сарт для позначення окремої групи населення вже взагалі не використовувався. Тому й з офіційного дискурсу поняття сарти зникло. Причиною цього була установка Москви на формування окремої великої Узбецької РСР, а для цього узбекам необхідно було мати статус титульної нації на відведеній території, що і було досягнуто через перейменування усіх сартів на узбеків.

Так, академік Р. Масов обстоює думку про те, що у 1920-х рр. таджики цілеспрямовано витіснялись зі своїх традиційних рівнинних культурних

центрів у гірські райони, а ті, що залишались, піддавались асиміляції у формі узбекизації [23].

У результаті цих процесів найбільш плідючі та економічно розвинуті області (Бухарська, Ферганська), на яких переважало таджицьке населення, та міста Бухара і Самарканд, де таджики на той час складали абсолютну більшість населення, відійшли Узбекистану [24, с.520; 25, с.571-572], а до складу Таджицької АРСР увійшли найменш розвинуті таджицькі території – Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір. Таким чином Таджикистан став гірської країною (93% території – гори).

У новосформованій Узбецькій РСР активно здійснювалась політика узбекизації таджиків. Так вже у 1926 р. один з партійних лідерів Таджицької АРСР Ш. Шотемор доповідав у Москву, що «узбеки ввели в таджицьких школах викладання на узбецькій мові, хоча таджицька мова є досить культурною і має багату літературу. З цього часу таджики позбавляються можливості вчитися рідною мовою. Такий стан речей цілком відповідав і відповідає поглядам панісламістських, пантюркістських і панузбекських кіл сучасної узбецької інтелігенції і духовенства ...найбільш же культурна і організована частина таджицького населення (міське населення, зайняте в торгівлі, промисловості та ремеслах, і трудова інтелігенція) залишається на території Узбецької республіки. Тим часом саме цю частину таджицької маси прагнуть обузбечити всілякими заходами дикого адміністративного тиску і шовіністичного свавілля...», констатує, що «таджицька мова ще з більшою жорстокістю стала переслідуватися після розмежування Середньої Азії» [26].

Яскравим прикладом наслідків реалізації такої політики є м. Самарканд, у якому у 1917 р. проживало 44,7 тис. таджиків і 3,3 тис. узбеків, а згідно перепису 1926 р. вже 43,3 тис. узбеків та лише 10,7 тис. таджиків [12, с.127]. Таке стрімке скорочення чисельності таджиків у місті пояснюється просто – вони були змушені записуватись узбеками.

Лише з появою у 1924 р. у Самарканді газети «Овози тоджик» («Голос таджика») розпочалось більш-менш систематичне вживання понять «кавм» (народність чи національність), а також «міллат» (нація) щодо таджиків і пропаганда власне таджицької національної ідентичності. Також із цього часу поряд із поняттями «перська мова» та «мова дарі» почали активно вживати термін «таджицька мова», «мова таджиків» [15, с.29-30]. Значний вплив на процес пробудження таджицької національної самосвідомості мала робота С. Айні «Зразки таджицької літератури» (1926), у якій було предметно

продемонстровано, що таджицький народ має давню історію та літературу [27]. Відповідно таджицька політична еліта лише у другій половині 1920-х рр. розпочала боротьбу за окреме таджицьке державне утворення, що завершилось виділенням у 1929 р. Таджикистану зі складу Узбекистану і створенням Таджицької РСР.

Варто підкреслити, що під час просування ідеї створення окремої таджицької союзної республіки висувались ідеї включення до її складу не лише Ходженту, а й Самарканду, Бухари, Денау та Сари-Ассія, що перетворило б Таджикистан на «головну» центральноазійську республіку [28, с.115-126]. Як пише Р. Масов, саме з метою унеможливити передачу Самарканда до створюваної Таджицької РСР, це місто у 1925–1930 рр. було тимчасово перетворене на столицю Узбекистану [12, с.123]. Також на початку 1930 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила рішення перепідпорядкувати від Узбекиської до Таджицької РСР Сурхан-Дар'їнський округ з м. Термез, проте надалі це рішення не було реалізовано [19, с.194].

Врешті-решт кордони республіки були проведені так, що близько мільйона узбеків виявилися у Таджицькій РСР і майже два мільйони таджиків в Узбекиській РСР [12, с.101, 139]. Станом на 2000 р. в Таджикистані проживало 4,9 млн. таджиків [29], в Узбекистані – 1,1 млн., в Афганістані близько 3,7 млн. таджиків [30, с.195].

Важливим чинником створення Таджицької РСР стало бажання Москви мати на своїх південних кордонах форпост для імпорту ідеї революції в Афганістан та Іран.

Створенню таджицької радянської республіки передувала криза в Афганістані 1929 р., пов'язана з селянським рухом таджиків 1928–1929 рр., який переріс у повстання проти влади афганського еміра Аманулли-хана на чолі з таджиком Х. Калакані (Б. Сакао), який на нетривалий час став еміром Афганістану. І Москва певний час вагалась кого підтримати у цьому конфлікті [31]. Врешті саме на допомогу дружному до більшовиків еміру СРСР навесні 1929 р. відправив на північ Афганістану два спецзагони Червоної Армії загальною чисельністю до 2,4 тис. військовослужбовців [32]. Окрім того, на півночі Афганістану перебувала значна кількість вороже налаштованих до радянської влади емігрантів з Центральної Азії, там же з 1921 р. була ставка основного лідера басмацького руху в Таджикистані та Узбекистані Ібрагім-бека, загони якого до 1931 р. вторгались на територію Таджикистану.

З огляду на складнощі формування таджицької радянської державності у 1920-х – 1930-х рр. та національної й історичної самосвідомості таджиків, перша узагальнююча робота з історії таджицького народу вийшла лише у повоєнний період, коли у 1947 р. Б. Гафуров видав «Історію таджицького народу у короткому викладі». Б. Гафуров став автором і фундаментального дослідження «Таджики. Найдавніша, давня і середньовічна історія» (1972), яка у сучасній таджицькій історіографії оцінюється як таке, де історія таджиків вперше розглядається як важливий компонент всесвітньої історії і яка підготувала духовну основу сучасної національної незалежності [33].

Особливості формування території Таджикистану у 1929 р. зміцнили тенденцію до формування сучасних таджицьких етно-регіональних кланів на основі специфічного «долинного» або «оазисного» патріотизму. Адже Таджицька СРСР була сформована із трьох різних частини – Східної Бухари, Гірського Бадахшану та Ходжентського округу, який розташований у західній частині Ферганської долини, а тому географічно був відірваний від іншої території республіки. Однак, не зважаючи на це, ходжентська етно-регіональна група таджицького народу, яка представляла культурно та економічно найбільш розвинутий регіон Таджикистану досить швидко перетворилась на ходжентський (після 1939 р. – лєнінабадський) етно-регіональний клан, який контролював владу у всьому Таджикистані протягом всього радянського періоду. Вже на початку 1940-х рр. перші секретарі всіх партійних організацій Таджикистану були ходжентцями [25, с.572-575]. Однак в силу свого географічного положення ходжентці не змогли інтегрувати всі етно-регіональні групи таджиків.

Іншими етно-регіональними групами таджицького народу, на базі яких сформувались відповідні клани, були: кулябська (на базі колишнього Кулябського бекства Східної Бухари), гармська (колишнє Каратегінське бекство Східної Бухари, територіально розширене у 1950-х рр. після примусової міграції частини жителів Каратегінської долини в Курган-Тюбінську обл.) та памірська (Гірський Бадахшан). Памірські таджики були ісмаїлітами (гілка шиїзму), а тому не одружувались з представниками інших таджицьких етнічних груп, які є сунітами. Столиця Таджикистану Душанбе розташована в Гісарській долині, економічному центрі колишньої Східної Бухари, зі значною часткою узбецького населення.

Окремі дослідники (Д. Микульський, А. Ніязі) трактують ці етно-регіональні групи таджицького народу як субетноси у складі таджицького

етносу, а наступний конфлікт між ними, як субетнічний [34; 35, с.95]. Цей підхід відображає думку про незавершеність процесу етнічної консолідації таджицької нації, оскільки вона перестрибнула із феодального ладу у соціалістичний, фактично минувши буржуазний, у якому згідно наукових уявлень (К. Дойч, Е. Геллнер, Б. Андерсон) і формуються сучасні нації [36].

На початку 1990-х рр. боротьба таджицьких етно-регіональних кланів за владу за формулою гармські та гірські проти ходжентських та кулябських за підтримки узбеків вилилась у громадянську війну. Однак досить швидко її основним політичним змістом стала боротьба за світський чи ісламський характер розвитку новоствореної таджицької держави.

Важливим міжнародним аспектом цієї війни стало посилення контактів із сусіднім Афганістаном, у північні райони якого із Республіки Таджикистан впродовж 1992 р. втекло від війни понад 80 тис. осіб. У 1996 р., коли в Афганістані «Північний альянс» очолюваний таджиком Ахмад Шахом Масудом почав зазнавати суттєвого тиску від талібів, афганські таджики почали переходити в Таджикистан [37, с.19,25], де тривалий час жив і син легендарного польового командира.

В цей час важливу роль у досягненні таджицького примирення, окрім зусиль Росії та міжнародних інституцій, відіграла й позиція Ахмад Шаха Масуда, який в умовах жорсткого протистояння з талібами переконав поміркованих таджицьких ісламістів погодитися на компроміс з прихильниками ідеї світського Таджикистану, чим забезпечив «Північному альянсу» спокійний тил на півночі.

Фактично на ґрунті боротьби з радикальними ісламістами у другій половині 1990-х рр. сформувалась тимчасова неформальна коаліція між Душанбе і «Північним альянсом». Так, у 2000–2001 рр. таджицька влада підтримувала загони Ахмад Шаха Масуда в Афганістані, оскільки існувала реальна загроза поширення впливу талібів, що загрожувало відновленням громадянської війни у Таджикистані.

За підсумками громадянської війни 1992–1997 рр. до влади у Таджикистані прийшов кулябський клан, який активно намагається посилити єдність усіх регіонів Таджикистану, зокрема й шляхом апеляції до спільного великого минуло таджицького народу. Зокрема, президент Е. Рахмон у своїй книзі «Таджик в дзеркалі історії» наголошує, що «одне з головних джерел справжньої національної самосвідомості – це постійне звернення до героїчного минулого свого народу» [3, с.125].

Після проголошення державної незалежності республіками Центральної Азії у 1991 р., в регіоні розгорілась ідеологічна боротьба за історичне минуле регіону, за його культурні символи, спадок. Зокрема, тема втрати земель історичного проживання таджиків (великого «Історичного Таджикистану») присутня і в історико-ідеологічному дискурсі сучасного Таджикистану [9; 38], і в його політиці.

Як слушно зазначає С. Абашин, у 1990-х рр. ідея «Великого Таджикистану» була сформульована у вигляді концепції «Історичного Таджикистану», яку обґрунтував таджицький історик академік Н. Негматов [19, с.201]. За його баченням, «Історичний Таджикистан» займав західні підніжжя гірського вузла Гімалаїв і Тибету, повністю Тянь-Шань, Паміро-Алай, Гіндукуш, Іранське нагір'я, Аму-Сирдар'їнський та Мургабо-Герирудський басейни [6, с.21-22], тобто всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, значні частини територій Киргизстану та Туркменістану, частину території Казахстану, Афганістану Китаю та Ірану. Цей концептуальний підхід по-суті набув офіційного характеру, адже біля підніжжя монументу І. Самані у Душанбе було розміщено кам'яну карту з обрисами «Великого Таджикистану», коли він став реальністю у кордонах Держави Саманідів.

Тому й не дивно, що, у 2009 р. президент Таджикистану Е. Рахмон, розповів журналістам, що неодноразово публічно конфліктував з президентом Узбекистану І. Карімовим, заявляючи йому: «Самарканд і Бухару ми все рівно візьмемо!» [39].

Як зазначає у своїй роботі С. Горак, сучасна узбецька ідеологія намагається не визнавати наявності таджиків у якості самостійного народу у рамках Узбекистану [40]. Непрямо такий концептуальний підхід підтвердив і президент Узбекистану І. Карімов, який перебуваючи з візитом у Таджикистані у 2000 р. заявив, що «наше життя поблизу один одного протягом тисячоліть настільки зблизило наші народи, наші звичаї, мови і культуру, що ми дійсно маємо всі підстави говорити, що узбеки і таджики – це один народ, який говорить на двох мовах» [41, с.502].

У сучасному Узбекистані здійснюється політика поступового витіснення таджицької мови зі сфери освіти, культури, мас-медіа, топоніміки. І навіть пропозиції окремих узбецьких ліберальних груп, як наприклад, презентація у 2014 р. ОБСЄ Асоціацією Центральна Азія ідеї надання таджицькій мові в Узбекистані офіційного статусу обґрунтовується тим, що

це «дасть нашій країні додаткові геополітичні можливості у життєво важливих південному та південно-західному напрямках. Узбекистан здобуде право бути виразником політичних, культурних інтересів, хранителем історичних надбань таджицького етносу не меншою мірою, ніж Таджикистан чи Афганістан» [42].

Важливим чинником культурно-цивілізаційного позиціонування Таджикистану є релігійна (ісламська) свідомість його населення, яка є консервативною та традиційною, а тому не зовсім відповідає реаліям сучасного розвинутого суспільства [43, с.18], але суттєво впливає на культурно-суспільне життя країни, оскільки є стрижнем духовної культури таджиків. Так, у традиційній суспільно-політичній думці таджиків, зокрема, у політичній концепції зороастризму ідеальною моделлю політичної влади у державі є модель спадкової монархії (шахіншахство). Надалі на цю базу природньо лягла ісламська модель абсолютної монархії у формі емірського правління.

На практиці всі держави на території Таджикистану аж до падіння Бухарського емірату у 1920 р. були абсолютними монархіями, які керували цими землями або безпосередньо, або через інститут намісників (за Ахаменідів, арабів та монголів), й іншої державної традиції, окрім тієї що гуртувалась на положенні, що влада від Бога, таджики не знали.

У XIX ст. таджицькі просвітники (А. Дониш) намагаються модернізувати це бачення до ідеї конституційної монархії, відповідно до якої правитель може бути обраним або стати таким на основі угод [44, с.33]. Ідеологи ісламського модернізму у Таджикистані та Узбекистані (джадіди) до 1917–1918 рр. також були прихильниками збереження емірської моделі у формі конституційної монархії [45, с.16-18]. Логічним продовженням цієї концептуальної лінії став вибір таджицькою політичною елітою президентської форми державного правління для незалежної Республіки Таджикистан.

Світсько-ісламський компроміс, який політичним силам Таджикистану вдалось досягти після громадянської війни 1992–1997 рр. щодо світського характеру таджицької держави є досить рідкісним явищем в ісламському світі, а тому має велике регіональне та міжнародне значення у якості прикладу для ісламських країн де подібні війни тривають (Афганістан, Ірак, Сирія).

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки.

1. Таджики вважають себе найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, корені якого сягають арійських часів, який був несправедливо посунутий зі свого історичного місця прийшлими тюркськими племенами.

2. Єдиний таджицький етнос був остаточно розділений державними кордонами на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську) наприкінці XIX ст., але зв'язки між цими двома частинами завжди зберігались, а після утворення незалежної Республіки Таджикистан лише посилились. На сьогодні таджики як автохтонне населення проживають на території Таджикистану, Узбекистану та Афганістану.

3. Територія «Історичного Таджикистану» охоплює всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, частини територій Киргизстану, Туркменістану, Казахстану, Афганістану, Китаю та Ірану.

4. Таджикицька еліта з часів національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. вважає Таджикистан свідомо обділеними територіями та штучно витісненим у гори, а тому висуває претензії на свої «історичні території» – Бухару, Самарканд та ін.

5. Основним джерелом свого несправедливо урізаного сучасного державного статусу у Таджикистані вважають узбеків, політична еліта яких намагається «вкрасти» таджицький історичний спадок, як завойовники впродовж століть панувала на таджицьких землях, проводила і проводить свідому політику асиміляції таджиків, зокрема, через відмову в окремій ідентичності іраномовним сартам.

Використані джерела та література:

1. Негматов Н.Н. Ариана и Арийанведжа (история и цивилизация). – Худжанд: «Ношир», 2006. – 709 с.
2. Масов Р. Тюркизация арийцев: чушь или недомыслие? Ответ на статью А.Аскарова «Арийская проблема: новые подходы и взгляды». 06.01.2006. – [Електронний ресурс]: <https://centrasia.org/newsАмасов.php?st=1136562180>
3. Рахмонов Э. Ш. Таджики в зеркале истории. Кн. 1: От арийцев до Саманидов. – St. Helier, Jersey: London & Flint River ed. 2000. – 240 с.
4. Рахматшо М. Процессы этнополитического развития таджиков Афганистана (середина XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис... д-ра ист. наук. – М., 2011. – 48 с.
5. Гафуров Б. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая истории. – М., 1972. – 664 с.
6. Негматов Н.Н. Таджикский феномен: теория и история. – Душанбе, 1997. – 428 с.

7. Президент Республики Таджикистан Арии и познание Арийской цивилизации (размышления накануне празднования Года арийской цивилизации). – [Электронный ресурс]: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=13175
8. Являются ли таджики «истинными арийцами». 27.06.2018. – [Электронный ресурс]: https://news.rambler.ru/other/40193568/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
9. Негматов Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан. – Гиссар, 1992. – 37 с.
10. Негматов Н.Н. История таджикского народа. – Душанбе, 2003. – 368 с.
11. Бологов П. Истинные арийцы Таджикистана. Сасаниды, саманиды... рахмонины. 16.02.2012. – [Электронный ресурс]: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1329384120>
12. Масов Р. Таджики: история с трифом «совершенно секретно». – Душанбе: ОАО «Чопхонан Дониш», 2014. – 212 с.
13. Почекаев Р.Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами российских и западных путешественников XVIII – начала XX в. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – 424 с.
14. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1: Общие работы по истории Средней Азии. работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Наука, 1963. – 1024 с.
15. Абдуллаев М.А. Проблемы эволюции национальной идентичности в таджикской публицистике (конец XIX – первая половина XX веков): Автореф. дис.... д-ра. филол. наук. – Душанбе, 2011. – 48 с.
16. Алимардонов М.У. История образования Таджикской Советской Социалистической Республики: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Душанбе. 2013. – 27 с.
17. Калишевский М. Таджикистан: От «арийского первородства» к «справедливому шаху». 02.12.2013. – [Электронный ресурс]: <https://www.fergananews.com/articles/7965>
18. Ильхамов А. Археология узбекской идентичности // Этнографическое обозрение. – 2005. – №.1. – С.25–47.
19. Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб: Алетей, 2007. – 304 с.
20. Шишов А. Таджики Этнографическое исследование. – Алматы, 2006. – 392 с.
21. Магидович И.П. Население // Отчет о деятельности Совета народных комиссаров и Экономического совета Туркестанской республики на 1-ое октября 1922 г. – Ташкент, 1922; Магидович И.П. Население ТССР в 1920 г. // Статистический ежегодник 1917–1923 гг. – Ташкент, 1924 – Т.1.
22. История таджикского народа / под ред. Р. Масова. – Душанбе: Институт истории, археологии и этнографии АН Республики Таджикистан, 2004. – Т. 5. – 752 с.
23. Масов Р. Таджики: вытеснение и ассимиляция. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 175 с.
24. Шушкова М. Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему // Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – С. 515-521.
25. Бобохонов Р.С. Эволюция этно-региональных кланов в Таджикистане (XX в.) // Право

- и политика. – 2012. – №3. – С.570–582.
26. Докладная записка Шотемора Сталину о культурной и социально-экономическом положении таджиков на территории УзССР (с приложениями). 1926. / Russian Perspectives on Islam. – [Электронный ресурс]: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/12603>
27. Махмадаминов А.С. «Образцы таджикской литературы» С.Айни и литературный процесс 20-х годов: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Душанбе, 1993. – 28 с.
28. Масов Р. История топорного разделения. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.
29. Итоги переписи населения Таджикистана 2000 года: национальный, возрастной, половой, семейный и образовательный составы. – [Электронный ресурс]: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0191/analit05.php>
30. Этнический атлас Узбекистана. – Ташкент: ИООФС-Узбекистан; ЛИА «Р. Элинина», 2002. – 452 с.
31. Бойко В.С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х годов / В.С.Бойко // Восток. – 1998. – №4. – С.38–51.
32. Афганская эпопея Виталия Примакова // АиФ Долгожитель. – 2007. – № 7–8; Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. – [Электронный ресурс]: <http://www.rkka.ru/oper/afg/afg.htm>
33. Каримов О.К. Выдающийся исследователь и организатор таджикской исторической науки // Вестник ТГУПБП. – 2010. – №1. – С.5–12.
34. Микульский Д.В. Клань и политика в Таджикистане // Россия и мусульманский мир. – 1995. – №12. – С.47–49.
35. Ниязи А.Ш. Таджикистан: конфликт регионов // Восток. – 1997. – №2. – С.94–107.
36. Karl W. D. Nationalism and Its Alternatives Hardcover – New York: Alfred A. Knopf, 1969. – 200 p.; Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. 2001. – 272 с.
37. Артыков А.А. Миграционные процессы в Таджикистане (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Душанбе, 2011. – 27 с.
38. Масов Р. Фальсифицировать и присваивать чужую нацисторию нельзя (ответ пантуркистам). 09.03.2006. – [Электронный ресурс]: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1141856700
39. «Мы возьмем Самарканд и Бухару». Таджикский президент рассказал о сокровенном. 10.12.2009. – [Электронный ресурс]: <http://www.vremya.ru/2009/228/5/243519.html>
40. Горак С. В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими? // Неприкосновенный запас. – 2009. – №4. – [Электронный ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/4/v-poiskah-istorii-tadzhikistana-o-chem-tadzhikskie-istoriki-sporyat-s-uzbekskimi.html>
41. Каримов И.А. Наша цель – независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа / И.А.Каримов. – Ташкент: «Ўзбекистон», 2000. – 512 с.
42. О месте таджикского языка в Республике Узбекистан. 29.09.2014. – [Электронный ресурс]: <https://www.osce.org/ru/odihr/124518?download=true>

43. Мирзоев Г.Д. Ислам в контексте общественного сознания таджиков (история и современность): Автореф. дис... канд. филос. наук. – Душанбе, 2009. – 22 с.
44. Самиев Б.Д. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX – начала XX в.: Автореф. дис... д-ра филос. наук. Душанбе. 2009. – 46 с.
45. Рахнамо Х. А. Проблема власти в политическом процессе современного Таджикистана: Автореф. дис... канд. пол. наук. – Душанбе, 2007. – 22 с.

УДК 94:323.1+327(575.4)

Цанко О.М.

ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

У статті розкривається сутність національного традиціоналізму у зовнішній політиці сучасного Туркменістану. Основна увага також приділена з'ясуванню основних чинників національного традиціоналізму та визначенні ступеня їх впливу на формування політики туркменського нейтралітету, яка з часом трансформувалася у політику ізоляціонізму.

Ключові слова: зовнішня політика, іслам, нейтралітет, Туркменістан, кланові зв'язки, національний традиціоналізм, корупція.

Цанко О.М. Факторы национального традиционализма во внешней политике современного Туркменистана

В статье раскрывается сущность национального традиционализма во внешней политике современного Туркменистана. Основное внимание также уделено выяснению основных факторов национального традиционализма и определению степени их влияния на формирование политики туркменского нейтралитета, которая со временем трансформировалась в политику изоляционизма.

Ключевые слова: внешняя политика, ислам, нейтралитет, Туркменистан, клановые связи, национальный традиционализм, коррупция.

Tsapko O. Factors of national traditionalism in the foreign policy of modern Turkmenistan.

The article reveals the essence of national traditionalism in the foreign policy of modern Turkmenistan. The focus is also on identifying the main factors behind national traditionalism and determining the extent of their influence on the formation of Turkmen neutrality policy, which over time has evolved into a policy of isolationism.

Keywords: foreign policy, Islam, neutrality, Turkmenistan, clan ties, national traditionalism, corruption.

На сьогодні основним принципом зовнішньої політики Туркменістану є проголошений 1995 р. його постійний нейтралітет. Статус постійно нейтральної держави закріплено також і в ст.6 Конституції Туркменістану. 12 грудня 1995 р. ГА ООН ухвалила резолюцію про «Постійний нейтралітет Туркменістану». Тим самим міжнародна спільнота визнала особливий статус молодій держави. В резолюції говорилося, зокрема, що ООН «визнає і підтримує проголошений Туркменістаном статус постійного нейтралітету; закликає держави-члени ООН поважати цей статус Туркменістану, визнаючи також його незалежність, суверенітет і територіальну цілісність» [1, с.138]. За цю резолюцію проголосувало 185 держав-членів ООН.

Цій події передувала тривала й наполеглива робота керівництва країни, очолюваної президентом С. Ніязовим. Вона розпочалася відразу після проголошення Туркменістаном незалежності 27 жовтня 1991 р. В день проголошення незалежності країни було ухвалено конституційний закон (на той час Конституцію країни ще не було прийнято) «Про незалежність і основи державного устрою Туркменістану». Цим було покладено початок державного будівництва, визначення внутрішнього і зовнішнього політичного курсу країни. Подальші перспективи визначалися у прийнятій 18 травня 1992 р. Конституції Туркменістану [2, с.91].

Основні напрями сучасної зовнішньої політики держави визначені в «Декларації про зовнішньополітичний курс Туркменістану в ХХІ столітті на принципах постійного нейтралітету, миролюбства, позитивного добросусідства і демократії», що була прийнята 27 грудня 1999 р. Халк Маслахати (Народною Радою) країни [3, с.269].

Сама ж політика туркменського нейтралітету виходить із історичних традицій туркменського народу, які напряду є пов'язаними з його споконвічною боротьбою за свою незалежність.

На сьогодні проблеми традиціоналізму, притаманного міжнародній діяльності Туркменістану, в історичній науці, розглядалася у працях М. Зайделя, Г. Кліпкова. Також досліджено окремі теоретичні аспекти таких неформальних інститутів зовнішньої політики, як-от: корупція (Г. Кохан), непотизм, клановість (Ю. Нісевич), патрон-клієнтські системи (О. Фісун). Окремі питання зовнішньої політики Туркменістану розглядалися у працях О. Кожухара, А. Куртови, Т. Ляшенко, М. Олкотт та ін. На історичні чинники традиціоналізму туркменської політики звертається увага у працях Р. Жангожі, Т. Метельової та ін.

Тривалий час туркмени не мали власної держави, а різні їх етнічні групи вважалися підданими хівинських ханів, бухарських емірів та іранських шахів, однак фактично туркменські племена були самостійними і проводили незалежну зовнішню політику. Зокрема це стосується етнічних спільнот, які населяли оазиси Мерв та Геок-Тепе. Туркмени, в порівнянні з іншими центральноазійськими народами, найпізніше визнали над собою владу Російської імперії. Крім того, саме в Туркменістані найдовше існував рух «моджахедів» (у російському трактуванні – «басмачів»), як борців за віру та незалежність туркменського народу, і цей рух тривав аж до 1930-х рр.[4, с.138].

Тому при формуванні зовнішньої політики Туркменістану, поряд з прагматичними інтересами, значну роль відіграють і чинники туркменського традиціоналізму, які сформувалися у туркмен впродовж тривалого історичного розвитку. До таких чинників, зокрема, відносимо:

- значна ступінь присутності у житті Туркменістану регіонально-кланових зав'язків, які поряд із внутрішньою політикою впливають і на міжнародну діяльність держави;
- важливе значення ісламу, як фактору цивілізаційного та духовно-культурного впливу, для зовнішньополітичної орієнтації Туркменістану;
- прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї національної ідентичності.

Аналізуючи основні чинники традиціоналізму, слід звернути на ряд його характеристик, які прямо чи опосередковано впливають на зовнішню політику сучасного Туркменістану. До них ми, зокрема, відносимо:

- переплетення патріархально-родових відносин із модернізмом та потребою реагувати на виклики глобалізації;
- клановість політики, яка посилюється авторитарними методами здійснення політики;
- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їхньої практично необмеженої влади;
- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- активне використання неформальних норм, як засобу взаємодії між основними політичними акторами;
- політичний фаворитизм і корумпованість керівної еліти [1, с.112].

З огляду на такі реалії, притаманні країнам західної цивілізації демократичні перетворення виявилася своєрідною пасткою для Туркменістану, що опинився «поза модернізацією та раціоналізацією». Адже там з моменту проголошення незалежності розпочали відтворювати традиційні архаїчні практики, що є «неадекватними сучасному світові та стрімкій динаміці економічних процесів і соціальних змін» [5, с.46].

Для Туркменістану, як і для інших країн центральноазіатського регіону, з моменту проголошення незалежності був притаманний певний інституційно-правовий вакуум, що заповнився неформальними відносинами та інститутами. Діючі системи особистих зв'язків складали суттєвий компонент традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерновій інституційній структурі. Все це згодом призвело до переродження політики нейтралітету в політику ізоляціонізму.

Самі ж регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично, були засновані переважно на земляцькій єдності та, в свою чергу, певним чином структурувалися на всіх рівнях соціальних відносин. Тут слід виділити п'ять великих локальних субетнічних районів республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині країни (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західних регіонах, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї, човдури – населяють Дашховузький і північ Лебапського велаятів [5, с.250].

Впродовж століть «долинний» («оазисний») патріотизм відігравав ключову роль у процесах соціалізації та ідентифікації населення республіки. При цьому, в радянський період зазначена кланова система не лише не була ліквідована, а навпаки, підтримувалася Москвою як своєрідний чинник стримування і противаг, з метою забезпечення внутрішньої стабільності в республіці.

Так, до 1951 р. при владі в Туркменістані перебували представники текінського клану, оскільки Ашгабат знаходився на їхній історичній території [5, с.253]. Однак з 1951 р. розпочинається зміна правлячих еліт. Так, з 1951 по 1958 рр. керував республікою С. Бабаєв, який був вихідцем з клану алілінців, згодом його замінив представник клану мари Д. Караєв. У 1960–1969 рр. республікою керують представники клану йомудів, зокрема Б. Овезов, а після нього – М. Гапуров [4, с.207]. Починаючи з 1973 р., влада в республіці перейшла знову до клану теке.

Після розпаду СРСР, коли вже не було спроб радянської влади ліквідувати клани, їхній вплив на внутрішню політику зріс.

На клановому характері влади у державах Центральної Азії та виході в пострадянський період на нові позиції трайбалістичних практик акцентує свою увагу Г. Кліпкова [6]. Американська дослідниця К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» зауважує, що «формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Так що клани стають первинним джерелом політичної й економічної влади в міру того, як їхні неформальні зв'язки проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати» [7, р.226].

Все це стосується напряму і Туркменістану. Так, на думку Р. Жангожи, у випадку Туркменістану ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних «деспотій» [8, с.21]. Тут мова насамперед іде про період президентства С.Ніязова (1990–2006). Політичний режим Туркменістану О. Фісун визначає як «султаністський неопатримоніалізм» [9, с.10]. Ю.Нісневич відносить режими Туркменістану до неоавторитарних, зокрема такого різновиду як «персоналістський режим» [10, с.116].

Сучасна кланова система Туркменістану, яку сформував перший президент Туркменістану С. Ніязов, характеризується протиборством кланів. На початку свого правління він спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним з відгалужень клану теке. Однак згодом з метою уникнення монополії на владу в руках одного клану, С. Ніязов своїм вольовим рішенням почав залучати до управління державою представників периферійних кланів.

Після приходу в 2006 р. до влади Г. Бердимухамедова, основні владні повноваження перейшли до текінців. Вихідцями з цього клану є майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків. Нинішня правляча верхівка Туркменістану «функціонує в межах суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [11].

Така кланова диспозиція залишається в Туркменістані і на сьогодні. Крім того, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави.

Характеризуючи клановість політики Туркменістану, слід звернути нашу увагу і на фактор корупції, яка в країні має системний характер. Так, у

світовому індексу сприйняття корупції за 2016 р. Туркменістан був на 154-му, а сусідній Узбекистан – на 158-му місці [12]. За останні п'ять років зафіксовано незначне підвищення туркменського корупційного індексу, але він не змінив загальну ситуацію. У межах регіону Центральної Азії саме показники Туркменістану є найкритичнішими. В оцінках Transparency International, уряд держави робить недостатньо для мінімізації корупції, громадяни бояться виходити на антикорупційні протести. На нашу думку, основна причина тотальної корумпованості вбачається, перш за все, в типі політичної культури населення, яке у своїй більшості толерує корупцію, формуючи тим самим «феномен корупційної прагматичності». Натомість антикорупційні цінності не стали частиною загальної політико-правової культури населення Туркменістану [6, с.92-93].

Політика ізоляціонізму також призвела до загальної закритості Туркменістану та майже цілковитої непроникності його «інформаційних кордонів». Незалежний період розвитку Туркменістану характеризується дослідниками як «деמודернізація» [13, с.220]. Цю державу порівнюють із «феодальним заповідником». Як відзначають Р. Жангожа та Т. Метельова, наприкінці 1980-х рр. у країні формувалися елементи громадянського суспільства, але після приходу до влади С.Ніязова вони були швидко винищені [14, с.201]. Тут зауважимо, що, на відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби із хабарництвом і корупцією фактично відмовився. «Всередині 1990-х рр. під гаслом соціальної справедливості заробітну плату державним чиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів» [14, с.204].

Другим чинником, який впливає на зовнішню політику сучасного Туркменістану, є релігійний. З кінця 80-х рр. XX ст. в Туркменістані почався процес реісламізації. Для туркменського керівництва, так само як і для інших центральноазіатських країн, постало першочергове завдання – використати об'єднавчу роль ісламу як для внутрішнього зміцнення своєї держави, так і для підняття її зовнішньополітичного авторитету. Через особливості історичного розвитку іслам в Туркменістані є не лише релігією, а й способом життя переважної більшості туркмен-мусульман і значною мірою основою їхньої цивілізаційної самоідентифікації. У цьому сенсі роль релігії тут відрізняється від християнських країн, де віра перетворилася на особисту справу людини. Іслам в Туркменістані, навпаки, значною мірою регулює

соціокультурну сферу суспільства, у тому числі взаємини між людьми, поведження в побуті, сімейно-шлюбні відносини, а також істотно впливає на суспільно-політичне життя.

Стосовно зовнішньополітичної сфери, згідно з С. Хантінгтоном, політичне та економічне зближення країн за цивілізаційним принципом особливо чітко прослідковується у світі ісламу. Слід визнати, що на сьогоднішній день жодна із сучасних етноконфесійних і цивілізаційних ідентичностей не може зрівнятися з об'єднавчо-консолідуючим потенціалом ісламу, як однієї із найбільших світових релігій.

Сучасний Туркменістан, так само як і більшість країн центрально-азійського регіону, використовує особливості ісламу, зокрема його соціально-культурної складової, задля реалізації свої зовнішньополітичних цілей. Найбільш чітко це проявляється у відносинах країни з її найближчими сусідами, а саме – Узбекистан та Казахстаном, а також Туреччиною та Іраном. Виходячи з проголошеної політики нейтралітету, офіційний Ашгабат тривалий час зберігав нейтральність стосовно неформального суперництва Казахстану і Узбекистану за неофіційну регіональну першість. Однак після відвідин президентом Туркменістану С. Ніязовим з офіційним візитом Бухари у листопаді 2004 р. і підписання ним зі своїм узбецьким колегою І. Карімовим двостороннього договору «Про дружбу, зміцнення довіри і розвиток співробітництва», офіційний Ашгабат частково відійшов від політики нейтралітету. Цей відхід тогочасне туркменське керівництво пояснювало потребою у зближенні двох близьких по духу та культурі народів – туркменів та узбеків. Однак, на думку більшості експертів, туркменсько-узбецьке зближення носило передусім антиказахський аспект і стало спробою формування нового «центру сили» (Ташкент-Ашгабат) на противагу тісній взаємодії Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

При формуванні своєї зовнішньої політики щодо Туреччини, керівництво Туркменістану активно використовує турецьку пантюркістську риторичку задля вирішення своїх економічних проблем. Зокрема, турецькі інвестиції активно залучаються до розбудови інфраструктури туркменського порту Туркменбаши, куди компанії з Туреччини вже вклали 2 млрд дол. США [15, с.46].

На сьогоднішній день для Туркменістану Туреччина є одним із найважливіших інвесторів. В перспективі планується, що впродовж найближчих десяти років об'єм турецьких інвестицій в економіку країни

повинен перевищити 30 млрд дол. США [16, с.79]. Водночас Анкара сьогодні зміщує акценти з ідеологічних аспектів на питання практичні, дещо послабивши пантюркістську риторику й взявши на озброєння тактику, побудовану на принципах так званої «realpolitik».

У відносинах з Іраном, нинішній Туркменістан використовує в своїх інтересах один із важливих ідеологічних концептів зовнішньої політики сусідньої країни, а саме – «експорт ісламської революції» [17]. Так, ще в середині 90-х рр. XX ст. було прийняте рішення про будівництво першої гілки туркмено-іранського газопроводу, 80% вартості якого було профінансовано саме іранською стороною. Нині Туркменістан та Іран зв'язують вже два трубопроводи, по яким туркменські компанії експортують близько 14 млрд м³ газу з перспективою подальшого збільшення його обсягів до 20 млрд м³ на рік [16, с.82]. На сьогодні у Туркменістані працюють представництва понад двохсот іранських фірм, будується близько сотні промислових об'єктів. Іран також є найбільшим імпортером туркменської нафти та електроенергії, другим після КНР імпортером газу [18, с.182].

Таким чином, Іран здійснює відчутний позитивний вплив на розвиток загальної транспортної інфраструктури Туркменістану, що дозволяє керівництву останнього розв'язувати проблему диверсифікації свого газового експорту, а саме – дозволяє позбутися монополії Росії в транзиті туркменського газу.

Третім чинником, який впливає на формування зовнішньої політики сучасного Туркменістану, є потреба формування сучасної туркменської нації, та, як зазначав С. Ніязов, «возвеличення туркменського національного духу» на основі злиття ідентичностей туркменських племен та регіональних союзів.

З цього приводу слід зазначити, що перед Туркменістаном після проголошення в 1991 р. незалежності постала проблема формування власної системи національних символів. В цьому відношенні вважаємо є досить слушною думка Е. Сміта, який зазначає: в державах азійського регіону «після здобуття ними незалежності, концепція нації залишається здебільшого громадянсько-територіальною», і саме тому вони «намагаються об'єднати та інтегрувати в нову політичну спільноту часто етнічно строкате населення». Виходячи із зазначеної парадигми, ми робимо висновок, що в сучасному світі формується своєрідний «територіальний націоналізм», який повинен створити нову «територіальну націю» з колишньої колоніальної держави» [19, с. 90].

Згідно з висновком, зробленим Л. Фаллерсом у праці «Антропологія нації-держави» у 1968 р., найбільш серйозні проблеми, які постають перед націями, частіше за все стосуються нематеріальних, невідчутних символів. Усі процвітаючі нації мають в своєму розпорядженні стрижневі символічні елементи, що є своєрідними критеріями для громадян у питаннях самоідентифікації, почуття гідності та самоповаги, «створюють моральну основу для суспільної участі у національній обороні, політиці, у функціонуванні соціальних та економічних інститутів» [20, с.159].

При вирішенні питання визначення власної ідентичності, керівництво новопосталої держави на чолі із С. Ніязовим намагалося поєднати дорадянські ісламські традиції з сучасними формами управління. З цією метою С. Ніязов у 2001 р. видав «Рухнаму» (книга духу – туркм.), в якій найбільш чітко проявилось прагнення правлячої еліти сучасного Туркменістану відшукати традиції національної державності та культури. Незважаючи на те, що трактування історії народів Туркменістану часом має тенденційний та заідеологізований характер, воно спрямоване на прискорення процесу консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї спільної національної ідентичності. Зокрема, С. Ніязов зазначав: «Сьогодні ми, прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадковості... Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, держава відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого прасура Огуз-Хана» [21]. Тут, зі свого боку, відзначимо, що саме прославлення образу Огуз-Хана – збирача розрізнених туркменських племен – відображає потребу влади в консолідації туркменів у націю.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що при формуванні сучасної зовнішньої політики Туркменістану значне місце відводиться чинникам національного традиціоналізму. До таких чинників відносимо: значний ступінь присутності у житті Туркменістану регіонально-кланових зав'язків; вплив ісламу, як потужного духовно-культурного чинника, на зовнішньополітичну орієнтацію Туркменістану; прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення туркменами своєї національної ідентичності.

Зазначені чинники, з одного боку, свідчать про намагання правлячої еліти Туркменістану при формуванні зовнішньої політики країни віднайти

свій власний шлях цивілізаційного, соціально-економічного та політичного розвитку, а з іншого, говорять про незавершеність у Туркменістані процесу формування власної національної ідентичності. Ці чинники активно використовується у міжнародній діяльності сучасного Туркменістану для виправдання існування найжорсткішого в пострадянській Центральній Азії авторитарного режиму, а політика нейтралітету слугує своєрідним захистом цього режиму від спроб зовнішнього втручання.

Використані джерела та література:

1. Сколов В. Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). – Одесса, 2002. – 162 с.
2. Соколов В., Бахтиев Р. Туркменістан: шлях до нейтралітету // Політичний менеджмент. – 2008. – С. 90–96.
3. Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. – Ашгабат, 2001. – 493 с.
4. Международные движения в Центральной Азии: События и документы / под. ред. А.Д. Богатурова. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2018. – 560 с.
5. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. – К.: ІПіЕНД, 2011. – 288 с.
6. Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: Дис. ... канд. політ. наук. – Х., 2016. – 176 с.
7. Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories // World politics. – Princeton, 2004. – Vol.56. – № 2. – P. 224–261.
8. Жангожа Р. Трансформація ідентичності нових незалежних держав в Центральній Азії в системі сучасних міжнародних відносин: Автореф. дис... д-ра політ. наук. – К., 2007. – 36 с.
9. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
10. Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. – 2017. – Т. 61. – № 1 – С. 108–120.
11. Як казково багатий газом та нафтою Туркменістан опинився біля розбитого економічного корита. 27.06.2017. – [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukr/biz/economics/yak-kazkovo-bagatiy-gazom-ta-naftoyu-turkmenistan-opinivsy-bilya-rozbitogo-ekonomichnogo-korita-1363721.html>
12. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. 25.01.2017. – [Електронний ресурс]: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korrupsii>
13. Зайдель М. І. Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі // Гілея. – 2015. – № 93. – С. 205–209.
14. Незалежний Туркменістан: демодернізація / Р. Жангожа, Т. Метельова // Особливості

- суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. – К. : ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України», 2017. – С. 201–220.
15. Юддашева Г. Центральная Азия в современных турецко-иранских отношениях // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. – Вып. 4. – С.44–50
16. Мирзеханов В., Тюльпаков М. Туркменистан и исламский мир // Востоковедение и африканистика. – 2019. – №3. – С. 72–91.
17. Князев А. Региональная стратегия Ирана в Центральной Азии – эволюция и приоритеты. 11.07.2011. – [Электронный ресурс]: <http://www.csef.ru/index.php/ru/political-geopolitical/project/484-iran-yesterday-today-andtomorrow/1-stat/1663-irans-regional-strategy-in-central-asia-the-evolution-and-priorities>.
18. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 203 с.
19. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
20. Бимен У. О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма. На примере Таджикистана // Полис. – 2000. – № 2. – С. 156–160.
21. Туркменбаши С. Рухнама. – Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2005. – 872 с.

УДК 94(474.2):316.722]:327 «20»

Орлова Т.В.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНОЇ ЕСТОНІЇ

В статті розглядається значення культурно-історичних факторів далекого і не надто віддаленого минулого для сучасних процесів, зокрема для процесу євроінтеграції. Досвід невеликої за розмірами пострадянської держави у демократичному транзиті, що призвів до кардинальної зміни її становища на міжнародній арені, є вельми цінним для України.

Ключові слова: Естонія, радянський, пострадянський, реформи, зовнішньополітична орієнтація, Захід, європейська цивілізація, НАТО, Європейський Союз.

Орлова Т. В. Культурно-исторические предпосылки формирования внешней политики современной Эстонии

В статье рассматривается значение культурно-исторических факторов далекого и не столь отдаленного прошлого для современных процессов, в частности для процесса

евроінтеграції. Опыт небольшого по размерам постсоветского государства в демократическом транзите, который привел к кардинальному изменению его положения на международной арене, является весьма ценным для Украины.

Ключевые слова: Эстония, советский, постсоветский, реформы, внешнеполитическая ориентация, Запад, европейская цивилизация, НАТО, Европейский Союз.

Orlova T.V. Cultural historical presuppositions to the formation of modern Estonia's foreign policies

The article reviews the significance of cultural and historical factors of distant and not too distant past for current processes, particularly that of European integration. The experience of a small-size post-Soviet state in democratic transition, that has led to cardinal change in its position at the international arena, is quite valuable to Ukraine.

Keywords: Estonia, Soviet, Post-Soviet, reforms, foreign policy orientation, the West, European civilization, NATO, European Union.

Історія пострадянських країн виявляє чимало питань, на які немає простих відповідей. Одне з них: як так сталося, що найменші за розмірами територій та чисельністю населення Естонія, Латвія, Литва найуспішніше пройшли шлях демократичного транзиту і у 2004 р. першими серед інших нових незалежних держав стали повноправними членами НАТО і Європейського Союзу?

Дійсно, територія Естонії складає 45 226 км², це трохи менше, ніж території Київської і Черкаської областей України. Населення Естонії на 1 січня 2019 р. складало близько 1 млн. 324 тис. осіб [1], що менше, ніж населення чотирьох районів Києва (Оболонського, Дніпровського, Деснянського і Дарницького) станом на 1 липня 2019 р., яке становило 1 млн 391 тис. осіб [2].

Варто зазначити, що Естонія – найменша серед пострадянських країн Балтії, проте найуспішніша. За всіма соціально-економічними показниками ця держава – найрозвиненіша на усьому пострадянському просторі. Світовий банк позиціонує Естонію як приклад швидкої економічної лібералізації і характеризує країну як «дисципліновану», швидко зростаючу, із західною орієнтацією [3, с.103].

За роки відновленої незалежності країна увійшла до числа світових лідерів за багатьма показниками. Зокрема, вважається кращою у Європі в плані економічних свобод та за рівнем освіти, є рекордсменом за кількістю стартапів на душу населення. Давно працює електронний уряд і громадські

інститути. Від середини 2000-х рр. громадяни голосують на виборах виключно через Інтернет. Вони мають найвищий рівень життя у порівнянні з іншими колишніми республіками СРСР.

Через скромні розміри країн Балтії в цілому й Естонії зокрема, реформи, зміни у житті і розвиткові суспільства тут відбувалися досить швидко. Взагалі, світовий історичний досвід свідчить, що маленькі країни мають деякі переваги у порівнянні з великими. Зокрема, у темпах переходу до іншої «системи координат». Проте пострадянські шляхи та результати Молдови, чию територію можна порівняти з естонською – 33 843 км² або Вірменії – 29 800 км², значно відрізняються від балтійського варіанту.

Головним викликом сучасного світу є модернізація, на яку кожна країна дає свої відповіді у внутрішній і зовнішній політиці. Перша і друга тісно взаємопов'язані і впливають одна на одну. Зрозуміло, що формування зовнішньополітичного курсу держави має важливе значення щодо сприятливіших умов ведення внутрішніх справ. Тому важливо проаналізувати історико-географічний контекст і культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії, аби зробити висновки для тих політиків, які визначають міжнародну діяльність нашої держави.

Українські науковці М. Білецький і Л. Котик у своїй розвідці «Суспільно-географічна характеристика Естонії: виклики розвитку держави у ХХІ ст.» проаналізували геополітичне місце країни у світі, його плюси і мінуси: «...макроположення Естонії визначається її периферійним розміщенням відносно світових держав сучасності (США, Німеччина, Китай), головних транспортних та міграційних коридорів; напівпериферійним відносно глобальних місць, зон активних інноваційно-інвестиційних процесів та центрів технічного й технологічного росту сучасності. Це негативно впливає на розв'язання актуальних суспільно-географічних проблем країни, гальмує її загальний соціально-економічний розвиток. Водночас, позитивом периферійного макроекономічного положення держави є віддаленість останньої від зон активних військових конфліктів та територій поширення терористичної діяльності» [4].

Подібній характеристиці можна було б протиставити фактори глобалізації і діджиталізації, а також націленості керівництва країни і усього суспільства на інноваційність. З іншого боку, хоча «зони активних військових конфліктів», наче й віддалені, проте агресивна зовнішня політика

Російської Федерації тримає в напрузі всі сусідні з нею держави, зокрема й Естонію. А прояви актів тероризму мали місце й у низці скандинавських країн, зокрема, у Норвегії, Данії, Швеції.

Естонія розташована на стику кількох держав: Швеції, Фінляндії, Росії, Латвії. Кожна з них, і не тільки, мала і зберігає вплив на шляхи естонського історичного поступу. Розрізнені племена естів, які від давніх часів заселяли територію сучасної Естонії, за своїми віросповіданнями належали до язичників і завзято опиралися поширенню християнства. Потрібні були багато десятиріч і хрестових походів, аби охрестити естонське населення. Від XIII ст. почалося завоювання німецькими хрестоносцями земель останнього, що призвело до їхнього включення у склад Лівонії – конфедерації німецьких князівств. Південна частина країни у 1224 р. була поділена між Лівонським орденом, Дерптським та Езельським єпископствами, а північна – належала Данії. На цих теренах панували тевтонські лицарі, землевласницька аристократія і місцеві єпископи католицької церкви. Самі естонці були переважно селянами і все більше поневолювалися верхівкою суспільства. Католицька віра мала невелике значення для них, оскільки костел не виявляв інтересу до їхньої мови та культури.

Ставлення до релігії почало змінюватися тільки з проникненням Реформації до Естонії (1521) та залученням місцевого населення до протестантської, а саме – лютеранської церкви. Підкреслимо, що в часи СРСР прихильників лютеранства в Естонії та Латвії було більше, ніж по всій території Радянського Союзу. Добре відомо, що власне протестантизм став породженням потреб нових соціальних верств і вплинув на процеси становлення нового буржуазного ладу в Західній Європі. Тому релігійний фактор у цьому розумінні має велике значення в аналізі культурно-історичних передумов формування політичного курсу естонської держави.

Варто також зазначити, що поряд із природними умовами менталітет окремої нації формує релігія. Естонському національному характеру притаманні такі риси, як стійкість і витримка; менша емоційність (у порівнянні, наприклад, з українцями), зваженість рішень; твердість і наполегливість у досягненні поставлених цілей; організованість і шана до порядку, що відображається у законослухняності та меншій схильності до корупції; заощадливості та несхильності до марнотратства; непоказовому, але щирому патріотизмі. Названі національні риси склалися впродовж століть, вони домінують і понині, втілюючись у визначення та

імплементацію ключових політичних настанов держави. Естонці віддані європейським цінностям, сформованим християнською вірою. Разом із тим, в наш час Естонія є однією з тих країн, де віруючих серед населення найменше – лише 16% [5]. Наразі проявляється одна із тенденцій розвитку сучасної Європи, а саме: у загальній чисельності громадян зменшується кількість релігійних осіб (якщо не брати до уваги суттєве збільшення в європейських країнах кількості мусульман).

В результаті війни 1558–1583 рр. Лівонський орден розвалився: північна частина Естонії опинилася під владою Швеції, південна – Речі Посполитої. При цьому, естонський острів Сааремаа залишився у власності Данії. У 1645 р. вся естонська територія увійшла до складу Швеції. У XVI ст., від царювання Івана Грозного, на вказані землі зазіхала Росія. У 1721 р. остання перемогла у Північній війні, одним з трофеїв якої стало приєднання Естонії, поділеної на два регіони. Естляндська губернія була створена на півночі, а на півдні землі увійшли до складу Лівонської губернії. Як і на решті територій Російської імперії, тут здійснювалася політика русифікації, відповіддю якій стало зародження естонського національного руху.

Внаслідок лютневої революції 1917 р. в Росії, вже у квітні естонські землі стали автономною провінцією, 7-8 липня відбулися перші вибори до естонського парламенту, а 24 лютого 1918 р. було проголошено незалежність Естонії. Проте у листопаді 1918 р. на багнетах Червоної армії було привнесено радянську республіку – Естляндську трудову комуни. Після 13-місячної війни проти радянської Росії (28 листопада 1918 р. – 3 січня 1920 р.), 2 лютого 1920 р. було підписано мирний договір із РСФРР. Згідно із зазначеним документом, радянський уряд «добровільно і назавжди» відмовлявся від зазіхань на суверенітет Естонії. Однак, відповідно до таємних статей окремого протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р., відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР.

Що можна сказати стосовно культурно-історичних передумов формування естонської зовнішньої політики, що складалися за радянських часів? Деякі моменти зумовлюються економічними чинниками. Естонія – аграрна країна, з вельми обмеженими природними ресурсами. Традиційно в основі її економіки були рибальство, сільське господарство і торгівля (вигідне географічне розташування на березі Балтійського моря, а також

налагоджена транспортна система принесли в часи незалежності чималі дивіденди від геополітичного фактору). Після Другої світової війни в радянській республіці почалася соціалістична індустріалізація – зведення підприємств важкої і легкої промисловості. Причому, через недовіру з боку вищого радянського керівництва місцева промисловість лише на 7 % була задіяна у союзному військово-промисловому комплексі. Оскільки місцевий промисловий досвід залишався незначним, практично відсутніми були свої сировина, енергія, робоча сила необхідної кваліфікації, то все це компенсувалося за рахунок інших республік СРСР, насамперед, Росії.

Особливе неприйняття з боку місцевого населення спричиняли російськомовні переселенці, які одержували не тільки кращу роботу, але й житло. Колись заможні естонці втрачали свої будинки. А незаможні мали чекати десятиріччями, поки зведуть багатоповерхівки і дадуть квартири за двадцять років роботи на підприємстві. Також із роздратуванням стикалися військовослужбовці радянської армії, які сприймалися як окупанти. При цьому, постійно збільшувалася чисельність офіцерів-відставників, котрим подобалося залишатися в Естонії, бо загальний рівень життя в радянській Балтії був відчутно вищим, ніж у Росії. Радянському керівництву було важливо продемонструвати, що: прибалтійські республіки, приєднання яких до СРСР у світі переважно не визнавалося, процвітають і успішно розвиваються. Радянська Прибалтика перед Заходом мала перетворитися на «вітрину» успішного соціалізму.

В Естонії, так само, як і в інших союзних республіках, здійснювалася примусова русифікація під гаслом інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти – радянського народу» з тотальним домінуванням російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Таку політику мешканці Естонії, Латвії, Литви сприймали неохоче. Своє негативне ставлення вони виявляли тим, що всіляко захищали власні національні мови.

У сучасній Естонії мовне питання залишається складним. Так, у вересні 2019 р. естонський міністр культури Т. Лукас заявив про неприйнятність ситуації в країні, «коли для отримання простих послуг замість естонської мови необхідно використовувати якусь іншу», маючи на увазі передусім саме російську мову. «У багатьох місцях у центрі міста, в парку Таммсааре, у мене, як і в багатьох інших людей, виникає питання: чи дійсно всі ці хлопці, явно не інтегровані в естонську культуру, є тими молодими ядерними фізиками, які навчаються в університетах? Або ж це іммігранти, що не готові

вчити естонську мову, яких всілякі «Болти» і «Вольти» зі спокійною совістю беруть на роботу і які взагалі не володіють естонською мовою. І ми, естонці, змушені спілкуватися з ними на інших мовах, щоб отримати свою їжу, посылку або проїхати на таксі», – нарікає міністр культури і закликає своїх громадян активніше звертатися до Мовної інспекції, якщо в якомусь естонському закладі послідовно порушують чинний Закон про мову. На його переконання, всім потрібно проявляти пильність: «Я думаю, воно того варте заради збереження естонської культури». До речі, штраф за порушення мовних вимог в Естонії станом на вересень 2019 р. складав 640 євро, а в національному парламенті зареєстрували законопроект про внесення змін до Закону про мову, які передбачають десятикратне підвищення штрафу за порушення вимог щодо знання естонської мови [6].

У радянській Прибалтиці допускалися деякі ідеологічні послаблення, наприклад, була можливість дивитися телепрограми з Фінляндії. Люди бачили, як живуть за кордоном, а значна частина естонського населення пам'ятала життя до радянської окупації. Хоча й за свою тривалу історію естонці незалежними були лише декілька десятиків років, вони завжди велику перевагу надавали збереженню власної національної ідентичності. В Естонії щорічно проводилися грандіозні пісенні фестивалі, на яких великі хори і солісти, вдягнені у національні костюми, виконують народні пісні. 11 вересня 1988 р. на Співочому полі у Таллінні під час музичного фестивалю «Пісня Естонії», за даними ЗМІ, зібралося близько 300 тисяч осіб, що складало приблизно третину усього населення республіки [7]. На заході майоріли не червоні прапори, а національні синьо-чорно-білі стяги. Ув'язнити тисячі естонських співаків-патріотів радянський режим був неспроможним, тому події літа 1988 р. увійшли в історію як Співоча революція. Вона стала одним із проявів масованої національно-культурної активізації естонців, а також політичного піднесення утвореного у квітні 1988 р. опозиційного Народного Фронту.

Важливим проявом доброї історичної пам'яті стала постановка питання про секретні положення пакту Молотова-Ріббентропа і правомірність включення Естонії, Латвії та Литви до складу Радянського Союзу. У національно-визвольному русі було виявлено непохитність і цілеспрямованість. Естонія стала першою республікою, яка восени 1988 р. проголосила свій суверенітет у розумінні верховенства республіканських законів над союзними. 20 серпня 1991 р. Верховна Рада Естонії прийняла

рішення про відновлення державної незалежності, втраченої через радянсько-німецьку змову.

Естонці, як і литовці та латиші, не забувають про ті страждання, яких зазнали за радянських часів. Кожного року 14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, які не оминули майже кожную балтійську родину. Особливо масованими були депортації до Новосибірської обл., Казахстану, Комі АРСР.

У червні 2001 р. уряд Естонії прийняв рішення про ініціювання переговорів з Російською Федерацією щодо компенсацій за примусову працю естонців, депортованих до Росії у 1940–1953 рр. У травні 2001 р. тогочасний президент Л. Мері об'їхав усю Естонію і вручив кожному з колишніх депортованих пам'ятний знак – «Зламана волошка». Під час урочистого святкування 60-річчя перемоги у Другій світовій війні в 2005 р. чинний тоді президент Естонії А. Рюйтель не поїхав до Москви, демонструючи тим самим свою жалобу за масово репресованими радянською владою естонськими співгромадянами. Пізніше в інтерв'ю українській газеті «Дзеркало тижня» він зазначив: «Треба розуміти і те, що якби у 1940-му не загинуло стільки естонців, і якби народ міг висловлювати свою політичну волю у 1940-х та 1945-х роках, у нас при владі були б зовсім інші сили. І багато естонців, дивлячись на пам'ятник радянському солдату, думають саме про це, а не про те, що СРСР переміг фашизм» [8].

У 2019 р. Естонія гостро відреагувала на проведення 22 вересня салюту на честь т.зв. «звільнення Талліну» і на відповідне повідомлення МЗС РФ, опубліковане у Twitter. В останньому заявлялося, що буцімто «завдяки радянсько-німецькому договору про ненапад війна почалася на стратегічно більш вигідних для СРСР кордонах, населення цих територій зазнало нацистський терор на два роки пізніше, були врятовані сотні тисяч життів». У свою чергу, 23 вересня Міністерство закордонних справ Естонії оприлюднило комюніке наступного змісту: «Естонська Республіка не брала участь у Другій світовій війні і постраждала як від нацистської Німеччини, так і від радянської окупації. Радянський Союз не звільнив Естонію, а окупував нас майже на 50 років. Ми глибоко обурені тим, що Росія продовжує поширювати історичну несправедливість і зводити до мінімуму злочини радянського режиму» [9].

Невеликим волелюбним країнам Балтії після звільнення від радянської (російської) влади вкрай важливо було організувати свою нову міжнародну

політику. Західні політичні еліти завжди сприймали Естонію, Латвію, Литву як частини західної цивілізації і, відповідно, підходили до формування політичних та економічних взаємин з ними. У свою чергу, естонці, латиші, литовці були переконані, що вони залишаються невід'ємною частиною вільної Європи та Заходу в цілому. Вони відчували себе справжніми європейцями, на яких значно менше, ніж, скажімо в Україні, справляли вплив чинники російщини і радянщини. Після відновлення незалежності Естонії ані у її керівництва, ані у суспільства не було коливань щодо зовнішньополітичних орієнтирів. Від самого початку демонструвалося прагнення рухатися в напрямку до об'єднаної Європи і намагання щонайшвидше вийти із зони російського впливу. Питання про можливий вступ до складу Співдружності незалежних держав не порушувалося навіть гіпотетично. Натомість головною стратегічною метою стало приєднання до Європейського Союзу.

Колишня радянська Прибалтика межує з одним із найбільш розвинених регіонів Європи – скандинавськими державами. Вплив останніх в різних аспектах прослідковується впродовж усієї балтійської історії. Від 1991 р. Естонія, Латвія, Литва стають членами Союзу балтійських народів, а у 1992 р. їх прийняли до Ради держав Балтійського моря, куди входять Німеччина, Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія тощо. Тобто орієнтири, вплив, підтримка з боку скандинавських країн тільки посилилася.

Про своє бажання вступити до Європейського Союзу держави Балтії офіційно заявили ще у 1993 р. Так, у червні в Копенгагені Європейська Рада прийняла політичну ухвалу, що надала можливість країнам Центральної і Східної Європи претендувати на повноправне членство в ЄС, визначивши, водночас, для такої інтеграції необхідні критерії. Серед останніх основними стали: стабільність функціонування національних інституцій, що забезпечують демократію, верховенство закону, прав людини і захист інтересів національних меншин; ринкова економіка; конкурентоспроможність на внутрішньому ринку ЄСу; готовність прийняти на себе у повному обсязі зобов'язання, пов'язані із членством у ЄС. Аби перейти на євро, країна мала виконати Маастрихтські критерії, за якими встановлено межі темпів інфляції, бюджетного дефіциту (не більше 3% ВВП), державного боргу не більше 60% ВВП тощо.

Виконання встановлених вимог, досягнення висунутих критеріїв означало реформування способу життя загалом. У більшості естонців не було

сумнівів у доцільності такого кроку. Власне, притаманні їм цінності і норми, сформовані впродовж століть, були добрим підґрунтям необхідних змін, загальної готовності реформуватися.

Відомо, що для кожної країни-претендентки на вступ до ЄС розроблялася окрема програма перетворень, за якими пильно наглядали інспектори від ЄС. В Естонії та інших нових незалежних державах Балтії відзначалася особлива ретельність у виконанні європейських вимог, що базувалися на такій універсальній цінності як верховенство закону, повага до останнього, тобто законослухняність. У європейців це спричиняло довіру. Відповідно, з боку європейських держав, особливо скандинавських і Німеччини, здійснювалася потужна підтримка, надавалася дієва допомога по всіх напрямках. Результатом спільної напруженої роботи (однієї з позитивних рис національного характеру балтійців, а також головних цінностей європейського менталітету – високої культури праці) стало асоційоване членство в ЄС з 1995 р. і повноправне членство в ЄС з 2004 р.

У демократичних межах Європейського Союзу його нові члени відчували себе політично повноцінними суб'єктами з гарантованою національною безпекою, оскільки того ж самого 2004 р. вони також були прийняті до складу НАТО. В очах об'єднаної Європи країни Балтії мали ореол борців за державну незалежність, що «вирвалися» з тоталітарного Радянського Союзу. Особливо слід відзначити позицію національної еліти, яка була націлена працювати заради процвітання своєї батьківщини, а не збільшувати власні статки. Від початку 2000-х рр. Естонія впровадила систему електронного уряду, що суттєво знизило можливості для проявів корупції, натомість підвищило ефективність державного управління. Естонці добре усвідомили значення однієї з мегатенденцій сучасності, а саме – менеджеріальної революції, віддаючи належне традиціям, тобто наявній орієнтації на інновації, що є однією з провідних рис європейської цивілізації.

Добре відома сентенція, що «політика є концентрованим відображенням економіки». В економічному плані Естонія виявилася найбільш успішною серед сусідніх країн Балтії. Вона уникла великих запозичень з боку міжнародних фінансових інституцій. Брак власних коштів, необхідних для структурної перебудови економіки, країна долала шляхом створення прогресивного податкового законодавства, що сприяло заохоченню іноземних інвестицій в естонську економіку. Естонські інвестиційні закони вважаються найліберальнішими в Європі. Разом із тим,

нормою є суворе додержання всіх наявних законодавчих актів на всіх рівнях. В результаті, вже у листопаді 1999 р. Естонію було прийнято до лав Світової організації торгівлі, а 9 грудня 2010 р. Естонія першою серед усіх пострадянських держав постала членом Організації економічного співробітництва і розвитку, до якої входять найуспішніші національні економіки світу.

Фінансово-економічну кризу, яка вразила світ у 2008 р., Естонія пройшла найлегше серед усіх країн Балтії. Цьому сприяли такі позитивні риси національного характеру, як розрахунок на власні сили, заощадливість, неохочість до ризику. Створюючи свою банківську систему, естонці взяли за зразок найвищі стандарти Євросоюзу. Перед бажаними заробити «швидкі гроші» або «відмити» брудні капітали був поставлений законодавчий «залізний бар'єр». Стабільність естонської економіки у складні кризові часи дозволила їй вже з 1 січня 2011 р. увійти до складу Єврозони. На зміну естонській кроні, введений ще у 1992 р., прийшло євро.

Колись віддалена «окраїна» Російської імперії, сучасна Естонія перетворилася на успішну незалежну державу об'єднаної Європи. Як і інші країни світу, вона зазнає впливу вируючих геополітичних тенденцій. Найголовнішою серед них є глобалізація, яка несе не тільки додаткові можливості, але й нові виклики. Естонський приклад вказує Україні ефективний шлях успішного просування до Європейського Союзу, створеного задля економічного процвітання і дотримання безпеки своїх членів у неспокійному світі.

Використані джерела та література:

1. Population on 1 January by age and sex. 24.02.2020 / Eurostat. – [Електронний ресурс]: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjan&lang=en
2. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 серпня 2019 року та середня чисельність у січні-липні 2019 року / Головне управління статистики у м. Києві. – [Електронний ресурс]: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=1123&lang=1>
3. Kennedy M.D. Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War. – Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2002. – 400 p.
4. Білецький М.І. Суспільно-географічна характеристика Естонії: виклики розвитку держави у XXI ст. – [Електронний ресурс]: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/11/>
5. Верю – не верю: Эстония – одна из самых атеистических стран Европы. 30.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya->

odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/

6. Естонія: міністр нарікає, що громадян змушують переходити на іншу мову в закладах. 18.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://newsua.one/news/estoniya-ministr-narikaе-szo-gromadyan-zmushuyut-perehoditi-na-inshu-movu-v-zakladah.html>
7. Estonians campaign for independence (The Singing Revolution), 1987–1991. – [Електронний ресурс]: <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/estonians-campaign-independence-singing-revolution-1987-1991>
8. Бедричук Н. Порушник радянської Конституції // Дзеркало тижня. – 2007. – № 36.
9. Оккупация, а не освобождение: Россию учили во лжи о преступлениях СССР. 23.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.segodnya.ua/world/europe/okkupaciya-a-ne-osvobozhdenie-rossiyu-ulichili-vo-lzhi-o-prestupleniyah-sssr-1335068.html>

УДК 94:327(479.24)

Ткаченко І.В.

ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглянуто історичні чинники і передумови, які визначили зовнішньополітичну орієнтацію незалежного Азербайджану в 90-х рр. XX – на початку XXI ст. Показано особливості суспільних процесів і фактори, які впливають на розвиток і зовнішню політику держави.

Ключові слова: Азербайджан, Карабаський конфлікт, геополітичні виклики, нафтова залежність, ЄС, США, Російська Федерація.

Ткаченко И.В. Исторические факторы внешнеполитической ориентации Азербайджана

В статье рассмотрены исторические факторы и предпосылки, которые определили внешнеполитическую ориентацию независимого Азербайджана в 90-х гг. XX – в начале XXI в. Показаны особенности общественных процессов и факторы, которые влияют на развитие и внешнюю политику государства.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабахский конфликт, геополитические вызовы, нефтяная зависимость, ЕС, США, Российская Федерация.

Tkachenko Ihor. Historical factors of Azerbaij's foreign policy orientation

In the articles were considered the historical factors and backgrounds which determined foreign policy of independent Azerbaijan. The specialties of social processes and factors which influence on the development and foreign policy off the state were shown.

Keywords: Azerbaijan, Karabachos conflict, geopolitical challenges, oil dependence, EU, USA, Russian Federation.

Південний Кавказ завжди, в силу свого географічного розташування, був ареною зіткнення інтересів і протистояння ключових світових цивілізацій. Від античних часів до сьогодення держави регіону змушені у своїй зовнішній політиці протистояти експансії більш потужних сусідів. На сьогодні Південний Кавказ є об'єктом зовнішніх інтересів ЄС, Ірану, США, Туреччини і Російської Федерації та одночасно ареною протистояння ключових світових гравців, таких як Євросоюз, Сполучені Штати та певною мірою Росія.

Усі вони приділяють велике значення співпраці з Азербайджаном. Інтерес до нього спричинений, насамперед, тим, що це найбільша країна регіону і єдина, яка володіє серйозними запасами нафти та газу, чим обумовлюється посилена увага ключових західних держав до азербайджанської сторони. Історичне минуле Азербайджану, його перебування протягом декількох століть у складі Російської імперії, а згодом в СРСР обумовлює те, що Російська Федерація розглядає свого сусіда як традиційну сферу власного зовнішнього впливу. Вказаний факт є одним з історичних чинників, які визначають зовнішньополітичну орієнтацію нового незалежного Азербайджану.

Проблематика Південного Кавказу в цілому і Азербайджану зокрема привертає дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав на ті зміни, які відбуваються в азербайджанському суспільстві та економіці, а також у Вірменії та Грузії. Приклади збройних конфліктів у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р. та російська анексія Криму з окупацією частини Донбасу в 2014 р. засвідчують існування потреби визначення засобів протидії експансії великих геополітичних гравців у південно-кавказький регіон. Необхідне також врахування історичних чинників, які визначають перебіг подій і цивілізаційних зрушень у державах, які мають перманентні територіальні конфлікти у гострій чи латентній фазах.

Серед доробків учених з цієї проблематики можна згадати праці А. Гасанова [1], О. Дуднік [2], О. Романюка [3]. Вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробив й американський історик З. Бжезінський [4], який запропонував власне бачення моделей сучасного світоустрою та інтересів ключових геополітичних гравців у нових

перспективних регіонах. Роботи таких дослідників і експертів, як М. Демуріна [5], В. Журавльова [6], Н. Лапіна [7] та ін. показують перебіг посткомуністичних трансформацій на пострадянському просторі в цілому і в Азербайджані зокрема.

Формально говорити про азербайджанську зовнішню політику можна лише після досягнення країною незалежності в жовтні 1991 р. Однак, точками відліку міжнародної діяльності молодої держави слід вважати дещо ранній період. Таких ми можемо назвати дві. Перша, коли 20 лютого 1988 р. позачергова сесія Ради Нагірно-Карабаської обл., яка була частиною Азербайджанської РСР, прийняла рішення вийти зі складу останньої і «возз'єднатися» з Вірменією. Це відразу надало конфронтаційного характеру взаємин між Баку та Єреваном.

Попри формально союзні відносини колишніх радянських республік у межах єдиної держави СРСР, проблема Нагірного Карабаху постала історичним підґрунтям для понад 30-річного азербайджано-вірменського збройного конфлікту [8].

Друга, коли 20 січня 1990 р. відбулося придушення виступу азербайджанської опозиції підрозділами радянської армії (події т.зв. «чорного січня»). Внаслідок розправи над протестуючими загинуло понад 100 мирних жителів (можна проводити історичні паралелі з розстрілом Небесної сотні в Києві 18-20 лютого 2014 р.). Ця трагедія теж перетворилася на історичну і доленосну, адже того дня Москва остаточно втратила політичний і ідеологічний вплив на Азербайджан.

Проголошення незалежності новими державами Південного Кавказу актуалізувало і загострило існуючі історичні суперечності, зокрема між Азербайджаном та Вірменією, які втілилися у їхню тривалу війну за Нагірний Карабах. Військові дії, в свою чергу, стали основою для подальших змін в політиці обох держав.

Нині «заморожений конфлікт» в Карабасі перетворився для Азербайджану на одну з головних рушійних сил, яка істотно впливає на міжнародну орієнтацію країни. Остання є безпосереднім учасником міжетнічного протистояння зі своїм найближчим сусідом, який за прямої підтримки Російської Федерації окупував значну частину азербайджанської суверенної території. Внаслідок конфлікту в Нагірному Карабасі питання повернення втрачених історичних земель є для офіційного Баку справою надзвичайної ваги. Без міцного економічного підґрунтя та дієвої підтримки

союзників неможливо навіть вести якісь розмови про деокупацію захоплених Вірменією азербайджанських територій та встановлення міцного миру на Південному Кавказі у цілому, оскільки цю проблему не можливо розв'язати дипломатичними засобами.

Відтак, Азербайджан, як і його сусіди по Південному Кавказу, живуть і визначають свій суспільний, політичний та економічний розвиток, оглядаючись значною мірою на необхідність вирішення наявних територіальних конфліктів, у які вони втягнуті за допомогою зовнішніх чинників.

Повернення Нагірного Карабаху і відновлення суверенітету над суміжними окупованими територіями пов'язане, насамперед, з розвитком економіки та, відповідно, можливостями розширення військового потенціалу Азербайджанської держави. Можна з упевненістю стверджувати, що історична пам'ять про втрачені території перетворилась для незалежного Азербайджану в національну ідею, необхідність реалізації якої визначила розвиток азербайджанської економіки, суспільства та геополітичні пріоритети країни.

Крім проблем із демократією, питання зовнішньої орієнтації Азербайджану перебувають у цілковитій залежності від вирішення головного для держави завдання – відновлення територіальної цілісності і суверенітету країни. З одного боку, мільярди нафтодоларів дозволили провести модернізацію азербайджанської військово-промислової сфери, закупити військове обладнання та техніку, необхідних для протистояння Вірменії та, можливо, силового розв'язання багаторічного конфлікту. З іншого боку, зважаючи на підтримку Єревана Росією і надто гіпотетичну на сьогодні спроможність Азербайджану повернути втрачені території військовим шляхом, прогнозовану в такому разі війну з РФ Баку, очевидно, виграти не зможе. Отже, мільярди доларів США, які витрачаються на військову інфраструктуру і закупівлю імпортової зброї, фактично вимиваються з економіки Азербайджану та не приносять жодної користі суспільству.

З іншого боку, азербайджанська сторона у військовому плані набагато потужніша за свого ворога – Вірменію, що дає надію на можливість дієвого застосування військового важеля. Загострення збройного протистояння на лінії зіткнення в Нагірному Карабасі 2-5 квітня 2016 р. між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, назвали дещо перебільшено «чотириденною війною». Вірменія та

самопроголошена «Нагірно-Карабаська республіка», за офіційними даними, втратили 93 людини. Міноборони Азербайджану підтвердило загибель 31 військового. Крім того, азербайджанські правоохоронці повідомили про загибель двох мирних жителів.

Квітневі події показали, що армія Азербайджану в принципі здатна досягнути воєнного успіху. Адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил між Азербайджаном і Вірменією, якщо врахувати особовий склад та озброєння, – п'ять до одного. Як наслідок, Єреван на збройні аргументи сильнішого супротивника відповідає політичними контрударами [9], ховаючись за спиною свого потужного північного «союзника». Це наочно демонструє, що Азербайджан зможе домогтися перемоги в конфлікті лише за умови невтручання Російської Федерації. Одночасно за таких обставин розмивається і руйнується історичний вплив РФ на свою колишню колонію, що призводить до збільшення впливу та присутності в Азербайджані інших геополітичних гравців, у першу чергу ЄС та США.

При цьому, можливості для нейтралізації Азербайджаном свого потужного північного сусіда залишаються примарними. Останнє змушує І. Алієва шукати нових геополітичних партнерів задля допомоги в поверненні втрачених територій. Наприклад, конфлікт між Туреччиною та Росією довкола Сирії, що виник наприкінці 2015 р., потенційно міг би стати шансом на повернення Карабаху. Звісно, за умови, якщо б Росії стало не до свого вірменського союзника і вона б не втрутилася в момент застосування сили Азербайджаном проти Вірменії. У будь-якому разі, офіційний Баку очікує на слушний момент, щоб скористатися новим потенційним конфліктом між Туреччиною і РФ у разі його виникнення. Водночас, попри зниження цін на нафту та газ, фінансові можливості Азербайджану набагато вищі за аналогічні вірменські. Відповідно, існує потенціал для збройного вирішення територіального конфлікту в майбутньому.

Говорячи про конфлікт у Нагорному Карабасі, очевидними є паралелі з аналогічним протистоянням на Донбасі з весни 2014 р. Фактично, бойові дії для Азербайджану є тим самим чинником, яким стала АТО чи ООС для України. Як для України агресія на Сході загрожує суверенітету держави, так і для Азербайджану окупація Вірменією великої частини азербайджанської території створює пряму загрозу для самого існування незалежної держави. Для обох наших країн ці конфлікти несуть не лише виклики державній

самостійності, але й чималою мірою спонукають до змін у зовнішньополітичній орієнтації.

Натомість суспільно-політична «вестернізація» країни, яку, попри всю свою авторитарність намагається імплементувати режим І. Алієва, є ще одним історичним чинником для молодого Азербайджанської держави, що генерує нові проблеми у стосунках з її сусідами. Адже надання пріоритетності азербайджанським керівництвом західному вектору зовнішньої політики об'єктивно ускладнює взаємини з найбільшими державами регіону, такими як Росія та Іран.

Важливість північного напрямку міжнародної діяльності Республіки Азербайджан, тобто відносин з Москвою, обумовлюється, передусім економічними чинниками. Росія є головним ринком збуту для азербайджанської сільськогосподарської продукції та поки що головним транспортним шляхом для постачання азербайджанської нафти на світовий ринок. РФ також виступає головною державою для трудової еміграції з Азербайджану, що дозволяє йому забезпечувати засобами до існування майже половину свого населення [2].

Проте, говорячи про азербайджансько-російські стосунки, не слід забувати, що Росія в них діє виключно з позиції власних інтересів, не визнаючи Азербайджан за рівноправного партнера. Як зазначив у своїй праці А. Гасанов, підхід РФ до безпекового середовища Південного Кавказу і оголошені Росією невдовзі після розпаду СРСР плани, пов'язані з проблемами безпеки, були зустрінуті з «повним розумінням» лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього, очевидно, було недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Тому у певному сенсі інші регіональні країни (Грузія, Азербайджан) відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпекових питань. Залучення цими країнами у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили», сприяло, на думку дослідників, те, що Росія, як і по всьому пострадянському простору, активізувала неприховане втручання. Його метою стало «збереження своїх можливостей впливу» віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [1, с. 323].

Враховуючи серйозність російського впливу, вирішення конфлікту у Карабасі виключно військовими засобами видається неможливим навіть, якщо не брати до уваги підтримку Вірменії РФ. До того ж, на сьогодні Азербайджан ще не спромігся остаточно визначитися з головним вектором своєї зовнішньої політики на користь одного з основних своїх геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку, І. Алієв не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, бо це несе загрозу чинному авторитарному режиму. З такої точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні. Адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту. Для неї він залишається зручним інструментом, завдяки якому Кремль зберігає серйозний вплив на сторони протистояння, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів.

Нині офіційний Баку ще намагається лавірувати між Кремлем і Вашингтоном. Але можливостей для такої політики з урахуванням кризових явищ в економіці через зниження світових цін на енергоресурси стає все менше. Відповідно, проглядається дедалі ближчим момент необхідності зробити остаточний вибір державою і суспільством щодо подальшого напряму громадсько-політичних перетворень.

У виборі між Росією та США для перспектив модернізаційних процесів залишається важливим те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є значно кращою альтернативою. Адже, як зазначалося раніше, РФ не сприймає Азербайджан як рівноправного партнера. Крім того, у карабаському конфлікті Росія веде подвійну гру.

Так, за даними російського Центру аналізу світової торгівлі зброєю [10], у 2006–2007 рр. Росія продала Азербайджану 62 танки Т-72. За наступним великим контрактом вартістю 300 млн. дол. США, Азербайджан отримав від РФ два дивізіони ЗРК С-300 «Фаворит». У списку російського військового експорту до Азербайджану – танки Т-90, БМП 3, САУ МСТА-С, ударні гелікоптери Мі-24, гелікоптери Мі-17, самохідні 120-мм міномети «Вена» тощо. На думку політичного експерта, керівника науково-аналітичного порталу American Studies А. Галстяна, «Вірменія не може позитивно ставитися до того, що Росія, як її союзник, продає зброю Азербайджану. Втім, вона постачає і Вірменії велике наступальне озброєння, причому практично безкоштовно. Цей факт у Єревані теж враховують. Певна негативна реакція вірменського суспільства має емоційну природу. Гинуть

мирні люди, військові, коли Азербайджан використовує, зокрема, і ту зброю, яку йому продала Росія. Але на політичному рівні Вірменія та Росія залишаються стратегічними союзниками» [9].

У такій ситуації модернізація мала би стати однією з передумов, які сприяли б вирішенню карабаського конфлікту на користь Азербайджану. Передумови для успішного оновлення Азербайджаном суспільних інституцій та економіки за роки незалежності були. Ними стали значні (порівняно з масштабами населення країни) запаси нафти і газу, видобування яких на території Апшеронського півострова ведеться вже понад століття.

Енергоносії, значними запасами яких володіє Баку, виступають основою сучасної азербайджанської державності. Історія нафти і газу в Азербайджані за часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава і політичні еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення державної самостійності в 1991 р., нафта і незалежність стали найбільш популярним словосполученням. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього [11, с. 43].

Відтак слід констатувати, що перед Азербайджаном постають серйозні геополітичні виклики. Їхнє вирішення залежить не лише від успішності подальшого розвитку країни, ускладненого авторитарною патріархальною побудовою суспільства кланом Алієвих, Карабаським конфліктом та тотальною залежністю від продажу енергоресурсів. Ключового значення набуває те, яке місце відводиться Азербайджану в планах його набагато потужніших сусідів – Туреччини, Ірану та Російської Федерації. Наскільки офіційний Баку зможе відповісти викликам часу – головне питання, на яке має відповісти І. Алієв і кероване ним суспільство.

Слід зазначити, що подальший розвиток Азербайджану обумовлений характером історичних процесів, які відбуваються в регіоні Південного Кавказу від кінця 80-х рр. XX ст. внаслідок розпаду СРСР. Як і більшість колишніх радянських республік, Азербайджан успадкував малоефективну систему авторитарного управління, яка не змогла стати ефективною у нових геополітичних реаліях. Історичні передумови зовнішньополітичного курсу Азербайджану накладають певний відбиток на перебіг внутрішніх процесів становлення модерного азербайджанського суспільства.

Так, слід зважати на архаїчність суспільної структури країни. Подібно до свого північного сусіда і колишнього суверена Російської Федерації, у

Азербайджану відсутні історично сформовані традиції демократичних виборів глави держави. Притаманна ісламським спільнотам середньовічна патріархальність і клановість державних традицій призвела до встановлення в Азербайджані диктатури сім'ї Алієвих. Видимість демократичних процедур, партійне життя тощо залишаються, як і за часів колишнього СРСР, ширмою та оманною. Їхнє призначення демонструвати кінцевим споживачам нафтопродуктів і газу відданість ідеалам демократії. Однак, по-суті, Азербайджан на сьогодні є авторитарною державою найгіршого пострадянського зразку, що безумовно гальмує його взаємодію з Євросоюзом та США.

Вагомим фактором, який визначив зовнішньополітичну орієнтацію Азербайджану та зменшення впливу на нього колишньої метрополії, став конфлікт у Нагорному Карабасі. Протистояння з Вірменією, якою, за сприяння Росії, окуповано понад 20% азербайджанської території, триває вже понад 30 років. Останнє є наочним прикладом того, як Росія інспірує локальні конфлікти на своїх кордонах з метою недопущення формування суспільств з відмінною парадигмою розвитку. Враховуючи, що Росія підтримує Вірменію зброєю і людськими ресурсами, постачаючи одночасно озброєння Азербайджану на мільярди доларів США, маємо наочне застосування колишньою метрополією принципу *divide et impera* до своїх колишніх колоній. Розв'язання Азербайджаном конфлікту на свою користь неможливе без підтримки потужних геополітичних гравців.

Не слід також забувати історичні реалії і старого, і нового Азербайджану, а саме, – іслам як віросповідання переважної більшості жителів. Мусульманами є за різними оцінками 91-99% мешканців, більшість з яких шиїти. Як показує історичний досвід, для мусульманських спільнот, які в певний історичний момент стають світськими, існує серйозна загроза радикалізації і намагання тотальної імплементації середньовічних норм шариату в усі сфери суспільного життя.

Для Азербайджану показовим є приклад його південного сусіда – Ірану, в якому одновірці-шиїти внаслідок ісламської революції 1979 р. здійснили різкий розворот від модернізації до архаїзації і патріархальності суспільного та державного життя. Ризик, що Азербайджан у майбутньому піде тим самим шляхом (особливо внаслідок зменшення рівня життя населення через зменшення цін на енергоресурси або попиту на них на світових ринках), видається достатньо високим.

В цілому слід відмітити, що незалежний Азербайджан і його зовнішньополітична орієнтація перебувають під впливом історично обумовлених факторів розвитку всього регіону Південного Кавказу. Територіальні конфлікти, які безпосередньо впливають на міжнародне становище і пріоритети країни, є наслідком складних етнічних процесів. В результаті тисячолітніх протистоянь і воєн з потужнішими державами і союзами, в яких сформувалися азербайджанці як сучасна нація, якраз і були закладені основи азербайджанської державності. На відміну від своїх сусідів по регіону, Азербайджан отримав серйозну перевагу, а разом з нею й посилену увагу ключових геополітичних гравців – великі поклади нафти і газу. За умови ефективного використання цього чинника, він постане джерелом не лише покращення добробуту азербайджанців, але й одночасно інструментом реалізації зовнішніх інтересів держави.

Використані джерела та література:

1. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. – 672 с.
2. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. – [Електронний ресурс]: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
3. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35-50.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 255 с.
5. Демури́н М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор. – [Електронний ресурс]: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>
6. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43-46.
7. Лапин Н. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. – [Електронний ресурс]: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1137
8. Чернявский С.И. Формирование внешнеполитической стратегии Азербайджана. – [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/formirovanie-vneshnepoliticheskoy-strategii-azerbaydzhana>
9. Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни» в Карабасі. – [Електронний ресурс]: <http://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>
10. Мировой экспорт ВнВТ в 2010–2017 гг. – [Електронний ресурс]: <http://www.armstrade.org/pages/main/magazines/yearly/report/3/index.shtml>
11. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – 214 с.

РОЗДІЛ II

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

УДК 330.341.1

Фомін С.С.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УЗБЕКИСТАНУ

У статті проаналізована зовнішня політика Узбекистану від правління президента І. Карімова до президентства Ш. Мірзієєва. Показано, що з метою залучити іноземні інвестиції, кредити і технології, уряд Узбекистану проводить багатовекторну зовнішню політику, намагаючись розвивати і підтримувати добрі політичні і торгово-економічні стосунки одночасно з Росією, Китаєм, США, Євросоюзом та іншими країнами.

Ключові слова: багатовекторна зовнішня політика, регіональна економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, економічний союз, протекціонізм.

Фомин С.С. Внешняя политика Узбекистана

В статье проанализирована внешняя политика Узбекистана от правления президента И. Каримова до президентства Ш. Мирзиёева. Показано, что с целью получения иностранных инвестиций, кредитов и технологий, правительство Узбекистана проводит многовекторную внешнюю политику, стремясь развивать хорошие политические и торгово-экономические отношения одновременно с Россией, Китаем, США, Евросоюзом и другими странами.

Ключевые слова: многовекторная внешняя политика, региональная экономическая интеграция, зона свободной торговли, экономический союз, протекционизм.

Fomin S.S. The Foreign Policy of Uzbekistan

The article analyses the Foreign Policy of Uzbekistan from the office term of President I. Karimov to President Sh. Mirsioev. It was shown that with the aim of attracting foreign investments the government of Uzbekistan conducts the many-sided foreign policy trying develop and maintain good political, economic and trade relations at the same time with Russia, China, the USA, the EU and other countries.

Key words: many-sided foreign policy, regional economic integration, free trade area, economic union, protectionism.

Після проголошення незалежності Узбекистану президент І. Карімов (1991–2016) почав проводити багатовекторну зовнішню політику, яка, зокрема, зводилася до балансування між Росією, Китаєм та країнами Заходу.

Його наступник – президент Ш. Мірзіїєв (з 2016), в основному, продовжує багатовекторний зовнішньополітичний курс Узбекистану, намагаючись розвивати стратегічне співробітництво одночасно з такими країнами-антагоністами як Росія і США, Китай і США, а також з Євросоюзом та іншими державами.

Як свідчить світовий досвід, менш розвинені країни (а Узбекистан відноситься саме до них), як правило, не здатні власними силами досягти більш-менш задовільного рівня економічного розвитку. Їм потрібні іноземні інвестиції, кредити, новітні технології, технічна допомога. Все це вони можуть отримати тільки від більш розвинених держав. Але останні, як правило, вимагають в обмін на це від менш розвинених партнерів певних політичних або економічних поступок. Часто-густо така ситуація призводить до втрати країнами, що розвиваються, частини свого національного суверенітету з обмеженням суб'єктності їхньої зовнішньої політики.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати зовнішню політику незалежного Узбекистану та дати прогноз можливих змін в міжнародній діяльності країни. Політичні та економічні процеси, які відбуваються в країнах Центральної Азії, зокрема, в Узбекистані, є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як Е. Аріпов, Ю. Юсупов, О. Буторіна, Р. Фармані, Г. Мораді, Х. Лаутеншлегер, М. Зорг, М. Трекер. Були також проаналізовані офіційні матеріали, які стосуються зовнішньої політики Узбекистану.

Зовнішня політика Узбекистану дуже часто мала імпульсивний характер, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, що особливо характерно для періоду правління президента І. Карімова. Зокрема, це можна спостерігати на прикладі позиції Узбекистану щодо ОДКБ та євразійської інтеграції. Як відомо, 15 травня 1992 р. в Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну безпеку (ДКБ), який набув чинності у 1994 р. строком на п'ять років з можливістю його подальшого продовження на кожні наступні п'ять років. Вже у 1999 р. Узбекистан, Азербайджан і Грузія відмовились від подальшої участі в цьому Договорі. В 2002 р. на основі ДКБ була створена Організація ДКБ (ОДКБ), членами якої, крім Росії, наразі залишаються п'ять країн пострадянського простору: Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан.

Разом з тим, Узбекистан є однією з шести країн-засновниць у 2001 р. (разом з Китаєм, Росією, Казахстаном, Киргизстаном та Таджикистаном)

Шанхайської організації співробітництва (ШОС). В 2017 р. членами ШОС стали також Індія і Пакистан.

Після трагічних подій в США 11 вересня 2001 р., Узбекистан передав американській стороні для використання у військових операціях проти афганських талібів свій військовий аеродром в селищі Ханабад біля м. Карші. Але вже у 2005 р. узбецький уряд зажадав від США вивести свою авіабазу з території Узбекистану.

Це рішення офіційного Ташкента стало наслідком подій в місті Андижан, де влада заарештувала і віддала під суд групу провідних місцевих бізнесменів за участь у діяльності забороненої радикальної ісламської організації «Акрамія», названої на честь її засновника Акрама Юлдашева. Оскільки зрештою узбецька сторона в травні 2005 р. відмовилася звільнити заарештованих, коли суд збирався оголосити їм вирок, група радикально налаштованих родичів обвинувачених, а також противників чинного режиму, захопила військовий арсенал. Після цього, використавши захоплену зброю, активісти звільнили утримуваних з місцевої в'язниці, захопили деякі адміністративні будинки, взяли у заручники кілька урядовців і висунули низку вимог політичної і релігійної спрямованості, зокрема, припинити репресивну політику щодо опозиції. Зі свого боку, уряд відмовився розглядати ультиматум. В мітингах, які організували радикальні опозиціонери, взяли участь багато пересічних мешканців Андижану, які протестували проти урядової економічної політики, яка, на їхню думку, стала причиною бідності і безробіття. Реакція влади була жорсткою. Задля нейтралізації, за офіційною версією, «збройного заколоту, інспірованого з-за кордону», була застосована військова сила. В ході збройного протистояння між заколотниками-радикалами і правоохоронцями було багато вбитих і поранених, у тому числі серед цивільного населення.

США та інші західні країни зажадали незалежного розслідування трагічних подій в Андижані і звинуватили узбецьку владу в «нерозбірливому застосуванні сили». Влада Узбекистану розцінила це як втручання у свої внутрішні справи. У відповідь Євросоюз і Вашингтон запровадили санкції проти узбецької сторони. 23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН також прийняла резолюцію із засудженням Узбекистану, яку підтримали 74 країни світу, 58 країн утримались, а 39 проголосували проти (серед останніх Росія, Китай, Індія, Куба, Саудівська Аравія, більшість країн СНД, низка африканських і азійських держав).

В 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в ОДКБ, після чого аеродром в Ханабаді стала використовувати військова авіація Росії. Але вже у 2012 р. Узбекистан повторно призупинив своє членство в ОДКБ (не вийшовши з організації остаточно, тобто, залишаючи за собою право знову відновити членство в ній у разі необхідності). З того часу згаданий військовий аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили.

Водночас, зовнішня політика Узбекистану стала більш прозахідною. Так, у 2014 р. в Ташкенті було відкрито регіональне представництво НАТО, почалось співробітництво з США в проведенні узбецької військової реформи з постачанням американської зброї.

Отже, ставлення Узбекистану при президенті І. Карімові до процесів євразійської інтеграції на пострадянському просторі характеризувалось коливаннями зовнішньополітичного курсу. Зокрема, у 1994 р. була створена міжнародна організація Центрально-Азійське економічне співтовариство, перейменована у 2002 р. в Центрально-Азійське співробітництво (ЦАС), куди разом з Узбекистаном увійшли сусідні Казахстан, Киргизстан та Таджикистан. У 2004 р., за ініціативою І. Карімова, до ЦАС приєдналася Росія.

Також Узбекистан в 1997 р. приєднався до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ), створену того ж року Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Організація стала називатися ГУУАМ, проте вже у 2005 р. офіційний Ташкент вийшов з цієї структури, оскільки остання, за словами узбецьких керівників, не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

В 2005 р. Центрально-Азійське співробітництво без Узбекистану приєдналося до Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) під проводом Росії, до якого, крім решти членів ЦАС, вступили також Білорусь та Вірменія. В 2014 р. ЄврАзЕС припинив своє існування. На його основі був створений Євразійський економічний союз (ЄАЕС), який почав функціонувати з 1 січня 2015 р. за участю Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Вірменії.

В ЄврАзЕС Узбекистан вступив тільки в 2006 р., тобто, після введення санкцій проти останнього з боку західних країн у жовтні 2005 р. у відповідь на події в Андижані. Але вже в 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Видається не випадковим, що в наступному 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті. Проте, необхідність

збереження своїх торговельних позицій на ринках країн СНД змусила узбецьку сторону приєднатися до Договору про створення зони вільної торгівлі, який у 2011 р. в Санкт-Петербурзі підписали з подальшою ратифікацією Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан та Вірменія. Вже 31 травня 2013 р. в Мінську з Республікою Узбекистан був підписаний відповідний Протокол про застосування Договору про ЗВТ, який набув чинності 16 травня 2014 р.

Нинішня влада Узбекистану на чолі з новим президентом Ш. Мірзієєвим, обраним у 2016 р. після раптової смерті І. Карімова, почала проводити реформи, спрямовані на лібералізацію економіки, зокрема, лібералізацію валютного ринку і ринку енергоносіїв, суттєве зниження податків, проведення приватизації значної кількості державних підприємств. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані були засновані безмитні зони з пільговим режимом оподаткування задля залучення іноземних інвестицій. Було створено три таких зони при президенті І. Карімові, а після його смерті новий уряд додатково сформував ще чотирнадцять вільних економічних зон.

Сучасна влада Узбекистану впроваджує багатовекторну зовнішню політику, намагаючись одночасно підтримувати високий рівень політичних і економічних відносин з Росією, Китаєм, США, державами Євросоюзу, Туреччиною, арабськими країнами і своїми найближчими центральноазіатськими сусідами. З останніми під час президентства І. Карімова виникали періодичні конфлікти, обумовлені відсутністю чіткої демаркації спільних державних кордонів, питаннями порядку використання суміжних водних ресурсів, проблемами прав національних меншин (насамперед, етнічних таджиків і киргизів в Узбекистані та узбецької меншини в Киргизстані і Таджикистані), взаємними звинуваченнями в буцімто державній допомозі сепаратистам і терористам.

Поліпшення відносин з країнами-сусідами новий президент Ш. Мірзієєв визначив як пріоритетний напрямок узбецької зовнішньої політики. Зокрема, у цьому зв'язку між Узбекистаном і Киргизстаном був укладений договір про кордони, у відповідності до якого демарковано 80% спільного кордону. Крім того, Узбекистан заявив свою готовність взяти участь у будівництві киргизької гідроелектростанції Камбаратинськ (Камбар-Ата). У свою чергу, з Туркменістаном був укладений договір про стратегічне партнерство. Обидві країни відкрили двостороннє залізничне та автодорожнє сполучення через мости на прикордонній річці Амудар'я, створивши

важливу ланку транспортного шляху Узбекистан-Туркменістан-Іран-Оман. З іншого боку, Узбекистан і Казахстан провели спільний економічний форум, в ході якого були укладені інвестиційні угоди на суму 1,2 млрд дол. США. Внаслідок викладеного, за роки президентства Ш. Мірзієєва обсяги взаємної торгівлі і співробітництва Узбекистану з центральноазіатськими країнами значно зросли [1, s.17].

В останні роки Узбекистан намагається розвивати інтенсивні політичні, економічні і військові стосунки з країнами Заходу. Так, у травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав США з державним візитом. Після переговорів з американським президентом Д. Трампом, глави обох держав оприлюднили спільну заяву, в якій оголосили про початок « нової ери стратегічного партнерства ». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на п'ять років. Узбекистан має закупити деякі види американської зброї, у військових закладах США започатковано навчання групи узбецьких військовослужбовців, декілька узбецьких військових підрозділів взяли участь у спільних з американцями військових навчаннях на території США. Крім того, Узбекистан закуповує озброєння в деяких країнах Євросоюзу, зокрема, у Франції, Італії, Чехії та Болгарії.

Водночас, як свідчить офіційна статистика Узбекистану [2], обсяги товарообороту останнього з країнами Заходу, рівень західних інвестицій в узбецьку економіку в порівнянні з Китаєм і Росією залишаються незначними, хоча в останні роки вони мають позитивну динаміку до зростання. Так, в 2018 р. частка США в зовнішньоторговельному обігу Узбекистану становила 1,2%, Німеччини – 2,5%, Франції – 1%. В листопаді 2018 р. між Узбекистаном і ЄС започатковано переговори щодо укладення взаємної Угоди про розширене партнерство і співробітництво на заміну попередньої спільної Угоди про партнерство і співробітництво від 1 липня 1997 р.

У структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану можна відстежити економічне значення тієї чи іншої держави для узбецької економіки. Так, зовнішньоторговий обіг країни за 2018 р. склав 33,8 млрд дол. США, в тому числі експорт – 14,2 млрд дол., імпорт – 19,5 млрд дол. Тобто, Узбекистан зберігає традиційний зовнішньоторговий дефіцит з ознаками майже хронічного характеру. При цьому, частка пострадянських країн складає 36,8% зовнішньоторгового обігу. Серед них найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану є Росія і Казахстан. Зокрема, в 2018 р. товарооборот

з російською стороною сягнув 5,73 млрд дол. США (майже 18% загального зовнішньоторговельного обігу Узбекистану), а з Казахстаном – 3,02 млрд (9,1%).

Серед інших найбільш важливих торгових партнерів країни слід назвати насамперед Китай, товарооборот з яким в 2018 р. склав 6,42 млрд дол. США (20% від загального узбецького товарообігу з державами світу), Туреччину – 2,17 млрд дол. (6,7%) та Південну Корею (6,2%). В 2018 р. імпорт Узбекистану з Китаю досяг 3,5 млрд дол., в той час як узбецький експорт в Китай тільки 2,8 млрд дол. В зовнішньому товарообороті Узбекистану Китай посідає провідні позиції, випереджаючи Росію, яка опинилася на другому місці. Китайська сторона виступає також найважливішим інвестором в економіку Узбекистану. Обсяг китайських накопичених інвестицій становить біля 8 млрд дол. США. В плані реалізації стратегії «Один пояс – один шлях» Пекін розглядає узбецьку сторону як важливу для себе транзитну територію з метою забезпечення поставок китайських товарів на європейські ринки і транзиту енергоносіїв до КНР. Так, наприклад, через Узбекистан і Казахстан пролягає частина транзитного газопроводу Китай – Центральна Азія, яким у КНР постачається туркменський газ.

Співробітництво офіційного Ташкента з Казахстаном і Росією має для нього особливо важливе значення, зокрема, в зв'язку з енергетичними проблемами Узбекистану. В середньому річний видобуток узбецької нафти в останні роки складає лише 800 тис. т, внаслідок чого Узбекистан змушений її імпортувати.

Основні статті експорту Узбекистану – послуги, а також експорт золота, урану, природного газу, нафтопродуктів, чорних та кольорових металів, хімічної продукції, бавовни, текстильних виробів, деяких продовольчих товарів. В структурі імпорту домінує імпорт машин і обладнання (42,5% у 2018 р.), хімічної продукції, нафти, а також зернових, оскільки їхнє внутрішнє виробництво покриває лише 25 % від потреб країни. У 2018 р. на Росію припадає приблизно 14% загального експорту Узбекистану і більше ніж 20% імпорту. Накопичений обсяг російських інвестицій в економіку Узбекистану складає майже 9 млрд дол. США.

Окрім згаданої вище участі в зоні вільної торгівлі СНД, узбецьке керівництво планує створити ЗВТ з ЄАЕС. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції

комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. У відповідності до документу, на першому етапі розвитку (2019–2021) повинна відбутися адаптація узбецької економіки до нових умов розвитку і ринкових механізмів. В цей час Узбекистан підпише угоду з ЄАЕС про вільну торгівлю. На другому етапі (2022–2025), після структурних змін в економіці, буде необхідно послідовно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і приведення її у відповідність до норм СОТ.

Проект Концепції спричинив неоднозначну реакцію в Узбекистані. Узбецький економіст Ю. Юсупов, директор Центру сприяння економічному розвитку Узбекистану підкреслив, що поруч з деякими плюсами (скорочення бар'єрів на шляху торгівлі з країнами ЄАЕС, покращення умов перебування для узбецьких трудових мігрантів у Росії та в інших країнах ЄАЕС), можливий вступ країни в ЄАЕС закриває їй шлях до СОТ і змусить Ташкент увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією, ставши, таким чином, заручником її непередбаченої зовнішньої політики [3].

Слід сказати, що значна частина узбецької еліти не бажає членства в ЄАЕС, який вони вважають контрольованим Росією. Тому ще під час президентства І. Карімова почала проводитися політика відмови від радянської та російської спадщини. Іранські дослідники Р. Фармані і Г. Мораді відмічають, що президент І. Карімов започаткував багатовекторну зовнішню політику, в рамках якої Узбекистан намагався дистанціюватися від Росії, вийшовши з-під її впливу за рахунок участі в різних міжнародних багатосторонніх об'єднаннях, зміцнення відносин із Заходом, набуття позиції регіональної держави [4, с.71].

Німецькі дослідники Х. Лаутеншлегер, М. Зорг і М. Трекер в цьому зв'язку відмічають: «В офіційній політиці Узбекистану в галузі історії радянський період розглядається селективно, і в цілому – негативно. СРСР розглядається як продовження царського панування в Центральній Азії. Підкреслюється колоніальна експлуатація і владна асиметрія у відносинах між російським центром і узбецькою периферією» [5, с.238]. В той же час німецькі дослідники відмічають, що в широких колах узбецького народу збереглося добре ставлення до СРСР. Вони констатують: «Економічний занепад після розпаду СРСР сприяв тому, що багато узбеків з ностальгією згадують радянську епоху, коли Узбекистан отримував від московського центру дотації. Найбільш позитивні спогади узбецький народ має про еру

Брежнєва» [5, s.250]. В значній мірі таке добре ставлення до СРСР розповсюджується і на сучасну Росію, тим більш, що добробут мільйонів людей в Узбекистані значною мірою залежить від грошових переказів узбецьких трудових мігрантів, які працюють в Росії.

Таким чином, відносини з Росією, які розвиваються на основі взаємних «Договору про стратегічне партнерство» і «Договору про поглиблення економічної співдружності», мають для Ташкента надзвичайно важливе значення. Особливо це помітно на прикладі трудової міграції з Узбекистану в Росію, яка обумовлена масовим узбецьким безробіттям, однією з найважливіших причин якого є швидке зростання населення країни внаслідок високої народжуваності. Так, наприклад, в 2005 р. кількість громадян Узбекистану становила 26,2 млн осіб, а в 2017 р. – 32,3 млн [6].

Таке швидке демографічне зростання створює серйозні економічні і екологічні проблеми. До того ж в Узбекистані воно відбувається в умовах нестачі земельних і водних ресурсів. Вже зараз фактично має місце перенаселення. Сучасна економіка Республіки Узбекистан просто неспроможна забезпечити належне працевлаштування своїх громадян ані в галузі промисловості, ані в сільському господарстві, ані в сфері послуг. Внаслідок цього в Узбекистані існує величезна армія безробітних, яка постійно зростає.

Проблема частково вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія, де в 2018 р. працювали більш, ніж 4 млн громадян Узбекистану [7]. Грошові перекази цих мігрантів із Росії в Узбекистан в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для узбецьких сімей, а також для стабільного поповнення державного бюджету. Згідно з даними Центробанку Росії, за першу половину 2019 р. з Росії в країни СНД фізичними особами було переказано 5 млрд 700 млн доларів США, з них узбецькі фізичні особи переказали в Узбекистан понад 2 млрд дол.: за перший квартал – біля 800 млн дол., за другий – 1,2 млрд дол. [8]. Всі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії готівкою, неможливо.

Все це спонукало керівництво Узбекистану переглянути свою політику стосовно ЄАЕС і, зокрема, Росії. Тим більш, що Євразійський економічний союз має свої переваги. Так, країни-члени ЄАЕС застосовують єдині митні тарифи щодо третіх країн, і тому безмитна торгівля між країнами-членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень. Крім того,

у торгівлі між країнами-членами ЄАЕС відмінюються не тільки мита, але і процедури митного оформлення товарів, які надовго затримують пересування комплектуючих між підприємствами, що здійснюють між собою виробничу кооперацію.

Участь в ЄАЕС надає можливість його членам користуватися низькопроцентними кредитами з Антикризисного фонду цієї структури, а також отримувати від Росії енергоносії по цінах нижчих, ніж для інших країн. В межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, внаслідок чого трудові мігранти – громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами держави перебування. Остання обставина особливо важлива для Узбекистану, мільйони громадян якого працюють в Росії. Крім того, слід зазначити, що економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС висловлювати альтернативні точки зору з приводу різних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, країни ЄАЕС, за винятком Росії, як і раніше вважають Крим територією України. Жодна з держав-членів ЄАЕС, окрім російської сторони, не відмовилася від режиму вільної торгівлі з нашою країною.

В той же час ЄАЕС не може повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію ані самої Росії, ані інших країн-членів. Всі вони, з Москвою включно, значною мірою залежать від імпорту сучасних технологій з найбільш розвинених світових держав, що визнають і російські економісти [9, с.31]. Внаслідок цього країни-члени ЄАЕС проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи торговельно-економічні стосунки з Китаєм, Туреччиною, США, державами-членами Євросоюзу тощо. Інвестиції з цих країн, особливо китайські, в економіку держав Центральної Азії невпинно зростають.

В жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан. В результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол. США, розроблені «дорожні карти» з організації 79-ти спільних підприємств і 23-ох торгових домів. Президенти дали старт проекту будівництва першої в Узбекистані АЕС, найближчим часом дві країни планують підписати відповідний контракт на спорудження цієї АЕС. Планується, що перший енергоблок буде введений в експлуатацію в 2028 р., а другий – в 2030 р. Вартість будівництва складає близько 11 млрд дол. США. В ході візиту були укладені також угоди щодо

відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих учбових закладів (на додаток до вже існуючих в країні філіалів російських вузів).

У 2018 р. між Узбекистаном і РФ був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому узбецька сторона отримала право купувати російську зброю за пільговими цінами, як і решта держав-членів ОДКБ. Узбекистан розпочав закупівлю у Росії гелікоптерів Мі-35, а також інші види озброєння. Вже в 2018 р. понад 300 узбецьких військовослужбовців почали навчатися у вузах Міністерства оборони Росії. В жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками [10]. Крім того, в зв'язку з загрозою ісламського тероризму, зокрема, з боку афганських талібів та «Ісламської держави» Узбекистан реформує і посилює національні збройні сили, розвиваючи, зокрема, військово-технічне співробітництво з різними державами світу, купуючи зброю у Білорусі, Китаю, США, країн ЄС, Туреччини, Південної Кореї, Ізраїлю.

Незважаючи на відновлення тісних зв'язків з Росією, Узбекистан не визнає самопроголошену «незалежність» Абхазії і Південної Осетії. Водночас, по деяких чутливих питаннях міжнародної політики узбецька сторона підтримує російську позицію. Так, наприклад, 19 грудня 2017 р., в ході 72-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, за український проект резолюції «Стан з правами людини в Автономній республіці Крим і місті Севастополі» проголосувало 70 країн, 76 утримались, висловилися проти – 26 держав, серед яких члени ЄАЕС, включно з Узбекистаном.

18 грудня 2018 р., на 73-й сесії ГА ООН, 19 країн, серед яких Узбекистан, проголосували проти української резолюції, яка засуджує Росію за мілітаризацію Криму, Чорного і Азовського морів (66 держав висловились «за», 72 країни утримались). 22 грудня 2018 р., впродовж 73-ї сесії ГА ООН, за український проект резолюції «Стан з правами людини в Автономній республіці Крим і місті Севастополі» проголосувало 65 країн, 70 утримались, 26 держав висловились проти, включно з Узбекистаном.

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки:

1. В останні роки політичне, торговельно-економічне і військово-технічне співробітництво між Узбекистаном і країнами-членами ЄАЕС динамічно розвивається. Нового імпульсу цій співпраці покликано надати впровадження ЗВТ між Узбекистаном і ЄАЕС, угоду щодо чого планується укласти в 2021 р.

2. Видається, що в майбутньому неможливо виключати повноправного членства Узбекистану в ЄАЕС, враховуючи географічну і культурну близькість з країнами цієї організації. Крім того, слід враховувати той факт, що Узбекистан продовжує залишатися країною з авторитарною формою правління.

В зв'язках із Заходом правлячу еліту цікавлять лише питання розвитку торгово-економічного і військово-технічного співробітництва, отримання західних інвестицій, кредитів та технологій. Будь які поради Заходу щодо необхідності демократичних перетворень, поліпшення ситуації з правами людини в Узбекистані, уряд країни вважає втручанням у внутрішні справи. Іншими словами, у гуманітарних відносинах Узбекистану із Заходом існує межа, яку сучасний узбецький режим ніколи не перейде, оскільки не бажає «імпорту» будь-яких демократичних ідей і, відповідно, революцій. Узбецькій правлячій еліті політично близькі авторитарні режими, які існують в Росії, Казахстані, Білорусі, Таджикистані, Туркменістані.

3. Торгово-економічні відносини Узбекистану з Китаєм будуть динамічно розвиватися, зокрема, в межах китайської стратегії «Один пояс – один шлях». Стосовно відносин із західними країнами, обсяги взаємної торгівлі і залучених інвестицій наразі залишаються, невисокими. Вбачається, що для США та ЄС Узбекистан є цікавим, головним чином, в геополітичному і військово-стратегічному аспектах. Тому можна припустити, що між цією державою і Заходом активно розвиватиметься політична і військово-технічна взаємодія.

4. Хоча, відповідно до Угоди про ЗВТ між Україною і Узбекистаном від 2011 р. режим вільної торгівлі залишається чинним, досягнутий рівень українсько-узбецьких торгово-економічних стосунків не є задовільним. Так, за підсумками 2018 р. частка України у зовнішньоторговельному обороті Узбекистану складала лише 1,4%. Тому взаємна торгівля між Україною і Узбекистаном потребує нових стимулів розвитку.

Використані джерела та література:

1. Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien // Welt Trends. Das aussenpolitische Journal. – 2018. – №136. – S.16–17.
2. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2018 г. – [Електронний ресурс]: <https://stat.uz/uploads/doklad/2018/yanvar-dekabr/ru/13.pdf>

3. Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. 08.10.2019. – [Электронный ресурс]: <https://fergana.agency/articles/111489/>
4. Фарамани Р., Моради Г. Узбекистан – Региональная сверхдержава Центральной Азии? Реальность или дилемма // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. – Вып. 2. – С.66–81.
5. Lautenschlager H., Sorg M., Trecker M. Sowejetisch in der Form, usbekisch im Inhalt // Osteuropa – 2016. – Heft 6-7. – S.238–252.
6. Межгосударственный статистический комитет Содружества Независимых Государств. Основные показатели социально-демографической политики. – [Электронный ресурс]: www.cisstat.com
7. Поток гастарбайтеров из Таджикистана сократился за пять лет на 40%. 08.02.2019. – [Электронный ресурс]: easaily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbayterov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-pyat-let-na-40
8. Мигранты за полгода перевели \$5 млрд из России в СНГ, более \$2 млрд – в Узбекистан. 01.10.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.currenttime.tv/a/russia-transactions/30175220.html>
9. Буторина О. Особенности евразийской модели экономической интеграции // Современная Европа. – 2016. – №2. – С.28-32.
10. «Гарантии безопасности»: как развивается военно-техническое сотрудничество России и Узбекистана. 12.10.2018. – [Электронный ресурс]: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>

УДК 327:339.924(477+474.3)

Красножон Н. Г.

УКРАЇНСЬКО-ЛАТВІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті розкриваються основні питання розвитку українсько-латвійських відносин на сучасному етапі. Зокрема на основі значної кількості опрацьованих джерел автор робить висновок що Латвія є найбільш надійним союзником України в ході її європейської інтеграції. Значна увага також приділена розкриттю основних форм та методів українсько-латвійської співпраці.

Ключові слова: українсько-латвійські відносини, міжрегіональне співробітництво, Латвійська оборонна концепція, Європейська співдружність, НАТО, європейська інтеграція.

Красножон Н.Г. Украинский-латвийские отношений в контексте евроинтеграционных процессов на современном этапе

В статье раскрываются основные вопросы развития украинско-латвийских

отношений на современном этапе. В частности, на основе значительного количества обработанных источников автор делает вывод, что Латвия есть наиболее надежным союзником Украины в движении её в направлении европейской интеграции. Значительное внимание также уделено раскрытию основных форм и методов украинско-латвийского сотрудничества.

Ключевые слова: украинско-литовские отношения, межрегиональное сотрудничество, Латвийская оборонительная концепция, Европейское содружество, НАТО, европейская интеграция.

Krasnozhon N.G. Ukrainian-Latvian relations in the context of European integration processes at the present stage

The article deals with the basic issues of the development of Ukrainian-Latvian relations at the present stage. In particular based on a large number of sources analyzed, the author concludes that Latvia is Ukraine's most reliable ally in the course of its European integration. Considerable attention was also paid to the disclosure of the basic forms and methods of Ukrainian-Latvian cooperation.

Keywords: Ukrainian- Latvian relations, interregional cooperation, Latvian defense concept, European Commonwealth, NATO, European integration.

Актуальність теми пропонованої статті полягає, перш за все, в тому, що на сьогоднішній день українсько-латвійські відносини можна віднести до найбільш дружніх та активних. Слід зазначити, що, попри відсутність спільних кордонів, обидві держави пов'язує історія досвіду взаємної співпраці, а також схожість історичної долі, оскільки дві країни свого часу входили до складу колишнього СРСР.

На сьогоднішній день проблема українсько-латвійських відносин є ще недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії, тому пропоновану статтю слід розглядати як одну з небагатьох спроб її наукового осмислення.

Початком українсько-латвійських відносин слід вважати 1917 рік. Саме тоді проголошена Третім Універсалом Центральної Ради Українська Народна Республіка стала однією з найперших з якою тогочасні національно-демократичні сили Латвії започаткували міжнародні зв'язки. Офіційно дипломатичні відносини між українською і новоствореною латвійською державою були встановлені в січні 1918 року, коли створена в м. Валка Латвійська тимчасова національна рада відправила на Україну своє дипломатичне представництво [1, с.59-60].

Після розпаду СРСР у 1991 р. відносини між Україною і Латвією почали розвиватися в нових реаліях. На сьогоднішній день Латвія слугує для

України своєрідним дороговказом щодо успішності сучасного цивілізаційного та зовнішньополітичного визначення в бік інтеграції з європейськими країнами з подальшим набуттям членства в ЄС.

Правовою основою для ефективного розвитку українсько-латвійських відносин на сучасному етапі став підписаний у 1995 р. Договір між Україною та Латвійською Республікою про дружбу і співробітництво. На сьогодні договірно-правова база українсько-латвійських відносин складається з 7 міждержавних угод, 24 міжурядових, 3 міжпарламентських і 56 міжвідомчих документів. Все це дає підстави констатувати високий рівень українсько-латвійських відносин.

Важлива роль в українсько-латвійських відносинах належить міжрегіональному співробітництву. Правовою основою міжрегіональної співпраці між обома країнами є понад 20 підписаних документів, головними з яких є: Угода про співробітництво між столицею України – м. Київ та столицею Латвії – м. Рига (29.05.1998); Угода про співробітництво між Черкаською обл. та м. Даугавпілс (14.09.2001); Протокол про наміри щодо співпраці між Кіровоградською обл. та м. Єлгава (18.09.2001); Угода про співпрацю між містами Харків та Даугавпілс (2006); Угода про співпрацю між містами Івано-Франківськ та Єлгава (24.10.2007); Договір про встановлення побратимських відносин між містами Львів та Смілтене (11.05.2011); Договір про встановлення побратимських відносин між містами Миргород та Єскабілс (19.11.2014) [2].

На сьогоднішній день перспективи подальшого укріплення українсько-латвійських відносин мають багато вимірів. Так, зокрема офіційна Рига є безумовним прихильником інтеграції України до ЄС та НАТО. Свого часу для самої Латвії членство в євроатлантичних та європейських структурах стало практично синонімом її незалежності, в першу чергу, від російського зовнішнього впливу. Курс на «повернення до Європи» було зафіксовано ще у 1995 р. у документі «Основні напрями зовнішньої політики Латвії до 2005 року», в якому зазначалося, що інтеграція в ЄС і трансатлантичні безпекові структури розглядається латвійським керівництвом як передумова для забезпечення незворотності незалежності Латвії. Нинішня зовнішня політика країни, яка отримала значний обсяг допомоги від північноєвропейських держав-членів ЄС, визначається певним «почуттям обов'язку та етики», сутність якого полягає у наступній формулі – «ми отримали багато допомоги; тепер наша черга допомагати іншим» [3, р. 85].

Важливою віхою у двосторонніх відносинах між Україною та Латвією стали події Помаранчевої революції 2004 р. Для Латвії це означало, що Україна стала на шлях невідворотних змін, який усі три країни Балтії почали значно раніше, а саме під час Співочої революції (1988–1990) [4].

Початок українсько-російського збройного протистояння в 2014 р. став тривожним сигналом для латвійських політиків та широкої громадськості. На відміну від багатьох інших держав-членів ЄС, які більше чи менше підтримують Україну, Латвія сприйняла російську агресію проти нашої країни як екзистенційну небезпеку, поєднану зі «страхом перед найгіршим», що Росія здійснить подібну атаку на латвійську державу, чи то у відкритий, чи то гібридний спосіб. Частка латвійців, які сприймають Росію як загрозу, зросла з 30-40% до 60% наприкінці 2014 р. [5, р.9].

Серед трьох країн Балтії Латвія має найбільші побоювання не лише через колишню належність до Радянського Союзу і своє географічне розташування поряд з РФ, а й через значну частку негромадян (приблизно 223 тис.), громадян Росії (близько 55 тис.), а також численне російськомовне населення, яке проживає на латвійській території (до 27% від загальної кількості місцевих жителів) [6].

Саме тому основний зовнішньополітичний документ Латвії – «Щорічний звіт міністра закордонних справ» – наголошує на необхідності тісної співпраці у форматі НАТО та сприянні безпеці та стабільності вздовж кордонів ЄС [7]. Латвійська оборонна концепція 2016 р., підготовлена на тлі подій українсько-російського протистояння, підтверджує, що Росія є основною загрозою світовому безпековому порядку, а також безпосереднім викликом безпеці Латвії. Це пояснює, чому країна була і залишається послідовним прихильником політики санкцій проти Росії та неодноразово в межах ООН і ОБСЄ висловлювала занепокоєння щодо ситуації в Україні, засуджуючи порушення Москвою Гельсінського заключного акту, посягання на територіальну цілісність та неподільність нашої держави, а також погіршення ситуації з правами людини в Криму [8].

Події в Україні, зрештою, стали частиною публічної дипломатії Латвії, і вплинули на її поведінку в межах багатосторонніх форматів, таких як ЄС та НАТО, де латвійська сторона працює над зміцненням єдності держав Балтії у контексті збереження санкцій, зокрема, через головування у Раді ЄС [9]. Аналогічних заходів було вжито і в інших форматах, наприклад, на тристоронньому рівні, через координацію публічного комюніке голів

парламентів країн Балтії від 15 березня 2014 р. та 5 листопада 2015 р., після візиту до Риги тодішнього українського прем'єра А. Яценюка [10]. Подібні скоординовані заяви було зроблено й через інші регіональні структури, такі як Балтійська рада міністрів, спільна заява голів парламентів України, Молдови, Польщі, Литви та Латвії проти будівництва газопроводу «Північний потік-2» тощо.

Російська агресія не лише зміцнила українсько-латвійські відносини, подібно до взаємин України з багатьма іншими її партнерами, а й сприяла трансформації самосприйняття та ідентичності самої Латвії. Агресія Росії та опір України показали латвійцям справжню цінність членства їхньої країни в ЄС та НАТО. Сьогодні наратив про «Україну, яка веде війну за ЄС», що практично табуований у деяких європейських столицях, має популярність серед більшості громадян Латвії. Саме виходячи із зазначеного наративу, у межах програми виконання зобов'язань, взятих під час Варшавського саміту НАТО, Латвія у 2018 р. поставила собі за мету досягнути показника оборонних видатків у 2% ВВП [13], що повинно призвести до зміцнення державної стійкості та соціальної згуртованості латвійського суспільства, а також до підвищення оборонного та стримувального потенціалу держави. Поряд із цим, передбачається також розміщення на території Латвії 1138 службовців ротаційних сил НАТО [12, р.63].

За даними веб-сайту МЗС Латвії, у 2014 р. Україна стала основним бенефіціаром латвійської підтримки в рамках політики співпраці у сфері розвитку. Також у 2016 р. понад 40% від загального обсягу двостороннього фінансування МЗС Латвії, спрямованого на співпрацю в сфері розвитку, було інвестовано в безпеку та розвиток України. В абсолютних показниках обсяг підтримки Латвії для розвитку України склав близько 440 тис. євро в 2016 р. (520 тис. євро у 2015 році та 490 тис. євро у 2014 р.). Хоча ці показники є порівняно невеликими, однак, тут ми вважаємо за необхідне загострити увагу на пріоритетних напрямках. Останні пов'язані з власним перехідним досвідом Латвії, який вона хоче передати Україні у сфері належного управління, зміцнення верховенства права, підтримки демократизації та громадянського суспільства, регіонального розвитку, розвитку освіти, а також фінансової децентралізації та зміцнення сільськогосподарського сектору і експорту [13].

Одним із провідних проектів співпраці між двома країнами є територіальна реформа та співпраця між муніципалітетами, і саме

Чернігівська обл. тут розглядається як «пілотний проект». Так, з 2014 р. Міністерство екології та регіонального розвитку Латвії (MEPRD) співпрацює з Чернігівською обл. України з метою прискорення територіальної реформи регіону, запровадження електронного урядування та поглиблення співпраці між муніципалітетами [14]. Темп співпраці виявився настільки високим, що в 2016 р. було відкрито Почесне консульство Латвійської Республіки в Чернігові та Чернігівській обл.

У Львівський та Дніпропетровській обл. Латвія надає або планує надавати допомогу у проектах, які стосуються сільського господарства, енергоефективності та екологічних технологій. Ноу-хау латвійського досвіду демократизації також викладені в офіційних документах, зокрема таких як «Рекомендації для співпраці у сфері розвитку», де чітко визначається пріоритетність України як основного одержувача допомоги. Наприклад, у межах адміністративно-територіальної реформи 1998 р. Латвія розробила проект підготовчої законодавчої та інституційної роботи, спрямованої на сприяння створенню органів місцевого самоврядування та злиття муніципалітетів. Підпорядковані загальній меті – прискоренню децентралізації як влади, так і фінансів, керовані MEPRD діяльність та проекти покликані допомогти реформам органів місцевого самоврядування, зміцнення діалогу на місцях і між регіонами та центром, а також належному управлінню та сталому розвитку. Щоправда тут слід зазначити, що деякі українські ЗМІ критично оцінили латвійську децентралізаційну реформу, хоча, як на нашу думку, найважливішим у цьому контексті є готовність Латвії поділитися власним досвідом, який має як приклади успіху, так і помилок, аби уникнути їх в майбутньому.

Завдяки подібності територіального розвитку Україна та Латвія успішно розвивають співпрацю в таких сферах, як моніторинг продовольства, сільське господарство, рибне господарство та лісовий сектор, з метою забезпечення дотримання Україною європейських стандартів у відповідності до Поглибленої та всеосяжної угоди про вільну торгівлю. Латвія готова також надати консультативну підтримку законодавчим змінам для досягнення стандартів виробництва харчових продуктів та сільського господарства, забезпечення сталого розвитку сільської місцевості, моніторингу безпеки продуктів харчування та підготовки фітосанітарних інспекторів відповідно до вимог ЄС, а також спільних дослідницьких проектів та захисту природи [15].

Латвії є чим поділитися з Україною також щодо питань мультиетнічного складу держави. Національний склад Латвії є досить різноманітним – трохи менше 40% складають етнічні меншини (26,9% росіян, 3,3% білорусів, 2,2% українців, 2,1% поляків та 3,4% інших національностей) [16, р.4]. Проте, незважаючи на значну кількість російськомовного населення, російська мова визначається законом як іноземна. Відповідно до закону про освіту, працює принцип «60/40», який передбачає, що 60% предметів у загальноосвітніх школах повинні викладатися латиською мовою, а 40% – мовою меншин. У 2020 р. Латвія завершить перехід усіх загальноосвітніх шкіл на латиську мову, залишивши учням з етнічних меншин можливість вивчати мову та літературу меншини, а також культурно-історичні предмети рідною мовою.

Закон про державну мову є однією з новел, якою Латвія могла б успішно поділитися з Україною, відповідно до Угоди про співпрацю у сфері освіти, науки, молоді та спорту від 29 вересня 2017 р. [17]. Після того, як Венеціанська комісія опублікувала свої висновки щодо Закону України «Про освіту», міністр освіти України Л. Гриневич відвідала Латвію, з метою вивчити її досвід як можливу модель для імплементації рекомендацій Комісії [18].

Зрештою, існує ще одна сфера, де Україна та Латвія могли б здійснити цінний обмін досвідом, навіть попри те, що цю галузь досі не включено до порядку денного двосторонньої співпраці. За даними ООН, в 2016 р. чисельність населення Латвії становила 1,95 млн. осіб. З 2000 р., коли відбулася масова хвиля еміграції, кількість населення країни скоротилася на 18,2% [19]. Підтримка контактів із діаспорою, збереження етнічної ідентичності серед латишів, що живуть за кордоном, а також створення стимулів для їхнього повернення є одними із пріоритетів латвійського МЗС, для роботи над якими міністерство створило спеціальний підрозділ. З огляду на те, що сьогодні від 12 до 20 млн осіб українського походження проживають за кордоном, Україна та Латвія могли б обмінюватися досвідом роботи з діаспорою, а також її залучення до державного будівництва, оскільки в обох країнах є позитивні приклади такої діяльності (Вайра Віке-Фрейберга в Латвії, Наталія Яресько та Уляна Супрун в Україні та інші).

Спільна історія радянського періоду ставить перед Україною та Латвією цілу низку схожих проблем – наприклад, стосовно процесу декомунізації. Відзначення 9 травня як дня завершення «Великої Вітчизняної

війни» досі залишається популярним серед певної частки населення у Латвії, що свідчить про те, що сприйняття тої чи іншої версії історії в країні зумовлюється національною ідентичністю, а не державним наративом.

Декомунізація, яка у Латвії розпочалася 24 серпня 1991 р. з повалення пам'ятника Леніну біля нинішньої будівлі Кабінету Міністрів (усього по всій Латвії «ленінопад» торкнувся мінімум 60 пам'ятників), в Україні було реально започатковано тільки у 2014 р. У цьому напрямку обидві держави також можуть одна одній запропонувати свій власний досвід. Наприклад, рішення України відкрити архіви КДБ у 2016 р. спричинило інтерес у Латвії, позаяк в останній питання відкриття національних архівів тривалий час хвилювало політичні кола та громадське суспільство, а його політизація напередодні парламентських виборів у 2018 р. тільки зростала. В свою чергу, Латвія здійснює спроби консолідувати суспільство шляхом вирішення проблем спільної пам'яті на законодавчому рівні ще до того, як аналогічні кроки були здійснені в Україні. В офіційному латвійському наративі «держава двох спільнот», пов'язана з відмінною інтерпретацією історії, вважається прямою загрозою латвійському суверенітету. «Рекомендації щодо національної ідентичності, громадянського суспільства та інтеграції» Латвії набрали чинності в 2011 р. [20].

Основні вектори національної політики, що реалізуються керівними установами країни (головним чином Міністерством культури та Міністерством освіти), пов'язані з поширенням латиської мови та латиського культурного простору, а також із популяризацією спільного розуміння історії через освіту, проекти, орієнтовані на інтеграцію, та громадські святкування офіційних дат, таких як 4 травня (День відновлення незалежності), 11 листопада (День борців за незалежність Латвії) та 18 листопада (День оголошення незалежності). У Латвії існують й інші приклади поводження з радянськими пам'ятниками – наприклад, меморіал Саласпілс, присвячений жертвам нацизму. Він був побудований у 1967 р. на місці концентраційного табору і вже став частиною культурного канону Латвії. Цей історичний простір об'єднав верстви суспільства, які неоднаково інтерпретують історію: 8 травня меморіал відвідують латвійські високопосадовці, а 9 травня – вшановувачі завершення Великої Вітчизняної війни.

Загалом, перетворення простору пам'яті à l'Européenne, з фокусом не у минуле, а у спільне майбутнє Європи є ідеєю, яка промотується латвійськими інтелектуалами та істориками.

Іншою особливо важливою битвою у війні за спільну історичну пам'ять для країн Балтії та, зокрема, для України, є позбавлення від стереотипного епітету «пострадянський» або «колишній радянський». На думку більшості латвійських керманічів, це не лише внутрішня битва, що стосується пострадянської спадщини, а й зовнішня, яка передбачає прагнення визнання відмінності від решти пострадянських країн, які розцінюються як зона російського впливу. Це також намагання позбутися конотацій та упереджень, які несе у собі це визначення.

Латвія та Україна також допомагають одна одній у процесі становлення власної ідентичності через мистецькі заходи. Так, у 2016 р. Ризький центр сучасного мистецтва та Національний музей України провели спільну виставку «Ідентичність. За завісою неозначеності» [5, р.21].

Активно борючись із пострадянським минулим, Україна і Латвія повинні спільними зусиллями подолати один із найбільш складних його наслідків, а саме – суспільну корумпованість. Як на нашу думку, взаємна підтримка на шляху реформ за високими європейськими стандартами у таких сферах як боротьба з корупцією, судова система та дерегуляція допоможуть Україні не лише зміцнити двосторонні відносини з Латвією, а й забезпечити останню дієвими аргументами про необхідність членства України в ЄС та НАТО.

Таким чином, нещодавній столітній ювілей укладання дипломатичних відносин між Україною та Латвією є дуже важливими фактором у подальшого розвитку обох країн. Крім того, відзначення цього ювілею стало ідеальним приводом для взаємної популяризації обох країн серед власного населення. Сучасний період українсько-латвійських відносин переконливо доводить, що Латвія залишається надійним партнером і союзником України у вирішенні всіх її найбільш злободенних проблем, а також подальшому її розвитку як європейської нації.

Використані джерела та література:

1. Єкабсон Е. Латвійсько-українські зв'язки за добу УНР // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.59-73.
2. Latvijas ārpolitikas pamatvirzieni līdz 2005 / Latvijas Republikas Ārlietu ministrija. – [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/latvijas-arpolitikas-pamatvirzieni-lidz-2005-gadam>.
3. Kesa K. Latvian and Lithuanian Policy in the Eastern Neighbourhood: Between Solidarity

- and Self Promotion // Perspectives. Special Issue: Identity and Solidarity in Foreign Policy: Investigating East Central European Relations with the Eastern Neighbourhood. – 2011. – Vol. 19. – №.2. – P.81–100.
4. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia, Address by H. E. Vaira Vike-Freiberga, President of Latvia, at the inauguration ceremony of President Viktor Yushchenko, 23.01.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov.lv/en/news/latest-news/speeches-and-interviews/5523-address-by-h-e-vaira-vikefreiberga-president-of-latvia-at-the-inauguration-ceremony-of-presidentviktor-yushchenko-in-kiev-ukraine-january-23-2005>.
  5. Zarembo K., Vizgunova E. Foreign policy audit: Ukraine-Latvia. Discussion paper. – Kyiv, 2018. – 42 p. – [Електронний ресурс]: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Aud_Ukr_Lat_eng.pdf
  6. Population and Housing Censuses in Estonia, Latvia and Lithuania issued by Statistics Lithuania in 2015. – [Електронний ресурс]: <http://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=19698>
  7. E.g. Latvian Republic's Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Foreign Affairs' statement on the results of the audit of the implementation of the EU policy and the EU policy in 2017. 21.12.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov.lv/aktualitates/zinas/58797-arlietu-ministra-ikgadejaiszinojums-par-paveikto-un-ieceereto-darbibu-valsts-arpolitika-un-eiropassavienibas-jautajumos-2017-gada>.
  8. Rinkevičs ANO vērs uzmanību uz Krimas tatāru kritisko cilvēktiesību stāvokli. 28.02.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.delfi.lv/news/national/politics/rinkevics-ano-vers-uzmanibu-uz-krimas-tataru-kritisko-cilvektiesibu-stavokli.d?id=48568435>
  9. Baltic States to back further Russia sanctions in Ukraine crisis does not ease. 21.06.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-sanctions-baltics/baltic-states-to-back-further-russiasanctions-if-ukraine-crisis-does-not-ease-idUSKBN0EW0H120140621>
  10. Kopīgais paziņojums presei pēc Latvijas Ministru prezidentes Laimdotas Straujumas, Igaunijas Ministru prezidenta TāviReivasa, Lietuvas Ministru prezidenta Alģirda Butkeviča un Ukrainas Ministru prezidenta ArsēnijaJaceņuka tikšanās]. 05.11.2015. – [Електронний ресурс]: https://www.mk.gov.lv/sites/default/files/editor/05_pazinojums_presei.pdf
  11. Latvija būs viena no retajām NATO valstīm ar 2% no IKP aizsardzībai. 18.11.2018. – [Електронний ресурс]: <http://www.la.lv/latvija-bus-viena-no-retajam-nato-valstim-ar-2-no-ikp-aizsardzibai>.
  12. Vanaga N. Latvijas drošības politika: veidojot atturēšanas stratēģiju [Безпекова політика Латвії: у пошуку стратегії стримування] // Latvijas ārējā un drošības politika. Gadagrāmata 2017. – Rīga, 2017. – P.63-75.
  13. Īstenotie attīstības sadarbības projekti [Реалізація спільний проєктів з розвитку] / Latvijas Republikas Ārlietu ministrija. 05.07.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/divpusejas-attiecibas/latvijas-un-ukrainas-attiecibas/istenotie-attistibas-sadarbibas-projekti>.
  14. Projects implemented in the areas of European integration, education, administrative and

- territorial reform, agriculture, e-governance, and others / Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia. 15.02.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov.lv/en/news/developments-in-ukraine/projects-implemented>
15. Як не варто проводити адмінреформу, або чи повторить Україна помилки Латвії? 25.05.2015. – [Електронний ресурс]: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/05/25/7034150>.
16. Sabiedrības destabilizācijas iespējamība Latvijā: potenciālie nacionālās drošības apdraudējumi / ed. Ieva Bērziņa / Latvijas Nacionālās aizsardzības akadēmija – Drošības un stratēģiskās pētniecības centrs. – Rīga, 2016. – 33 p. – [Електронний ресурс]: https://www.naa.mil.lv/sites/naa/files/document/4_WP%2004-2016.pdf
17. Izglītības un zinātnes ministrs Kārlis Šadurskis paraksta Latvijas un Ukrainas starpvaldību līgumu par sadarbību izglītībā / Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija. 29.09.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.izm.gov.lv/lv/aktualitates/2588-izglitibas-un-zinatnes-ministrs-karlis-sadurskis-parakstalatvijas-un-ukrainas-starpvaldibu-ligumu-par-sadarbibu-izglitiba>.
18. Рекомендації Венеціанки можуть втілити за латвійською моделлю. 14.12.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2364779-rekomendacii-venecianki-mozut-vtiliti-za-latvijskoumodellu-mon.html>.
19. Gordon F.Sander Latvia, a Disappearing Nation / Politico. 01.05.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.politico.eu/article/latvia-a-disappearing-nation-migration-population-decline/>
20. Par Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādņu 2012.-2018.gadam / Ministru kabineta rīkojums Nr.542 / Rīgā 2011.gada 20. oktobrī (prot. Nr.58 21. §). – [Електронний ресурс]: <https://likumi.lv/doc.php?id=238195>

УДК 94:323.2+351.746.1(474.3)

Кириченко О.В.

ПОСТКОМУНІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

В статті аналізується роль політичних еліт у формуванні історичної політики в Латвії. Виокремлюються три періоди у становленні історичної політики Латвійської Республіки. Проблеми політизації минулого розглядаються у зв'язку з подіями політичного життя та міжнародних відносин. Аналізується також місце Латвії в системі європейської безпеки, яка розглядається на територіальному рівні. Територіальна система безпеки вивчається як сукупність діючих у безпековій сфері на Європейському континенті інституцій, що впливають одна на одну, і в роботі яких бере участь латвійська сторона. Цей процес розуміється як співпраця Латвії з іншими європейськими країнами в галузі дотримання безпеки.

Ключові слова: Балтія, Латвія, політичні еліти, історична політика, політика пам'яті, політизація історії, Європейський континент, Європейський Союз.

Кириченко А.В. Посткоммунистическая трансформация Латвийской Республики: уроки для Украины

В статье анализируется роль политических элит при формировании исторической политики в Латвии. Вычленяются три периода в становлении исторической политики Латвийской Республики. Вопросы политизации прошлого исследуются в привязке к событиям в политической жизни и на международной арене. Анализируется также место Латвии в системе европейской безопасности, которая рассматривается на территориальном уровне. Территориальная система безопасности изучается как совокупность влияющих друг на друга институтов, действующих в сфере безопасности на Европейском континенте, в работе которых участвует латвийская сторона, и понимается как сотрудничество Латвии с другими европейскими странами в сфере поддержания безопасности,

Ключевые слова: Балтия, Латвия, политические элиты, историческая политика, политика памяти, политизация истории, Европейский континент, Европейский Союз.

Kyrychenko O.V. Post-Communist transformation of the Latvian Republic: lessons for Ukraine

The article analyzes the influence of the political elites of Latvia in the formation of a historical policy. Three periods in the formation of the historical policy of the Latvian Republic are isolated. Questions of the politicization of the past are investigated in relation to events in political life and in the international arena. This article focuses also on Latvian contribution to European security, which, for the purposes of this study, is understood as a territorial system of regional security. Such system is a combination of interconnected institutions with Latvian participation operating in the field of security, Latvian cooperation with other European countries in the field of security.

Keywords: Baltic, Latvia, political elites, historical politics, politics of memory, politicization of history, the European continent, European Union.

Основною метою статті є розкриття провідних тенденцій в розвитку історичної політики у Латвійській Республіці – використання політичними елітами адміністративних і законодавчих інструментів задля утвердження прийнятних «версій минулого», а також активну політичну роботу на міждержавному рівні, спрямовану на включення латвійських «історичних версій» до загальноєвропейської політики пам'яті.

Історична політика Латвії, позиціонуючи її як жертву «двох тоталітаризмів» («нацистської та радянської окупації»), активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника.

На сьогодні політизація «антитоталітарної» тематики є затребуваним зовнішньополітичним інструментом, який слугує інтересам не лише латвійських та балтійських і загалом східноєвропейських політиків, але й знаходить ідейних прибічників як у Західній Європі, так і в США (зокрема, в мажах так званої «стратегії перемелювання», застосовуваній американською стороною стосовно пострадянського простору).

Також стаття покликана довести, що рівень співробітництва Латвії з інституціями та окремими країнами, які складають територіальну систему європейської безпеки, є доволі невисоким, попри запеклу боротьбу великих світових держав за вплив на латвійську сторону. Це може свідчити як про недостатню інтегрованість Латвії в згадану систему, так і про кризу самої системи. Наше дослідження орієнтоване на апробацію підходу до вивчення регіональної безпеки з позицій системного підходу, що дозволяє ідентифікувати подібні кризи територіальних систем безпеки в інших регіонах світу.

Тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, визначаючи зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру. Історична політика, втілювана елітами Латвійської Республіки, презентує даний процес у концентрованому вигляді та заслуговує на уважний розгляд.

Загально-концептуальний контекст. Слід відзначити, що саме поняття «історична політика» (Geschichtspolitik) отримало розповсюдження в Німеччині у 1980-х рр. під час «суперечки істориків» про причини нацизму. Тогочасний німецький канцлер Г. Коль запропонував суспільству «морально-політичний поворот» з метою підживлення патріотизму і послаблення комплексу провини. Критики даного підходу, провідну роль серед яких відіграв Ю. Хабермас, звинуватили прибічників «повороту» в політизації історії, використовуючи для цього термін «історична політика». Причому, впродовж цілих двох десятиліть негативний підтекст вказаного поняття був розмитий. Історична політика стала трактуватися не стільки як політизація історії, скільки як збереження пам'яті про минуле, необхідне для політичної консолідації нації. Термін отримав широке застосування у Східній Європі в ході національного будівництва і напрацювання ідеологічної бази нових режимів після розпаду СРСР, включно з Латвійською Республікою.

Науковий інтерес до проблем консолідації політичних і національних

співтовариств підвищився в другій половині ХХ ст. Велику увагу в політичній науці набула течія конструктивізму, яка посіла провідні позиції у вивченні націоналізму. Її базова теза полягає у «штучному» походженні національних спільнот, для «винаходу» яких еліти використовують міфи і символи, що передають (і створюють) пам'ять про минуле. В центрі цього процесу перебуває держава. При цьому, варто мати на увазі, що формування централізованої бюрократичної держави було зумовлено веденням війн і розвитком економіки, що вимагало зміцнення ідеологічної та світоглядної єдності державних соціальних груп.

Попри незавершеність суперечок про «штучність» або «природність» національних спільнот, очевидним є той факт, що політична консолідація суспільства вимагає цілеспрямованої політики з боку владних еліт з використанням доступних їм ресурсів – як матеріальних й адміністративних, так і символічних.

Важливо розрізняти поняття «історична політика» і «політика пам'яті». Остання являє собою систему ритуалів і практик комеморації та викладання історії (пам'ятні дати, свята, нагородна система тощо). Історична політика може бути визначена як комплекс заходів з активного просування конкретних інтерпретацій подій минулого для досягнення певних політичних цілей. Суб'єктом історичної політики може виступати як держава, так і окремі політичні партії або окремі соціальні угруповання. В широкому сенсі зазначена політика сприяє «винаходу» традицій відповідно до певних прагнень владних груп.

У відповідності з класифікацією британського історика-марксиста Е. Хобсбаума, «винахід» традицій покликаний виконати три основні завдання: консолідацію співтовариств, легітимацію влади, трансляцію цінностей і норм поведінки. На практиці, як правило, відбувається комбінування перелічених завдань.

Втручання владних еліт у політику пам'яті та політизацію історії відбувається на чотирьох основних рівнях: створення і підтримка інституцій для проведення історичної політики; ухвалення законів, що торкаються тематики минулого та політики пам'яті; безпосередня участь або підтримка конкретних заходів, які безпосередньо впливають на політику пам'яті; участь у дебатах про минуле та використання його проблематики в політичній риторичі. Об'єкти вивчення визначають набір наступних застосовуваних дослідницьких засобів: аналіз кейсів, дискурс-аналіз та інституційний наліз.

Даний підхід дозволяє виявити характерні риси історичної політики в країнах Балтії, дійти висновків щодо ключових тенденцій та вірогідних перспектив.

Активну історичну політику впроваджують усі країни пострадянського простору [1], однак моделі істотно різняться. Зокрема, у Східній Європі простір для академічних і громадських дискусій є ширшим, тому еліти використовують різноманітний набір інструментів. З розпадом СРСР історична політика в цьому регіоні виявилась доволі затребуваним ресурсом для досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Серед них – легітимація влади, боротьба з опозицією, відвернення уваги від значущого порядку денного, посилення позицій держави в міжнародній діяльності тощо. Попри розбіжність цілей, наявною є низка загальних рис, що надають історичній політиці практичного звучання. На переконання низки науковців, історична політика здатна впроваджуватися здебільшого з позиції жертви, оскільки вона потребує використання минулих страждань не лише як мобілізуючої сили, а й задля «експорту провини».

Латвійсько-регіональний контекст. Незалежні Латвію, Литву та Естонію часто-густо відносять до так званого «лімітрофного простору» [2] як культурного терену, який має небагато або слабо виражені історичні ознаки сучасної державності. Тобто, виниклий «дефіцит історії» веде до самоідентифікації країн Балтії на нинішньому етапі як «Європа, але не зовсім Європа», і зумовлює необхідність всеохоплюючої роботи з винахідництва нової історії своєї державності. Наприклад, в безоглядному культивуванні спадщини Великого князівства Литовського, на чому наголошував у своїй промові 6 липня 2009 р. президент Литви В. Адамкус: «говорячи про тисячоліття Литви, ми говоримо про тисячоліття нашого перебування в Європі». Проте ця точка зору не є загальноприйнятою. Як пише Е. Хобсбаум про ситуацію першої чверті XX ст., «німці створили три малі балтійські національні держави, які не мали під собою історичного прецеденту і, принаймні, у випадку Латвії та Естонії – помітного національного запиту. Вони підтримувались в якості «санітарного кордону» проти більшовицької Росії».

Не може бути проігнорованим і той факт, що країни Балтії після розпаду СРСР перетворилися на передовий рубіж у застосовуваній Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам, яку російський дослідник А. Богатуров визначає як «лінію на

формування і підтримку мережі не особливо сильних і не надто стійких держав, що цінують підтримку США, роблячи їх піддатливими до американських рекомендацій. Це також накладає відбиток на політику балтійських еліт та обумовлює інструментальний підхід до історії, робить затребуваною її політичну «адаптацію».

В розвитку історичної політики Латвійської Республіки можна виокремити три основних етапи. Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування в Латвії нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі так званої «Співаючої революції» до влади в країні прийшли «політики моралі» [3] – представники латвійської наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення режиму, де-факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже латвійський етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвійській РСР ще до її виходу зі складу СРСР при створенні паралельних органів влади [4].

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним з яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися також В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського диктатора А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. [5, р.68].

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, головню, у нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. В Латвії була проголошена доктрина континуїтету, затверджуючи зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце посіли ідеологеми «повернення на Захід» та «радянської окупації».

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» в Латвії здебільшого послабились. Нові керівники, що прийшли до влади, більшість з яких ще донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка

супроводжувалась нестабільністю. Обраний владними елітами країни шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інститут «негромадян» – жителів республіки з певним обмеженням політичних, економічних і соціальних прав, якими стали здебільшого представники нацменшин, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвійської Республіки початку 1990-х рр.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Комісія з історії при президенті Латвії та латвійський Музей «нацистської і радянської окупації», протокольне відвідання якого з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Латвійський національний парламент ініціював створення спеціального органу з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації» – у 2005 р. згідно з декларацією Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку завданих збитків.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю латвійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що дещо обмежував участь окремих національних меншини Латвії в політичному процесі.

На тлі процесів європейської і євроатлантичної інтеграції помітно активізувалася критика латвійської сторони з боку впливових міжнародних організацій стосовно наявних порушень прав людини. З відповідними окремими доповідями і заявами виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЄ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в Латвії став її вступ до ЄС та НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до невілювання конфронтаційності історичної політики в Латвійській Республіці. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську

ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишилися на периферії уваги регіональних політиків.

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та євроатлантичні структури не послабилася. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника Прибалтики. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо [6, р.289].

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політики стають основним каталізатором посилення етнічної напруженості». Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення» [7].

Відчуття не вповні визначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку нових внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт [8]. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до чергової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики Латвії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування латвійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЄ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Наприклад, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на безпрецедентне святкування в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив спеціальну резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної

завіси» [9]. Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. також прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам» [10].

Слід відзначити і той факт, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого, проте здебільшого на основі визнання спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи в ЄС спричинив поступову трансформацію усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами своїх версій «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму» [11]. Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед латвійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри до кремлівського керівництва та скорочення наукових і дипломатичних контактів між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в Латвійській Республіці цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, скоріше, постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: заполітизоване тлумачення минулого закріплюється й на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, здебільшого імперативного характеру. Так, парламент Латвії у 2014 р. ухвалив закон, що запроваджує кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало прагнення офіційної Риги піднести тему осуду тотожних, на її думку, комуністичної і нацистської ідеологій авторитаризму на загальноєвропейський рівень. Більшість впливових політиків балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, використовуючи політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує лише засобом для політичного розкручування проблеми.

Латвійсько-безпековий контекст. Особливості функціонування регіональної системи безпеки, включно з її сильними та слабкими сторонами, найбільш чітко виявляються під час розгляду місця окремої країни в цій системі, у нашому випадку місця Латвії в територіальній системі європейської безпеки. В теоретичному контексті розглядаються різні підходи до дослідження міжнародних відносин, насамперед ті, де приділяється найбільша увага формуванню регіону під впливом зовнішніх стосовно нього факторів, а також такі, де формування регіонів є результатом внутрішніх процесів у відносинах між країнами регіону.

В практичному плані участь Латвії у військово-політичному блоці НАТО, сформованому під впливом зовнішньої загрози, варто розглянути з урахуванням того, в якій мірі вступ зазначеної країни в Альянс посприяв поглибленню її співробітництва з найближчими сусідами у військово-політичній сфері. При аналізі активності Латвії в ОБСЄ до уваги братимуться наступні аспекти: 1) участь країни в зусиллях, які вказана організація докладала в питаннях контролю за звичайними озброєннями в Європі; 2) взаємодія латвійської сторони з ОБСЄ в галузі демократизації, включно з рівноправним доступом національних меншин до участі в демократичному процесі; 3) сприйняття самої міжнародної організації всередині Латвії. Окремо в якості елемента територіальної системи європейської безпеки варто також розглянути Європейський Союз.

Більш, ніж півстоліття тому однією з цілей європейської інтеграції стало прагнення запобігти повторення подій другої чверті XX ст. шляхом

добровільної відмови учасників європейського інтеграційного проекту від частини державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій. Станом на сьогодні актуальним лишається питання, якою мірою намагання уникнути повторення жахів Другої світової війни як мета європейського інтеграційного проекту знаходить свій відгук серед еліти і населення Латвії.

Традиція розглядати міжнародну політику з точки зору системного підходу нерозривно пов'язана з деколонізацією, яка розпочалася після закінчення Другої світової війни. Наприкінці 1960-х рр. О. Янг одним із перших запропонував розглядати міжнародну політику з точки зору взаємодії глобальної системи, з одного боку, і регіональних підсистем – з іншого [12]. В ній вперше було зроблене припущення, що поділ світу за імперським принципом на «британську», «французьку» та інші частини невдовзі стане не настільки важливим з точки зору аналізу міжнародної політики, проте значущості набуде розподіл на окремі світові регіони. Саме цей процес і відбувся за півстоліття, яке минуло від часу публікації згаданої статті, але навіть сьогодні ще зарано говорити про завершення процесу деколонізації, хоча значущість регіоналізації багаторазово підвищилась.

Ще більше значення регіонів як територіальних підсистем міжнародної політики зросло після закінчення холодної війни, коли криза суверенітету як у країнах третього світу, так і в Європі призвела до виникнення очікувань скорого зменшення ролі держав у міжнародній політиці, в тому числі регіонів. І якщо у більшості прихильників цієї теорії такі очікування пов'язувались з перспективою формування нової системи міжнародної політики, якій характерне домінування мирної взаємодії над збройними конфліктами, то інші дослідники висловлювали побоювання відносно збільшення ролі регіонів.

Хоча на даний час можна констатувати, що очікування двадцятирічної давнини, пов'язані зі зменшенням ролі держав у міжнародній політиці на користь регіонів, не виправдались, у свій час ці очікування сприяли збільшенню числа досліджень, присвячених зовнішньополітичній регіоналізації: Ф. Тассінарі виявив у теоретичних роботах з міжнародних відносин чотири типи регіонів. Так, він виокремив регіони, які формуються, на думку авторів одних теорій, «зсередини», від регіонів, що виникають, на переконання інших дослідників, «ззовні».

Саме регіоналізацію «зсередини» має на увазі Г. Федоров, коли пише щодо регіонів як про «територіальні системи» [13]. Він виокремлює регіони

за ієрархічним рівнем – від глобального до локального, а також за функціональним типом – політичні, економічні та соціально-культурні. Регіон Європи відноситься за даною класифікацією до мегарегіонів, який можна розглядати і як політичний, і як економічний, і як соціально-культурний регіон.

Соціальний конструктивізм у теорії міжнародних відносин виводить на перший план зазначені уявлення та їхню роль в процесі регіоналізації. Найбільш яскраво даний тезис представлений в роботі Б. Бузана і О. Вевера, в якій вони вводять понятті регіонального комплексу безпеки. Під цим комплексом розуміється регіон, жителі якого мають схожі уявлення про основні виклики власній безпеці. Зокрема, в Європі в якості основного виклику регіональній безпеці сприймається можливість повторення досвіду Другої світової війни, а європейська інтеграція є проектом, спрямованим на мінімізацію вірогідності настання такого сценарію шляхом відмови держав Європи від частини суверенітету.

Досліджуючи місце Латвії у територіальній системі європейської безпеки, слід застосувати комплексний підхід з урахуванням різноманітних теоретичних підходів до формування регіонів як безпекових територіальних систем. Якщо одразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, чи бути їй нейтральною за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії, чи вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 р. латвійські уряди один за одним послідовно впроваджували курс на вступ до Альянсу.

При цьому, як в Латвії існувала недовіра стосовно НАТО, так і в останньому щодо офіційної Риги. Як пише З. Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до Альянсу, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї [14]. Водночас, латвійське російськомовне населення також побоювалось, що приєднання країни до держав НАТО матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Саме ці перестороги стали причиною того, що 26 лютого 2004 р. при голосуванні в латвійському Сеймі з питання вступу в НАТО за висловилися лише 77 зі 100 парламентаріїв [15].

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литви – до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 р. започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого

батальйону, службу в якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в БіГ. На думку Р. Сапронаса, створення батальйону не лише продемонструвало спроможність балтійських держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля» [16].

Разом з тим, у 1996 р. було запущено проект БАЛТНЕТ, що передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 р. започатковано реалізацію проекту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних операціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 р. було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – в Литві, а база БАЛТБАТу і координаційний центр БАЛТРОНу – в Латвії.

В період після завершення холодної війни наріжним каменем політичного виміру територіальної системи європейської безпеки стала ОБСЄ. Вона здобула цей статус завдяки своїй універсальності, не поділяючи країни Європи на «західні» та «східні» та не вимагаючи від останніх при вступі в організацію виконання інших умов, крім прагнення до миру і співробітництва на континенті. У вересні 1991 р., одразу після провалу серпневого заколоту в Москві, учасницями ОБСЄ стали три країни Балтії. Найважливішим напрямом роботи організації у 1990-х рр. став контроль за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Латвії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

З одного боку, три балтійські країни готувались до вступу в НАТО. З іншого, вони не лише не ратифікували, але й не підписали Угоду про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі 1999 р., і у випадку перевищення НАТО визначених Угодою квот по звичайних озброєннях, останні могли бути розміщені на території Латвії та її балтійських сусідів, що спричинило побоювання з боку Росії. Напередодні розширення НАТО на Схід держави Альянсу ще намагались віднайти компромісне рішення. Так, у 2003 р. було обіцяно, що після вступу в НАТО країни Балтії приєднаються до Угоди [17]. Однак після розширення Альянсу ці обіцянки виявились забутими, і у підсумку Угода так і не набула чинності.

В контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання являє собою особливий випадок серед інших балтійських держав, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 р., шлях офіційної Риги в цю організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїхали до неї на постійне проживання після 1940 р., проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві, який, відповідно, відкривав широкі можливості для порушення їхніх прав. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання громадянства «негромадянам», Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повноправним членом цієї організації [18].

Також показово, що сам вступ Латвії в Європейський Союз відбувся лише у 2004 р., тобто після того, як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Після цього, на переконання офіційної Москви, проблеми з нацменшинами в країні продовжують зберігатися. Разом з тим, різкій критиці з російської сторони піддаються спроби, на її думку, героїзації нацизму в Латвії.

Сприйняття можливості повторення Другої світової війни в якості основного виклику європейській безпеці було названо загальною цінністю, що об'єднала у свій час, на переконання авторів теорії регіональних комплексів безпеки, західноєвропейські країни Євросоюзу [19]. Побойуючись згаданого повторення, західноєвропейські країни свідомо відмовились від значної частини державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій європейської інтеграції.

Натомість, як засвідчує практика, значна частина населення Латвії не поділяє уявлень про Другу світову війну, притаманних для Західної Європи. Більш того, національний суверенітет для більшості латвійців є більш значущою цінністю, ніж європейська інтеграція [20]. Отже, інтеграцію Латвії в соціально-культурну систему ЄС не можна вважати завершеною.

Підбиваючи підсумки, можна відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у Латвійській Республіці є реалізація її елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Активна історична політика, спрямована на часткове обмеження в правах окремих нацменшин у Латвії, слугуючи зовнішньополітичним важелем, призвела до формування певної інституціональної пастки. Можлива відмова від ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та історичним минулим «тоталітаризмів» загрожує відчутною політичною кризою в країнах Балтії. Активна історична політика закладена в основу легітимності не лише політичного режиму, але й політичної системи Латвійської Республіки у цілому.

На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Європи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про рівність злочинів проти людяності, вчинених як нацизмом, так і комунізмом.

Є підстави вважати, що по мірі продовження існуючої історичної політики, простір маневру для коректування поточного курсу балтійських еліт поступово скорочуватиметься. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Найважливішими політичними елементами територіальної системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз. Проте рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією і Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн у НАТО в 2004 р.

З іншого боку, навіть окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в Латвії у сфері дотримання прав нацменшин наражаються на спротив латвійської еліти, представленої, головню, етнічними латвійцями. Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь ЄС відкидаються більшістю населення країни. Ця ситуація може свідчити про те, що Латвія залишається порівняно «молодою» учасницею територіальної системи європейської безпеки. Її елітам і населенню ще доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у вказану систему, в першу чергу, в соціально-культурному плані. Така ситуація може свідчити й про те, що сама територіальна система

європейської безпеки переживає на сьогодні болючий процес трансформації, обумовлений, серед іншого, й фактором активного залучення до нього Латвії та її балтійських сусідів. Коли завершиться цей період перетворень, згадана система вже не буде такою, як раніше. Механізми функціонування останньої формуватимуться з низки компонентів, що взаємно впливають один на одного, таких як інституції, міжнародне співробітництво та усвідомлення найважливіших актуальних викликів і загроз.

Використані джерела та література:

1. Ачкасов В.А. «Политика памяти» как инструмент строительства постсоциалистических наций // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2013. – №4. – С.106–123.
2. Mälksoo M. Liminality and Contested Europeanness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space // Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration / ed. by Berg E., Ehin P. – Ashgate, 2009. – P. 65–83.
3. Смирнов В.А. Формирование политической элиты Литвы на рубеже 1980–1990-х гг.: роль «политиков морали» // Балтийский регион. – 2011. – №4 (10). – С. 18–31.
4. «Атмода» сквозь «перестройку»: сюжеты латвийской (анти)советской истории в период распада СССР // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2011. – №1(3). – С. 124–133.
5. Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. – New Haven, London, 1994. – 504 p.
6. Mälksoo M. From Existential Politics Towards Normal Politics? The Baltic States in the Enlarged Europe // Security Dialogue. – 2006. – Vol. 37. – № 3. – P. 275–297.
7. Сафроновас В. О тенденциях политики воспоминания в современной Литве // Ab Imperio. – 2009. – №3. – P. 424–458.
8. Астров А. Эстония: политическая борьба за место в истории // Pro et Contra. – 2009. – № 3–4. – С. 109–124.
9. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. – [Електронний ресурс]: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0180&language=EN&ring=B6-2005-0290>
10. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. – [Електронний ресурс]: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>
11. Volk C. Struggle, Dissent and Debate: Politics and Memory in Europe // Eutopia. – 2014. – July 18.
12. Young O.R. Political Discontinuities in the International System // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 3. – P. 369–392.
13. Федоров Г.М. Регион как территориальная система // Балтийский регион. – 2010. –

- № 1. – С. 20–27.
14. Ozoliņa Ž. European Security and Defense Policy: The Latvian Perspective // New Security Issues in Northern Europe: The Nordic and Baltic States and the ESDP / ed. by C. Archer. – N. Y., 2008. – P. 115–138.
  15. Latvijas Republikas Saeima. Par Ziemeļatlantijas līgumu (2.lasījums. Steidzams). 26.02.2004. – [Електронний ресурс]: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040226/Balsoj/013.htm
  16. Sapronas R. BALTBAT and Development of Baltic Defense Forces // Baltic Defense Review. – 1999. – № 2. – P. 55–70.
  17. Российские эксперты: страны Балтии приближат экономику России к европейской. 16.05.2003. – [Електронний ресурс]: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/rossijskie-eksperty-strany-baltii-priblizyat-ekonomiku-rossii-k-evropejskoj.d?id=5419154>
  18. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Opinion No. 183 (1995) on the Application by Latvia for Membership of the Council of Europe. Text adopted by the Assembly on January 31, 1995. – [Електронний ресурс]: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA95/Eopi183.htm>
  19. Lūk, tā izskatās piemineklis Bauskas aizstāvjiem pret otrreizējo padomju okupāciju. 18.09.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.delfi.lv/aculiecinieks/news/novados/luk-ta-izskatas-piemineklis-bauskas-aizstavjiem-pret-otreisejo-padomjuokupaciju.d?id=42678042>
  20. 56% латвийцев хотят сохранения суверенитета, а не более тесной интеграции в ЕС и НАТО. 15.04.2012. – [Електронний ресурс]: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/56-latvijcev-hotyat-sohraneniya-suvereniteta-a-ne-bolee-tesnoj-integracii-v-es-i-nato.d?id=42283262#ixzz3L1noH5ww>

УДК 323 (478.9)

Добровольська А.Б.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА МОЛДОВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЇЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ: РЕЗУЛЬТАТИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2019 р.

У статті проаналізовано результати парламентських виборів в Республіці Молдова, які відбулися 24 лютого 2019 року. Показано, що формування уряду, яке вимагало об'єднання декількох політичних сил, проходило в обстановці політичних криз і конфліктів. Обґрунтовано, що створення коаліції на основі політичних сил з діаметрально протилежними доктринами і геополітичними уподобаннями водночас стало як інструментом демократичної консолідації суспільства Молдови, так і чинником невизначеності у формуванні її зовнішньої політики. Констатовано, що перші три місяці

роботи парламенту Республіки Молдова 10-го скликання засвідчили, що намагання нового керівництва Молдови проводити зважену зовнішню політику, розвиваючи прагматичні партнерські зв'язки як зі Сходом, так і з Заходом, нашиваються на невирішені досі проблеми пошуку спільних підходів у питаннях про необхідність дотримання всіх політичних і економічних угод, підписаних РМ, включаючи угоди про асоціацію з ЄС і про співпрацю в рамках СНД. Визначено, що створення коаліції на основі партій з різними ідеологічними платформами ламає тенденцію жорсткого політичного протистояння, сприяє консолідації правого та лівого електорального поля, закладає основи демократичної трансформації владних інституцій Молдови.

Ключові слова: Молдова, парламентські вибори, політичні партії, формування уряду, зовнішня політика, демократична консолідація.

Добровольская А.Б. Трансформация общественно-политической среды Молдовы как фактор формирования его внешнеполитического курса: результаты парламентских выборов 2019 г.

В статье проанализированы результаты парламентских выборов в Республике Молдова, состоявшихся 24 февраля 2019 года. Показано, что формирование правительства, требовавшее объединения нескольких политических сил, протекало в обстановке политических кризисов и конфликтов. Обосновано, что создание коалиции на основе политических сил с диаметрально противоположными доктринами и геополитическими предпочтениями одновременно стало как инструментом демократической консолидации общества Молдовы, так и фактором неопределенности в формировании ее внешней политики. Констатировано, что первые три месяца работы парламента Республики Молдова 10-го созыва показали, что попытки нового руководства Молдовы проводить взвешенную внешнюю политику, развивая прагматичные партнерские связи как с Востоком, так и с Западом, наталкиваются на нерешенные до сих пор проблемы поиска общих подходов в вопросах о необходимости соблюдения всех политических и экономических соглашений, подписанных РМ, включая соглашения об ассоциации с ЕС и о сотрудничестве в рамках СНГ. Определено, что создание коалиции на основе партий с разными идеологическими платформами ломает тенденцию жесткого политического противостояния, способствует консолидации правого и левого электорального поля, закладывает основы демократической трансформации властных институтов Молдовы.

Ключевые слова: Молдова, парламентские выборы, политические партии, формирование правительства, внешняя политика, демократическая консолидация.

Dobrovolskaya A.B. The transformation of the socio-political environment of Moldova as a factor in the formation of its foreign policy: the results of the 2019 parliamentary elections

The article analyzes the results of the parliamentary elections in the Republic of Moldova held on February 24, 2019. It is shown that the formation of the government required the unification of several political forces and proceeded in an environment of political crises and

conflicts. It is proved that the creation of a coalition, based on political forces with diametrically opposed doctrines and geopolitical preferences, has become an instrument of democratic consolidation of the society of Moldova. At the same time, it has become a factor of uncertainty in the formation of the country's foreign policy. It was stated that the first three months of the work of the parliament of the Republic of Moldova of the 10th convocation showed that the attempts of the new leadership of Moldova to pursue a balanced foreign policy, developing pragmatic partnerships with both the East and the West, stumbled upon to the unresolved problems of finding common approaches on the need to comply with all political and economic agreements signed by the Republic of Moldova, including Association agreements with the EU and CIS cooperation. It was determined that the creation of a coalition based on parties with different ideological platforms breaks the trend of tough political confrontation, helps consolidate the right and left electoral fields and lays the foundation for the democratic transformation of power institutions in Moldova.

Keywords: Moldova, parliamentary elections, political parties, government formation, foreign policy, democratic consolidation.

Для країн пострадянського простору останні двадцять п'ять років стали періодом істотної політичної й економічної трансформації. Політичний транзит, який здійснювали нові незалежні держави, передбачав переведення форми правління й державного устрою радянського періоду в нову якість. Основний зміст трансформаційних процесів, що відбувалися на пострадянському просторі, містив у собі перетворення тоталітарно-авторитарної системи з усіма її інститутами, структурами й відносинами в систему іншого типу з демократичними атрибутами.

Практика реформ політичних систем у країнах перехідної демократії передбачала різноманітні підходи до вирішення схожих інституційних проблем посткомуністичного розвитку, включаючи такі, як зміна політичного режиму, трансформація партійних систем, реформа інститутів публічної влади, поглиблення ідейно-політичного дискурсу, зміна принципів і методів взаємодії інститутів громадянського суспільства й держави та інше. Становлення громадянського суспільства, формування правової держави диктувала необхідність створення в нових незалежних країнах ефективної партійної системи, оскільки партії спроможні найкраще структурувати електоральні переваги громадян, представляти різні соціальні інтереси, визначати політичний курс і створювати інституційні можливості для відбору і співпраці еліт. В цілому розвиток політичної системи, в тому числі ствердження партійного плюралізму, став одним з ключових чинників модернізаційного розвитку держав пострадянського простору.

Специфіка переходу від тоталітарного або авторитарного суспільства до демократичних форм правління обумовила необхідність поглибленого осмислення базових кластерів сучасної демократичної державності. Одним з основних механізмів легітимації влади, артикуляції і агрегації інтересів суспільних груп, вирішення соціальних протиріч практика побудови демократичних систем визнає інститут конкурентних виборів. Проголосивши вільні вибори разом з референдумом вищим безпосереднім проявом влади народу, нові незалежні держави пострадянського простору звели їх у ранг необхідної умови існування і функціонування механізму демократії в суспільстві.

Альтернативні політики, які виникають у результаті змагальних виборів, теоретики називають однією з основ і одночасно інституційним показником сучасної демократії (Р. Даль) [1]. За виразом А. Пшеворського, демократія проявляє себе як «система, при якій партії програють вибори» [2, с.28]. Досліджуючи практику демократичних транзитів А. Мельвіль визнає, що «стабільна і консолідована демократія має не тільки інституційну базу; крім процедур, вона повинна спиратися на певний структурний фундамент, на соціально-економічну систему, яка її підкріплює, та вкорінені в суспільстві норми і цінності демократичного громадянства, тобто особливого роду «соціальний капітал» [3, с.130].

Актуальність дослідження результатів електоральної діяльності політичних партій в державах молодих демократій підвищують як значна динаміка розвитку тут виборчих відносин, так і періодичні зміни виборчої і партійної систем, що в певній мірі властиво всім країнам пострадянського простору. Досліджуючи специфіку трансформацій нових незалежних держав, на підставі такого індикатора демократії, як регулярна зміна правлячих кіл, яка відбувається в результаті виборів, Д. Фурман поділив пострадянський простір на три групи [4, с.234]. До першої, за рівнем демократизації суспільства, ним були віднесені країни Балтії та (при певних застереженнях) Молдова, де протягом усієї пострадянської доби в результаті регулярних електоральних циклів відбувалася ротація керівництва країни.

Політичний контекст партбудівництва в Республіці Молдова сприяв формуванню партій як значущих суб'єктів політичних відносин. За рівнем політичного плюралізму та конкуренції, реальної включеності партій у прийняття політичних рішень Молдова випереджає більшість країн пострадянського простору, хоча й помітно поступається своїм західним

сусідам за ступенем зрілості партійної системи. Відмінною рисою політичної системи Республіки Молдова стала наявність реального конкурентного середовища та формальних норм і принципів демократії: опозиційні політичні партії, регулярні вибори на демократичній основі, а також незалежне громадянське суспільство, яке, однак, поки не може забезпечити суттєвого впливу громадян на ухвалювані владою рішення.

Відповідно до чинного законодавства, впродовж майже всього незалежного існування Молдови її парламент обирався за партійними списками (закон 1993 р.). 20 липня 2017 р. молдавський парламент ухвалив перехід на змішану систему виборів, за якою 50 депутатів обиралися за партійними списками і 51 – в одномандатних округах. Щоб потрапити в парламент, партіям необхідно було набрати не менше 6% голосів, а блокам – не менше 8%. В одномандатних округах перемагав кандидат, який набрав голосів більше, ніж інші, за один тур.

У виборах, що відбулися 24 лютого 2019 р., за 101 місце в парламенті змагалися 14 партій і 1 блок, а також 320 депутатів-одномандатників. За їх результатами у парламент Молдови 10-го скликання увійшли: Партія соціалістів з 35 мандатами (18 місць за партійними списками і 17 в одномандатних округах; 31,35% здобутих за партійними списками голосів); Демократична партія – 30 мандатів (відповідно, 13 і 17 місць; 23,62% голосів); виборчий блок ACUM – 26 (14 і 12 місць; 26,84% голосів); партія «ШОР» – 7 мандатів (5 і 2 місця; 8,32% голосів); 3 місця отримали незалежні кандидати [5].

У результаті виборів владна Демократична партія Молдови, яку на той час очолював В. Плахотнюк (7 вересня 2019 р. на посаду голови партії було обрано П. Філіпа – прем'єр-міністра попереднього уряду), здобула 30 депутатських мандатів (отримавши найменшу з трійки лідерів, які потрапили в парламент, кількість голосів за партійними списками – 23,62%).

ДПМ позиціонує себе як соціал-демократична (соціал-демократія, соціал-лібералізм, пряма демократія) партія євроатлантичної спрямованості. Лідера Демократичної партії – В. Плахотнюка, статки якого прирівнюються до олігархічних, вважали людиною, яка впливає на ситуацію в Молдові не тільки через те, що його партія очолювала уряд, а й через спроможність визначати рішення основних інституцій в країні. Вважається, що Демократичній партії Молдови були підпорядковані уряд, парламент, правоохоронні установи тощо. Прокуратура, поліція, антикорупційне бюро,

судова система включно із Верховним та Конституційним судом – усі ці інституції контролювалися ставлениками ДПМ. Як зазначають молдовські експерти, навіть місцева влада – 90% мерів є членами Демпартії, хоча на момент обрання більшість із них були позапартійними або йшли на вибори від інших партій [6]. Вважається, що ДПМ неформально контролювала ще 10 мандатів – трьох «незалежних» і сім депутатів популістської партії «ШОР» (політична платформа – лівий соціал-лібералізм), яка отримала незначну, але достатню для входження в парламент, підтримку виборців.

Впродовж останніх каденцій ДПМ не мала достатньої для формування сталої парламентської більшості електоральної підтримки. Так на виборах 2014 р. партія Плахотнюка отримала лише 15,8% голосів, однак після обрання парламенту депутати з інших фракцій почали масово переходити до ДПМ. Хоча у Демпартії наполягали, що така ротація була пов'язана з тим, що їхня політична платформа виявилася більш переконливою, аналітики припускають, що працював підкуп та шантаж кримінальними справами [7]. Прихильність до Демократичної партії у той час стала проявлятися і у політиків на місцевому рівні: після місцевих виборів ДПМ отримала 250 із 900 мерів та керівників сіл, нині їх уже понад 700.

Декларативно проєвропейська і антиросійська, Демократична партія протягом останньої парламентської каденції успішно доводила, що вона – єдина сила, яка здатна зупинити Путіна у Молдові, завдяки чому користувалася підтримкою західних політиків. В США декілька років поспіль закривали очі на усі вади молдовської політики, підтримуючи лідерів Демпартії. Однак згодом, з огляду на широке застосування з боку ДПМ інструментів, що суперечать демократичним практикам, у неї виникли значні проблеми у відносинах з ЄС. Участь Демократичної партії у корупційних скандалах, а також застосування авторитарних методів впливу на опозицію призвели до того, що у 2018 р. (після скасування результатів виборів мера Кишинєва, на яких переміг опозиціонер) Єврокомісія зупинила виділення Кишинєву 100 млн. євро допомоги, а Європарламент пригрозив ініціювати персональні санкції [8].

Зміна виборчої системи з партійної на змішану, яку ініціювала ДПМ, дещо підвищила її шанси на виборах 2019 р. Демократична партія, активно застосовуючи адмінресурс, здобула 30 (13 за партійними списками і 17 в одномандатних округах) депутатських крісел (на виборах 2014 р. – 19); із прибічниками – 40, однак цих місць не вистачило для створення більшості.

Формальним переможцем парламентських перегонів виявилася Партія соціалістів Республіки Молдова, яку раніше очолював чинний президент Молдови І. Додон (з грудня 2016 р. головою партії є экс-прем'єр-міністр Республіки Молдова (2008–2009) З. Гречаний) – вона отримала 35 депутатських мандатів.

Основною ідеологією ПСРМ є соціалізм, лівий націоналізм і євразійська орієнтація. Хоча проросійська спрямованість соціалістів не є абсолютною, їх симпатії до Кремля більш ніж очевидні – Партію соціалістів РМ позиціонують як офіційного партнера путінської «Єдиної Росії». Фактичним лідером ПСРМ залишається президент Молдови І. Додон – найбільш лояльний Путіну президент на пострадянському просторі.

Для чинного президента наявність парламентської сили, яка просуває заявлений ним курс в умовах відсутності інших юридичних важелів впливу на реальну політику держави, стала життєво необхідною умовою, оскільки впродовж останньої каденції ДПМ, в парламенті 9-го скликання, підконтрольний В. Плахотнюку Конституційний суд вилучив у президента Молдови більшість його повноважень (у результаті серії ініційованих Демпартією законодавчих поправок владні ресурси перерозподілились на користь уряду). На початок 2019 р. І. Додон не міг ветувати закони, розпускати парламент, блокувати призначення уряду і т.п. [9]. Відповідно можливість утворити парламентську більшість мала стати тим чинником, який би дозволив посилити вплив президента на ситуацію в країні.

Найменшу кількість депутатських мандатів з трійки лідерів, які потрапили в парламент, отримав утворений двома партіями соціально-ліберальної спрямованості, опозиційний до владної партії В. Плахотнюка, блок ACUM на чолі з колишнім міністром освіти М. Санду.

Блок ACUM, назва якого перекладається як «зараз» – правоцентристське політичне утворення, що просуває доктрину соціального лібералізму, ратує за демократичні цінності та повну інтеграцію Республіки Молдова в ЄС. У 2019 році М. Санду (партія «Дія та солідарність») та її соратник – лідер антикорупційних протестів А. Нестасе (партія «Платформа Гідність і правда») уперше йшли на вибори єдиним блоком з гаслами проєвропейських реформ та деолігархізації і перемогли, здобувши 26 депутатських мандатів.

Зважаючи на те, що у результаті виборів 2019 р. жодна з політичних сил не змогла отримати вирішальної більшості голосів, достатньої для

формування уряду, новообраний парламент виявився неієздатним. Відповідно, наступним необхідним кроком стало формування коаліції.

Лівій та правій опозиційним силам, якими є ПСРМ і АСУМ, вкрай складно було знайти спільну платформу, яка б дозволила утворити більшість. Оскільки на адресу партії В. Плахотнюка лунали звинувачення в корупції, зловживаннях, політичному тиску і т.і., вона була небажаним партнером як для АСУМ, так і для соціалістів. Неспроможність новообраного парламенту сформувати коаліцію призвела до виникнення урядової кризи та актуалізації питання про проведення дострокових виборів, наслідком яких, вірогідно, став би схожий результат – три політичні сили, жодна з яких не матиме одноосібної більшості.

Шанси створити коаліцію з'явилися після тривалих коаліційних перемовин, лише на початку червня 2019 р. Напередодні закінчення строку, відведеного чинним законодавством на формування уряду (за Конституцією РМ – три місяці після оголошення результатів парламентських виборів), до Молдови з Брюсселя прибув єврокомісар Й. Хан, з Москви – віце-прем'єр Д. Козак, з Вашингтона – керівник бюро з питань Східної Європи Госдепартаменту Б. Фреден [10]. Після втручання зовнішніх сил, виник проект коаліції двох опозиційних до ДПМ політутворень – проросійської лівої ПСРМ і прозахідного правого блоку АСУМ. Ідея полягала в тому, щоб створити технічну, тимчасову коаліцію, яка мала б на меті – «деолігархізацію» Молдови і позбавлення Плахотнюка впливу на судову і правоохоронну системи.

Для Партії соціалістів створення такої коаліції – досить ризикований крок, оскільки частину її електорату, більшість якого пов'язує себе з радянською (комуністичною) ідентичністю, може розчарувати союз з політичною силою прозахідної спрямованості.

Заради створення коаліції Соцпартія погодилася віддати блоку АСУМ посаду прем'єра та міністрів, які займаються питаннями соціальної та економічної політики. Однак праві партії наполягли на тому, щоб виключно вони відповідали за виконавчу владу в країні. Затвердження складу Кабміну і церемонія приведення його до присяги пройшли 8 червня 2019 р. Уряд Молдови очолила лідер АСУМ – М. Санду, кандидатуру якої запропонував І. Додон. Перед цим депутати молдовського парламенту обрали спікером голову Партії соціалістів Республіки Молдова – З. Гречаний, а також трьох віце-спікерів, постійне бюро парламенту й склади профільних комісій.

Оскільки у ході розподілу повноважень посади прем'єр-міністра, одного з віце-прем'єрів, міністра внутрішніх справ і міністра закордонних справ відійшли партіям, які позиціонують себе як проєвропейські, ці призначення можуть стати джерелом трансформації декларованого чинним президентом Молдови євразійсько-орієнтованого зовнішньополітичного курсу.

Проєвропейські погляди новообраного прем'єр-міністра сумнівів не викликали. Прихильність до західних чинників розвитку М. Санду демонструвала з початку своєї політичної кар'єри, пропагуючи демократичні цінності та підтримуючи євроінтеграційні ініціативи, спочатку – як член Ліберально-Демократичної партії (з 2012), потім – як засновник і голова власного політичного проекту – партії «Дія і солідарність» – PAS (2015). М. Санду бачить майбутнє Молдови у продовженні зближення з Європою, що на її думку є надійним шляхом як до соціального, економічного та політичного процвітання, так і до згуртованості суспільства.

Віце-прем'єром і міністром внутрішніх справ нового уряду став А. Нестасе – юрист, громадський діяч і політик, член-засновник і лідер платформи «Гідність і правда», метою якої є боротьба з корупцією, усунення шахраїв від влади і збереження європейського вектору Республіки Молдова. У 2017 р. партії Нестасе і Санду об'єдналися для участі в майбутніх парламентських виборах. На відміну від чіткої позиції Санду, її партнер по коаліції демонструє здатність до компромісів. Оглядачі досить неоднозначно сприйняли взаємодію А. Нестасе, у 2016 р. (під час протестів проти Демократичної партії) з одіозним лідером «Нашої партії» Р. Усатим, який надбав свої статки на бізнесі в Росії, так і його голосування у 2019 р. за повернення в ПАРЄ Росії [11; 12].

Міністр закордонних справ і європейської інтеграції Н. Попеску – спеціаліст по зв'язках з Росією, країнам Східного партнерства та питанням кібербезпеки. Попеску має досвід роботи в молдавському держапараті: він займав посади радника з питань зовнішньої політики і європейської інтеграції спочатку у прем'єр-міністра В. Філата (2010), а потім у прем'єра Ю. Лянке (2012–2013).

Соціалісти в новообраному уряді дістали лише дві керівні посади: очільника Міністерства оборони та віце-прем'єра по реінтеграції.

Посаду віце-прем'єра по реінтеграції, відповідального за Придністров'я, віддали прибічнику євразійського вектору, в минулому члену

ПКРМ В. Шова. У 2002–2009 рр. Шова був головним переговорником при врегулюванні Придністровського конфлікту, а в останні роки займав посаду радника президента І. Додона з реінтеграції.

Міністерство оборони також очолив радник президента Молдови – П. Войку. З 1995 р. Войку обіймав різні посади в інспектораті поліції і Національному центрі профілактики і боротьби з корупцією [13].

Призначення у силовий сектор людей з оточення президента посилили його спроможність впливати на ситуацію в країні, зміцнивши повноваження реальними можливостями.

Союз правих та лівих сил РМ мав на меті створення технічного уряду, який би очистив владу від ставлеників ДПМ, змінив виборчу систему на пропорційну, а далі – саморозпустився та провів нові вибори. Відповідно одним із перших рішень парламент ухвалив політичну декларацію (8 червня 2019 р.), у якій визнав існуючі на той час інститути влади, включно із Конституційним судом, неправомочними. Зміцнюючи ефективність виборчої системи, Парламент Молдови 15 серпня прийняв законопроект про повернення до пропорційної системи виборів до парламенту та зниження виборчого бар'єру для партій з 6% до 5% і з 8% до 6% для виборчих блоків [14].

Після зміни влади колишній лідер Демократичної партії Молдови – В. Плахотнюк, залишив країну і склав депутатський мандат. У межах боротьби з корупцією та розслідування махінацій у банківській сфері (у 2014 р. з трьох банків – Banca de Economii, Banca Sociala і Unibank, які контролювали майже половину ринку банківських послуг Молдови, були виведені за кордон близько 1 млрд дол. – еквівалент 12% ВВП країни [15]) на активи Плахотнюка було накладено арешт. Очолювана ним Демократична партія повністю змінила керівництво.

Повалення олігархічного режиму стало спільною перемогою правих та лівих сил Молдови. У перші місяці роботи союз опозиційних партій продемонстрував, що спроможний плідно співпрацювати над вирішенням суспільних проблем, які з новою силою проявили себе в останню каденцію урядування ДПМ. Новостворена урядова коаліція формувала умови щодо подолання корупції, запроваджувала інституційні реформи, відбудовувала міжнародні зв'язки. В країні було започатковано реформу інституцій юстиції та прокуратури, затверджено новий склад Конституційного суду (Головою якого став суддя В. Цуркан, у минулому – депутат парламенту від Партії

соціалістів і колишній посол Молдови в Москві), оновлено Вищу раду безпеки та розширено її повноваження щодо боротьби з корупцією.

Водночас наслідком союзу політичних сил, яким притаманне протилежне бачення стратегічних напрямів розвитку держави, стало посилення невизначеності у зовнішньополітичній сфері. У своєму інтерв'ю сайту Noi.md від 26 червня 2019 р. І. Додон зазначив, що основні пункти тимчасової домовленості вичерпано – надалі необхідно підписати політичну угоду, «де ми чітко ставимо цілі, що ми хочемо робити далі... Ми повинні чітко розписати, яким є зовнішньополітичний порядок денний, Захід-Схід... Геополітичний фактор ми виключили, але порядок денний залишився» [16].

З початком роботи нового уряду позиція керівництва Молдови щодо зовнішньополітичної сфери не виглядала ні одностайною ні послідовною. Президент, який напередодні парламентських виборів неодноразово негативно висловлювався щодо Угоди про асоціацію з ЄС, в Брюсселі під час зустрічі з головою Європейського парламенту Д.-М. Сассолі (05.09.2019) завірив спікера в тому, що керівництво країни продовжить імплементацію Угоди про асоціацію та виконання структурних реформ [17]. Змінилися риторика щодо європейських ініціатив і в партійному осередку – соціалісти, які у разі своєї перемоги на парламентських виборах обіцяли закрити представництво НАТО в Кишиневі і привести країну до Митного союзу стали переконувати, що вони не планують відмовлятися від проєвропейського курсу, у тому числі – від асоціації з ЄС.

Досить неоднозначними виглядають і заяви членів новообраного уряду. Спікер парламенту РМ, соціалістка З. Гречаний під час робочої поїздки з парламентською делегацією до Москви (27.06.2019) на пленарному засіданні Держдуми Росії заявила, що «невмотивований збій у співпраці між державами подолано» [18].

У свою чергу прем'єр-міністр М. Санду докладала зусиль, щоб уникнути видимості колишнього розвороту в бік Москви. Під час робочих поїздок до європейських столиць (Вільнюс – 27.06.2019, 22.07.2019; Рига – 28.06.2019; Бухарест – 02.07.2019; Київ – 11.06.2019; Брюссель – 03.07.2019; Берлін – 09.07.2019) керівниця уряду Молдови запевняла, що європейська інтеграція та імплементація Угоди про асоціацію з Європейським Союзом залишається серед пріоритетів Кишинева.

Посилюючи співпрацю у західному напрямі, під час переговорів (29.08.2019) з радником президента США з нацбезпеки Д. Болтоном прем'єр-

міністр РМ підтвердила, що уряд Молдови розгляне у 2019 р. новий план співпраці з НАТО і перейде до другої фази зміцнення обороноздатності країни. Очікується продовження співпраці у військовій і економічній сферах, куди входять кібербезпека, телекомунікації, енергобезпека [19].

Президент Молдови І. Додон з моменту створення коаліції висловлюється за співпрацю як зі Сходом так і з Заходом, та активно просуває ідею діалогу СНД з ЄС й іншими міжнародними організаціями на основі угоди про співпрацю [20].

Розвиваючи політику багатовекторності, міністр РМ оборони П. Войку в ході переговорів у Москві (26.07.2019) обговорив зі своїм російським колегою С. Шойгу питання двостороннього військового та військово-технічного співробітництва та висловив сподівання, що контакти і відносини, закладені раніше, будуть зміцнюватися і розвиватися [21].

У той же час, оскільки прибічники євразійського шляху не мають більшості в новому уряді РМ, за нинішнього складу парламенту навряд чи слід очікувати плідної співпраці Кишинєва з Москвою. Так очільник МЗС Молдови Н. Попеску у розмові з послом РФ О. Васнецовим (21.08.2019) підкреслив пріоритетність виведення російських військ з Придністров'я [22].

З обранням нового уряду в Молдові змінилися і позиція стосовно України. І. Додон, який починаючи з 2015 р. не зробив жодної заяви, де він визнав би суверенітет України над Кримом, у привітанні до Дня незалежності висловив підтримку територіальної цілісності України в міжнародно-визнаних кордонах [23]. Під час переговорів з президентом України В. Зеленським (11.07.2019), прем'єр-міністр Молдови М. Санду обговорила питання економічної співпраці, зокрема перспективи об'єднання енергосистем України та Молдови з енергосистемою континентальної Європи [24].

Продовжуючи тему двосторонньої співпраці РМ з Україною, міністр закордонних справ і європейської інтеграції Молдови Н. Попеску обговорив із секретарем РНБО О. Данилюком (24.09.2019) проблеми енергетичної безпеки. Здійснено і деякі практичні кроки по налагодженню співробітництва між двома країнами, зокрема у сфері диверсифікації поставок енергоресурсів: Укртрансгаз і Молдовагаз, спільно з операторами ГТС інших країн, погодили необхідні технічні рішення імпорту газу з Румунії (на базі системи Трансбалканського трубопроводів за напрямом «північ-південь» (реверс по трубопроводу Транзит-1) [25].

Урядова коаліція, здобувши перемогу над владою олігарха В. Плахотнюка, заново відбудовує міжнародні зв'язки та здобуває міжнародну підтримку, в тому числі фінансову. Вже через місяць роботи нового уряду було розблоковано зовнішнє фінансування РМ з боку Європейської комісії (18.07.2019) і ЄС надав перші 14,54 млн євро, також додатково підписано три угоди стосовно фінансування з боку ЄС (24.07.2019). У результаті переговорів з командою Міжнародного валютного фонду (10.07.2019) схвалено продовження економічної програми з МВФ до березня 2020 р. Через Агентство США з міжнародного розвитку (ЮСАІД) досягнуто домовленість з урядом США (08.07.2019) щодо збільшення на 29 млн доларів фінансування для демократичного правління й економічного зростання в РМ [18]. За словами Санду, допомога з боку США вже досягає близько 15 млн доларів на рік [26].

За три місяці роботи уряду парламенту нового скликання тимчасову політичну угоду, укладену при створенні коаліції, 8 червня 2019 р., було практично повністю виконано. 16 вересня фракція Партії соціалістів і блок АСУМ підписали новий довгостроковий договір про співпрацю – «Політичну угоду щодо перехідних цілей уряду, президентства і парламенту, включаючи фракцію ПСРМ, партію «Дія і солідарність» (DA) і платформу «Гідність і правда» (PAS)», який (як і попередній) містив перелік завдань у реформі сфери правосуддя та соціально-економічному секторі на коротко-, середньо- та довгостроковий періоди.

Обидві коаліційні угоди передбачають здійснення системних реформ, які закладуть основу соціального, економічного, інституційного розвитку і згуртування суспільства – це той спільний політичний капітал, який є затребуваним як з боку електорату ПСРМ так і АСУМ, обох політичних сил, які утворили уряд РМ.

Практика суспільно-політичного життя Республіки Молдова свідчить про те, що у політичних орієнтаціях виборців соціально-економічні маркери, протягом останніх десятиліть були визначальними. Політичний вибір молдовського електорату в усі роки багатопартійності безпосередньо корелював з оцінкою реформ в країні та рівнем і якістю життя тих чи інших соціальних груп. Вирішення завдання розширення електоральної бази й числа прихильників залежало від того, наскільки партіям вдавалося включити до порядку денного актуальні питання економіки, політики й соціального життя.

Так, у 2001 р. на хвилі вимог соціальної справедливості, ініціативу на електоральному полі РМ повернула собі комуністична партія, що традиційно експлуатувала це гасло. Тоді більшість населення Республіки Молдова надала перевагу комуністичній реставрації в якості альтернативи проблемам перехідного періоду. Молдова виявилася єдиною європейською країною, де компартія була правлячою, прийшовши до влади демократичним шляхом. Переконливо перемагаючи в ході парламентських виборів, Партія комуністів РМ перебувала при владі протягом дев'яти років.

За час свого існування ПКРМ нерідко змінювала власні ідеологічні установки, чим викликала на свою адресу різку критику з боку опонентів на лівому фланзі. Забезпечивши собі значну перевагу голосів на виборах 2001 р. з обіцянками відновити будівництво соціалізму, привести Республіку Молдова в Союз Росія-Білорусь і сприяти відродженню СРСР на нових основах, Партія комуністів згодом змінила свій курс і вектор розвитку країни, оголосивши себе прихильницею європейської інтеграції. Під час знаходження ПКРМ при владі Молдовою був підписаний ряд документів, що зміцнювали політичну й економічну взаємодію з Європейським Союзом.

Коли, об'єднавши зусилля для боротьби з комуністами «Альянс за європейську інтеграцію» у ході дострокових виборів 2009 р. відсунув ПКРМ від влади, країна продовжувала рухатися взятим у березні 2005 р. курсом на європейську інтеграцію. Кульмінацією процесу зближення з ЄС стало підписання Угоди про асоціацію Молдови з ЄС (28.06.2014). Представники правлячої в той час у країні Коаліції із проєвропейською позицією говорили про реальність перспективи вступу Молдови в ЄС у найближчому (5-10 років) майбутньому.

Поступове сповзання ПКРМ до центру політичного спектра послужило для проросійської соціалістичної партії (ПСРМ), з одного боку, і соціал-демократичної (ДПМ) – з іншого, приводом змагатися з комуністами на електоральному полі. В 2014 р. Партія соціалістів перехопила ініціативу на лівому фланзі, енергійно пропагуючи ідею вступу Молдови до Митного союзу. Результати парламентських виборів 2014 р., на яких ПСРМ очолила трійку лідерів (25 мандатів), вплинули на зовнішньополітичні орієнтири розвитку країни.

На президентських виборах 2016 р., ПСРМ також отримала, підтримку в особі її лідера – голови партії І. Додона (52 % голосів виборців). Тоді Молдова надала перевагу аргументам на користь євразійського вектору

розвитку, на противагу ідеям повної інтеграції Республіки Молдова в ЄС, які пропагувала М. Санду як лідер партії правої спрямованості – «Дія та солідарність».

І. Додон неодноразово підкреслював, що метою його партії є денонсація підписаної урядом Молдови угоди про асоціацію з ЄС і курс на зближення з Євразійським економічним союзом. Додон послідовно виступав проти євроатлантичної зовнішньополітичної орієнтації країни на користь зближення з Росією і ЄАЕС. У ході свого першого офіційного закордонного візиту, після зустрічі з В. Путіним у Москві у січні 2017 р., І. Додон висловився за отримання його країною статусу спостерігача в ЄАЕС [27]. Ця ініціатива президента Молдови, як і в цілому заклик поліпшити відносини з Росією, піддавалися жорсткій критиці з боку прозахідної парламентської більшості. Підсилюючи натиск, тоді парламентарії навіть зуміли домогтися обмеження виконання І. Додоном ряду його конституційних повноважень. Попри це, декларовані партією соціалістів пріоритети – відновити в повному обсязі міждержавні зв'язки з Росією, об'єднатися з Придністров'ям і зберегти молдовську державність отримали значну підтримку у населення Молдови на парламентських виборах 2019 р.

Зважаючи на те, що уряд новообраного парламенту утворили політичні сили, які знаходяться на різних політичних платформах (ПСРМ – проросійська ліва, АСУМ – проєвропейська права) досягти одностайності щодо зовнішніх пріоритетів політичному керівництву Молдови було досить складно. Країна залишається перед вибором – рухатися до Європи, як це пропонує прем'єр Санду, чи відновлювати співпрацю з Росією, як це артикують спікер Гречаний і президент Додон.

Перші місяці роботи парламенту 10-го скликання показали, що уряд Молдови впевнено вирішує завдання створення внутрішньополітичних умов для просування реальних економічних і структурних реформ намагаючись проводити зважену зовнішню політику з партнерами, як з Заходу, так і зі Сходу. Однак союз політичних сил, яким притаманне протилежне бачення стратегічних напрямів розвитку держави, очікувано не був сталим, оскільки майбутнє конкретизує питання визначення зовнішньополітичного вектору країни, поставивши партнерів по коаліції перед необхідністю визначення пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва.

Нову владу підтримали і на Заході, і в Росії лише як тимчасову – це рідкісний випадок, коли короткострокові прагнення РФ, ЄС та США змінити

заплямований корупційними скандалами попередній уряд повністю співпали. Однак надалі Росія, яка сприяла формуванню цієї урядової коаліції, навряд чи примириться з тим, щоб відкидали її ініціативи щодо федералізації Молдови та вимагали виведення військ.

Представники обох політичних сил, що утворили парламентську більшість, встановили конструктивний діалог зі східними і західними партнерами, що істотно підвищило шанси Молдови на отримання необхідної для подальшого здійснення реформ, як інституційної так ресурсної, зовнішньої підтримки. Водночас результати роботи новоствореної коаліції, свідчать про те, що намір Кишинева проводити зважену зовнішню політику, розвиваючи прагматичні партнерські зв'язки як зі Сходом так і з Заходом на основі конституційного статусу постійного нейтралітету, наштовхується на невирішену досі проблему пошуку спільних підходів у питаннях про необхідність дотримання всіх політичних і економічних угод, підписаних РМ, включаючи угоди про асоціацію з ЄС і про співпрацю в рамках СНД.

Нестійка коаліція ПСРМ – АСУМ розпалась восени 2019 р., коли парламент 12 листопада 2019 р. виніс вотум недовіри уряду М. Санду, а силами ПСРМ та ДПМ було обрано новий уряд на чолі з Й. Кіку. Коаліція ПСРМ та ДПМ була формалізована підписанням 16 березня 2020 р. коаліційної угоди.

Використані джерела та література:

1. Даль Р. О демократии. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
2. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / под ред. проф. Бажанова В.А. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 28. 320 с.
3. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты // Политология: Лексикон / под ред. А.И. Соловьева. – М.: «Российская политическая энциклопедия». 2007. – С.123-134.
4. Фурман Д. Е. Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств // Пути российского посткоммунизма: Очерки / под ред. М. Липман и А. Рябова; Моск. Центр Карнеги. – М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – 307 с.
5. ЦИК Молдовы объявил окончательные результаты парламентских выборов. – [Електронний ресурс]: <https://www.segodnya.ua/regions/others/cik-moldovy-obyavil-okonchatelnye-rezultaty-parlamentskih-vyborov-1227092.html>
6. Аналітики [Конец двоевластия в Молдове: кто заставил уйти в отставку правительство всесильного олигарха. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/06/15/7097368/>

7. На грани переворота: что происходит в Молдове и что это означает для Украины. – [Электронный ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/06/9/7097111/>
8. Выборы мэра. – [Электронный ресурс]: [Point.md point.md/ru/novosti/story/krizis-v-primarii/](http://point.md/ru/novosti/story/krizis-v-primarii/)
9. Парламент Молдовы признал ее "захваченным государством" и сформировал новое правительство. – [Электронный ресурс]: <https://www.unian.net/world/10579560-parlament-moldovy-priznal-ee-zahvachennym-gosudarstvom-i-sformiroval-novoe-pravitelstvo.html>
10. Йоханнес Хан, Дмитрий Козак и Брэдли Фреден прибывают. – [Электронный ресурс]: ava.md/2019/06/03/yohannes-han-dmitriy-kozak-i-bredli-freden/
11. Молдовська криза засвідчила союз ЄС і Росії. – [Электронный ресурс]: http://texty.org.ua/pg/article/textynewseditor/read/94514/Moldovska_kryza_zasvidchyla_soj_uz_JeS_i_Rosiji
12. В Европу с Додоном: куда заведет Молдову коалиция с друзьями Путина. 29.07.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/07/29/7098907/>
13. Кто есть кто в правительстве Майи Санду. – [Электронный ресурс]: <https://newsmaker.md/ru/novosti/kto-est-kto-v-pravitelstve-mayi-sandu-dose-nm-44391/>
14. В Молдове отменили смешанную избирательную систему. 15.08.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/08/15/7099704/>
15. Кража миллиарда в Молдове: бывшим топ-чиновникам грозят уголовные дела. 13.08.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/08/13/7099619/>
16. Президент рассказал об объединяющих элементах нынешней правящей коалиции. 26.09.2019. – [Электронный ресурс]: <https://point.md/ru/novosti/politika/prezident-rasskazal-ob-obediniaiushchikh-elementakh-nyneshnei-praviashchei-koalitsii>
17. Додон заверил, что готов продолжать выполнение Соглашения об ассоциации с ЕС. 05.09.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/09/5/7100425/>
18. Зинаида Гречаный: мы будем восстанавливать полноценное партнерство Молдовы и России. 27.06.2019. – [Электронный ресурс]: <http://duma.gov.ru/news/45477/>
19. Молдавский премьер встретилась с советником президента США по национальной безопасности. 29.08.2019. – [Электронный ресурс]: <https://gov.md/ru/content/moldavskiy-premer-vstretilas-s-sovetnikom-prezidenta-ssha-po-nacionalnoy-bezopasnosti>
20. Президент Молдовы Игорь Додон на заседании Совета глав государств СНГ в Ашхабаде выступил за сотрудничество Содружества с Евросоюзом. 11.10.2019. – [Электронный ресурс]: <https://noi.md/ru/politika/dodon-vyskazalsya-za-sotrudnichestvo-sng-s-evrosoyuzom>
21. Шойгу провел переговоры с молдавским коллегой Павлом Войку. 26.07.2019. – [Электронный ресурс]: https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/20197261253-dr7ip.html
22. МИД Молдовы напомнил послу РФ о российских войсках в Приднестровье.

- 21.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/08/21/7099917/>
23. Додон привітав Зеленського зі святом та згадав про нашу територіальну цілісність. 24.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/svit/dodon-privitav-zelenskogo-zi-svyatom-ta-zgadav-pro-nashu-teritorialnu-cilisnist-1400034.html>
24. Володимир Зеленський і Майя Санду обговорили перспективи економічної співпраці України та Молдови. 11.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-i-majya-sandu-obgovorili-perspektivi-eko-56357>.
25. Данилюк обговорив із главою МЗС Молдови газ, кордон та енергобезпеку. 09.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2776696-daniluk-obgovoriv-iz-glavou-mzs-moldovi-gaz-kordon-ta-energobezpeku.html>
26. После встречи с Болтоном: Санду заявила, что будет новый план сотрудничества Молдовы и НАТО. 29.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.irk.kp.ru/online/news/3588542/>
27. Фурман Дмитрий. Молдавские молдаване и молдавские румыны влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова. – [Електронний ресурс]: www.intelros.ru/pdf/Prognosis/01/Furman.pdf

Розділ III

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК АРЕНА ЗІТКНЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

УДК 94:327(061.1ЄС+5-191.2)

*Деменко О.Ф.
Рудяков П.М.*

НОВА СТРАТЕГІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР

Досліджено особливості формування та реалізації політики безпеки ЄС у країнах Центральної Азії. Проаналізовано вплив Європейського Союзу на регіон. Встановлено позитивний вплив співробітництва ЄС із країнами Центральної Азії на розвиток безпекової ситуації у регіоні.

Ключові слова: міжнародна безпека, Центральна Азія, Європейський Союз, стратегія, партнерство.

Деменко А.Ф., Рудяков П.Н. Новая стратегия Европейского Союза относительно стран Центральной Азии: аспект безопасности

Исследованы особенности формирования и реализации политики безопасности ЕС в странах Центральной Азии. Проанализировано влияние Европейского Союза на регион. Установлено положительное влияние сотрудничества ЕС со странами Центральной Азии на укрепление безопасности в регионе.

Ключевые слова: международная безопасность, Центральная Азия, Европейский Союз, стратегия, партнерство.

Demenko A.F., Rudyakov P.N. New European Union Central Asia Strategy: Security Dimension

The features of the formation and implementation of the EU security policy in Central Asia are investigated. The influence of the European Union on the region is analyzed. The positive impact of EU cooperation with Central Asian countries on the development of the security situation in the region has been established.

Keywords: international security, Central Asia, European Union, strategy, partnership.

Динамічні зміни у сучасному безпековому середовищі як на глобальному рівні, так і в масштабах окремих регіонів та міжрегіональних

систем, ще більш гостро і предметно ставлять перед країнами Центральної Азії питання безпекової політики, здатної гарантувати стабільний державно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток, унеможливлюючи дестабілізацію регіону або його частин. Центральна Азія – складний регіон, у якому переплітаються геополітичні, геоекономічні та безпекові інтереси провідних країн світу. Від того, яким чином буде розвиватися ситуація у країнах ЦА, значною мірою залежатиме новий баланс сил у світовій політиці. Великого значення регіон ЦА має і для Європейського Союзу, який задекларував намір вивести відносини з центрально-азійськими країнами на новий якісний рівень.

Проблематика формування і розвитку безпекового середовища у ЦА викликає значний інтерес наукової спільноти, їй присвячено цілий ряд аналітичних праць закордонних і вітчизняних авторів. Утім, комплексне уявлення про сучасний стан та майбутнє цього важливого регіону повною мірою так і не сформовано. Враховуючи загострення суперечностей між провідними центрами сили за вплив на регіон, особливого значення набувають дослідження розвитку безпекової ситуації у ЦА. Цю статтю присвячено аналізу особливостей політики Європейського Союзу в Центральній Азії з огляду на прийняття нової Стратегії ЄС щодо ЦА.

Специфіку регіону зумовлює загальна ситуація, в якій перебуває нині Центральна Азія. Її модель влучно охарактеризував Е. Тоффлер у книзі «Нова парадигма влади». За його словами, з кінця Другої світової війни дві супердержави підтримували Землю, мов два колоси. У кожній з них були свої союзники, сателіти та групи підтримки. Одна влада врівноважувала іншу – ракета за ракету, танк за танк, шпигун за шпигуна. Сьогодні, звісна річ, ця рівновага порушилася. Як наслідок, у світових системах виникають «чорні дірки» – великі порожнечі, що засмоктують владу; вони годні звести цілі народи й нації в напрочуд нові або й по суті давні альянси та наштотхнути їх на нові суперечки [1]. Порушення глобальної рівноваги позначилося на Центральній Азії. Регіон шукає нову парадигму як державно-політичного устрою всередині країн, які до нього належать, так і геополітичних орієнтирів та векторів і моделей інтеграції. Пошуки тривають, зумовлена ними підвищена динаміка й варіативність можливих сценаріїв дальшого розвитку подій виступають додатковим фактором, який привертає предметну увагу зовнішніх гравців з числа «великих» світових держав та регіональних лідерів.

Складність безпекового статус-кво в Центральній Азії впливає з особливостей регіону, таких як: наявність невирішених суперечностей між державами регіону щодо кордонів, міжетнічна напруга; продовольчі та водні проблеми; неврегульованість афганського питання; наявність авторитарних політичних режимів; відносно низький рівень соціально-економічного розвитку та сировинний характер економік [2].

У процесі самовизначення, будівництва національної державності та створення основ для міжнародної суб'єктності між країнами регіону активно розвивається процес внутрішнього суперництва, який ускладнюється не до кінця зрозумілим баченням місця і перспектив регіону у світовій політиці та економіці.

Не буде перебільшенням твердження, що ЦА сформувалася як регіон скоріше тому, що таким його бачать ззовні. Невипадково саме зовнішні чинники мають вирішальний вплив на формування регіонального порядку, а в центральньо-азійську політику залучено чимало позарегіональних гравців, кожен з яких має власні геостратегічні інтереси, що, в свою чергу, породжує конкуренцію зовнішніх впливів [3].

Центральна Азія стала ареною суперництва провідних гравців світу: КНР, РФ та США. Цей фактор досить специфічно впливає на країни ЦА. Попри регулярну критику регіону за відсутність демократичного розвитку і нездатність взяти під контроль злочинність і екстремізм, що піднімає голову, дії зовнішніх гравців сприяють автократичному правлінню і корупції, що потім негативно впливає на клімат економічної, політичної та соціальної стабільності. При цьому регіональні еліти розуміють, що вони можуть користуватися конкуренцією інтересів заради власної вигоди. В результаті часто вважається, що такими категоріями як верховенство права, корпоративне врядування, прозорість комерційних операцій можна пожертвувати заради національних інтересів [4].

В умовах слабкої суб'єктності як окремих країн ЦА, так і регіону в цілому, політичні еліти центральньо-азійських країн виявляють інтерес до більш тісного партнерства з ЄС. Розвиток співробітництва з Євросоюзом розглядається як шлях до диверсифікації своїх альтернатив і можливостей. Країни ЦА бачать в ЄС своєрідний баланс у поточних регіональних розкладах, який допомагає їм проводити багатовекторну політику, як альтернативу домінуванню Китайської Народної Республіки або Російської Федерації.

Загалом увага до регіону ЦА помітно зросла й набула більш предметного характеру після терактів 11 вересня 2001 р. та наступних подій, зумовлених цим трагічним випадком. Коли США розпочали війну проти «Талібану», їм знадобилися опорні пункти біля кордонів з Афганістаном і вони взялися за встановлення й розвиток контактів з урядами країн ЦА. Незабаром після цього до регіону почав цілеспрямовано проникати Китай. Згодом зусилля, спрямовані на забезпечення повернення до регіону, активізувала Росія. Тож Євросоюзу з перших кроків довелося витримувати конкуренцію з іншими акторами світової політики.

У липні 2019 р. Рада ЄС схвалила нову «Стратегію співпраці між ЄС і Центральною Азією», прийняту на заміну аналогічного документу 2007 р. Документ увінчав роботу, яка тривала майже два роки, була насичена численними формальними й неформальними зустрічами та дискусіями за участі широкого кола фахівців з боку обох сторін. Її мета – окреслити головні принципи співпраці, яку Євросоюз пропонує партнерам у даному регіоні та визначити сфери, в яких ця співпраця здійснюватиметься [5].

У новій стратегії Центральна Азія названа ключовим регіоном у взаємодії Сходу і Заходу, а загальна мета Євросоюзу пов'язується із концепцією сталого розвитку. ЄС визначається «ключовим партнером» країн регіону у вирішенні проблем навколишнього середовища, верховенства права, внутрішніх реформ, кваліфікованого управління, контролю над кордонами. ЄС визнає необхідність підтримувати молодь, а також розвивати регіональну співпрацю. Сфери взаємодії такі ж, що були визначені і в попередній стратегії: транспорт, енергетика, цифрові мережі, які посилюють взаємозв'язок між країнами, а також співробітництво між громадянськими суспільствами країн [6].

Інтерес з боку Європейського Союзу до регіону Центральної Азії носить не ситуативний, а системний характер. Такий підхід пояснюється як специфікою самого регіону, так і тією зовнішньою політикою та політикою безпеки, яку намагається проводити Брюссель, зокрема, й на віддалених підступах до своїх кордонів.

Загальний контекст зовнішньої політики та політики безпеки ЄС щодо ЦА на сучасному етапі визначається двома головними моментами. По-перше, розширенням і активізацією присутності у цьому й у сусідніх регіонах, які мають відношення до китайського мегапроекту «Нового шовкового шляху». По-друге, посиленням ролі ЄС у глобальній політиці.

Ще один контекстуальний шар – відносини з РФ. У березні 2016 р. Рада ЄС затвердила принципи політики щодо Росії, які діють і нині. Один з них передбачає зміцнення відносин з учасниками «Східного партнерства», іншими країнами-сусідами та з країнами Центральної Азії [7].

Інтерес Європейського Союзу до Центральної Азії підігрують транспортно-логістичні проекти, які активно просуває Китай в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях». У Брюсселі викликає тривогу зростаючий вплив Пекіну (не тільки в регіоні ЦА але й в країнах Центрально-Східної Європи). Тому активна участь у транспортних проектах, які в перспективі будуть доходити до європейського континенту, відповідає інтересам ЄС. У Брюсселі розуміють, що у вибудовуванні торгового співробітництва з Китаєм, Центральна Азія є потенційно важливим транзитним регіоном. Тому ЄС та Китай могли б співпрацювати в регіоні, поєднуючи європейський досвід створення системи взаємозв'язків з китайськими фінансовими ресурсами [8].

Метою Європейського Союзу, яку він прагне досягти за допомогою нової стратегії, є зміцнення безпеки в Центральній Азії, а також збільшення масштабів торгівлі, у тому числі й енергоносіями, що експортуються центрально-азійськими країнами.

ЄС має намір вивести відносини з країнами ЦА на новий рівень. При цьому рамки відносин ЄС з регіоном залежать від «готовності окремих країн Центральної Азії проводити реформи, зміцнювати демократію, права людини, верховенство права та незалежність судів, а також модернізувати і диверсифікувати економіку». Також ЄС не збирається ставити країни ЦА перед вибором «або – або». Його підхід сумісний з іншими інтеграційними ініціативами, такими як ЄАЕС [9].

«Стратегія – 2019» ґрунтується на трьох цілях, які в Брюсселі схильні розглядати як пріоритети співпраці з країнами регіону:

1. Ціль «партнерство заради стійкості». Мова йде про зміцнення стабільності в регіоні через зміцнення безпеки, про боротьбу з корупцією та реформи, спрямовані на розвиток демократії і верховенство права.

2. Ціль «партнерство заради процвітання» спрямована на розвиток економіки.

3. Ціль «працювати разом краще» спрямована на активізацію політичного діалогу, в якому Брюссель робить наголос на залучення до співпраці громадянського суспільства та парламентів [9].

Цілі є різними, але їх об'єднує одна спільна риса: акцент на активізацію й наповнення новим практичним змістом співпраці у масштабах усього регіону загалом. У рамках кожного з пріоритетів, своєю чергою, виділено декілька сфер співробітництва, кожна з яких фіксує більш вузькі, конкретні проекти, а також актуальні виклики й коло відповідальних виконавців з числа релевантних інститутів та акторів [5].

Євросоюз є важливим партнером ЦА в питанні розвитку регіону. За інформацією єврокомісара з питань міжнародного співробітництва і розвитку Н. Міміца, протягом 2014–2020 рр. фінансова підтримка ЄС у сферах верховенства права, захисту навколишнього середовища, водних ресурсів, торгівлі та прикордонного режиму перевищила 1 млрд. євро [9].

Активно розвивається й двостороннє співробітництво ЄС з країнами ЦА. Зокрема, Європейський Союз є найбільшим торговим і інвестиційним партнером для Казахстану. На частку ЄС припадає 50,6% зовнішньоторговельного обороту і 48% накопиченого іноземного капіталу в економіці Казахстану. Товарообіг у 2018 р. склав 37 млрд дол., що на 23% вище за рівень 2017 р. Валовий приплив прямих інвестицій з Європейського Союзу до Республіки Казахстан за 2018 р. склав 11,6 млрд дол., що на 18,4% вище рівня 2017 р. Серед актуальних напрямків співпраці – сільське господарство, інновації, фінанси, освіта, енергетика, охорона навколишнього середовища, зелені технології, безпека і транспорт [10].

Більшість сфер, які опинилися у фокусі уваги, перейшли до нової «Стратегії» з документу 2007 р. Це пояснюється стабільністю підходу Брюсселю до Центральної Азії. Зміни торкнулися передусім посилення цілісності та комплексності документу та вдосконалення структури подачі матеріалу. За рахунок цього передбачається підвищити загальний рівень ефективності комунікації Євросоюзу з регіональними партнерами.

Нова стратегія поєднує в собі прагматичний і ціннісний підходи. Відмовлятися від артикуляції питань прав і свобод людини, демократизації, верховенства права, які можуть виявитися надто чутливими для владної еліти країн ЦА, схильних до авторитаризму, в Брюсселі не захотіли, хоча й добре розуміли, що це може знизити привабливість європейських пропозицій порівняно із суто прагматичними пропозиціями з боку Китаю або Кремля. Однією з новацій документу є розширення можливостей громадянського суспільства для активнішої участі у співпраці своїх країн з ЄС. Перший форум у форматі Європейський Союз – Центральна Азія для лідерів

громадянського суспільства, представників наукових кіл та аналітичних центрів уже відбувся 5-6 липня 2019 р. Стратегією передбачено систему заходів, спрямованих на підтримку громадянського суспільства, різноманітних програм для молоді, освітніх програм, захисту прав жінок, охорони навколишнього середовища.

Одним із пунктів нової стратегії є розвиток співпраці Афганістану з країнами Центральної Азії. ЄС сподівається, що участь Кабулу в спільних програмах і проектах посприє стабілізації ситуації в Афганістані. Серед проектів фігурує, приміром, формування сучасного прикордонного контролю між країнами Центральної Азії та Афганістаном [11].

Чимало уваги в «Стратегії» приділено сприянню з боку ЄС налагодженню співпраці всередині регіону, між країнами, які до нього належать. Низький рівень такої співпраці це – застаріла проблема Центральної Азії, для якої вертикальні зв'язки із центром завжди були в пріоритеті, порівняно з горизонтальними зв'язками із сусідами. Брюссель нині пропонує технічну підтримку, інституційні можливості, власний досвід, з допомогою яких регіональні контакти можна буде вивести на вищий рівень. За оцінками ряду європейських експертів, з огляду на наявний нині стан справ саме тут може виникнути найбільше проблем та з'явитися найбільше перешкод для реалізації планів.

Позитивний тренд щодо інтенсифікації внутрішньої взаємодії та посилення міждержавних зв'язків між країнами ЦА спостерігається протягом останніх років і втілюється через зростання показників внутрішньо-регіональної торгівлі та проведення неформальних самітів лідерів країн ЦА.

Утім, проблемою залишається низька суб'єктність регіону у цілому. У країн ЦА не має спільної позиції ні щодо російських інтеграційних проектів, ні щодо китайської ініціативи «Один пояс, один шлях». Кожна країна намагається реалізовувати власну політику, що не завжди дає позитивний результат. Країнам регіону поодиноці важко працювати в режимі рівноправного партнерства як з Китаєм, так і з РФ.

Чого ж прагне досягти ЄС у результаті реалізації нової стратегії? Мова йде про два ключових пріоритети. По-перше, про посилення потенціалу країн Центральної Азії для подолання внутрішніх і зовнішніх загроз, а також про проведення реформ. Має встановитися тісніша співпраця в галузі захисту прав людини та верховенства права, що сприятиме співробітництву з питань безпеки, включаючи боротьбу з радикалізмом і тероризмом. При цьому мова

йде і про нові сфери, такі як гібридні загрози і кібербезпека. ЄС готовий ділитися знаннями та інформацією як з питань кібербезпеки, так і щодо ідентифікації гібридних загроз. Брюссель також планує просувати принципи гендерної рівності і посилення ролі жінок, сподіваючись, що це принесе додаткові позитивні зрушення, наприклад, у протидії радикалізації.

По-друге, ЄС прагне активізувати підтримку економічної модернізації, пропонуючи заходи з розвитку конкурентоспроможності бізнес-середовища, створення нових робочих місць у регіоні, поліпшення інвестиційного клімату. Як і раніше, ЄС залишається незмінним прихильником вступу усіх країн Центральної Азії до СОТ.

На сьогоднішній день ЄС став важливим фактором міжнародної безпеки та соціально-економічного розвитку в регіоні ЦА. Головна причина, по якій країни Центральної Азії виявляють прагнення до більш тісного партнерства з ЄС, – це їх природний інтерес до диверсифікації своїх альтернатив і можливостей. Перебуваючи на перетині інтересів таких країн як Китай і Росія, центрально-азійські країни бачать в ЄС своєрідний баланс у поточних регіональних справах, розглядають співпрацю з ЄС як один з інструментів, що сприяє сталому розвитку ЦА та допомагає країнам регіону проводити багатовекторну політику.

Використані джерела та література:

1. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. – Х.: Акта, 2003. – 688 с.
2. Халанчук В. Зовнішньополітичний порядок денний у регіоні Центральної Азії та стратегії для України; Дипломатична академія України ім. Г. Удовенка при МЗС України. Центр міжнародних досліджень. Аналітична записка. – Вересень 2018. – [Електронний ресурс]: http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/09/Veresen_2018_V.Halanchuk.pdf
3. Чарковска Е. Динамика центральноазиатской стратегии России и Китая // Международная жизнь. – 2014. – № 10. – С.120-133.
4. Макаренко Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка // НАТО ревью. – [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm
5. The EU's new Central Asia strategy. European Parliamentary Research Service. January 2019. – [Електронний ресурс]: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf)
6. Еремина Н. Евросоюз в Центральной Азии: стратегия проникновения. 15.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://eurasia.expert/evrosoyuz-v-tsentralnoy-azii-strategiya-proniknoveniya/>

7. Країни ЄС узгодили п'ять принципів побудови відносин з Росією. 14.03.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/03/14/7102068/>
8. Саруханян Ю. Политика Европейского Союза в Центральной Азии: хочет ли Брюссель превратиться в стабильного игрока основы? 01.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://cabar.asia/ru/politika-evropejskogo-soyuza-v-tsentralnoj-azii-hochet-li-bryussel-prevratitsya-v-stabilnogo-igroka-osnovy/>
9. Шейко Ю. ЕС принял новую стратегию отношений со странами Центральной Азии. 17.06.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.dw.com/ru/ес-принял-новую-стратегию-отношений-со-странами-центральной-азии/a-49233006>
10. Заместитель министра иностранных дел Роман Василенко: Казахстан придает большое значение развитию конструктивного диалога в формате ЕС – Центральная Азия. 06.2019. – [Електронний ресурс]: https://www.interfax.kz/?lang=rus&int_id=13&news_id=366
11. Шейко Ю. Как ЕС хочет вывести сотрудничество с Центральной Азией на новый уровень. 15.05.2019. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/3IYfR>

УДК 327.35:339.923

Ляшенко Т. М.

РЕГІОНАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СТРУКТУРИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ: СПІВРОБІТНИЦТВО ЧИ СУПЕРНИЦТВО?

Розглядаються підходи у зовнішній політиці держав Центральної Азії на прикладі структур багатостороннього співробітництва. Досліджується діяльність Шанхайської організації співробітництва як одного з інструментів впливу Китаю та РФ на центральноазійський регіон. Окреслено перспективи участі України в економічній діяльності ШОС.

Ключові слова: Центральна Азія, ШОС, зовнішня політика, Китай, Російська Федерація, соціально-економічний розвиток.

Ляшенко Т. М. Региональные организации и структуры в Центральной Азии: сотрудничество или соперничество?

Рассматриваются подходы во внешней политике государств Центральной Азии на примере структур многостороннего сотрудничества. Исследуется деятельность Шанхайской организации сотрудничества как одного из инструментов влияния Китая и РФ на центральноазиатский регион. Очерчены перспективы участия Украины в экономической деятельности ШОС.

Ключевые слова: Центральная Азия, ШОС, внешняя политика, Китай, Российская Федерация, социально-экономическое развитие.

Lyashenko T.M. Regional Organizations and Structures in Central Asia: Cooperation or Rivalry?

The principles of the foreign policy of the Central Asian states are considered on the example of multilateral cooperation structures. The activities of the Shanghai Cooperation Organization as one of the instruments of influence of China and the Russian Federation on the Central Asian region are evaluated. Prospects for Ukraine's participation in the SCO's economic activity are analyzed.

Keywords: Central Asia, Shanghai Cooperation Organization, foreign policy, China, the Russian Federation, social and economic development.

На сьогоднішній день центральноазійський регіон швидко перетворюється на популярну тему для багатьох центрів прийняття рішень і в Європі, і в Азії, і в Сполучених Штатах Америки. Стратегію, спрямовану на просування своїх інтересів у Центральній Азії, активно розробляє і використовує Росія (ЄАЕС), Індія (Connect Central Asia), Китай (Новий Шовковий шлях), США (C5 + 1 Regional dialogue), Євросоюз. Крім того, високу зацікавленість у розширенні своєї присутності в регіоні виявляють Іран, Південна Корея і Туреччина.

Є стереотип, що країни Центральної Азії – це виключно сателіти Росії, що пострадянські суспільства в цих державах орієнтовані на «руській мір», що вони перебувають повністю в річищі російської зовнішньої політики тощо.

Насправді, суспільства цих країнах і самі держави є національно орієнтованими, тобто пріоритетом розвитку однозначно визнається національний фактор – відновлення і поширення національної свідомості, забезпечення національного контролю у сфері економіки, врешті-решт, пошук власного національного історичного шляху. Такий державний націоналізм є і однією з визначальних рис зовнішньої політики вказаних держав, який полягає в недопущенні іноземного контролю – ані політичного, ані економічного, ані релігійного, ані культурного.

Власне, на цьому базисі та фундаменті і вибудовується міжнародна діяльність кожної країни Центральної Азії. Чи не найбільш наочно зазначений підхід можна спостерігати на прикладі структур багатостороннього співробітництва. І чи не найяскравішим прикладом тут є Шанхайська організація співробітництва. Модель відносин в Шанхайській організації співробітництва комплексно відображає особливості і сутність як внутрішньо, так і зовнішньополітичного розвитку країн регіону Центральної Азії.

Які завдання на міжнародній арені є першочерговими для держав регіону? З одного боку, сприяння соціально-економічному піднесенню, а з іншого – забезпечення політичної стабільності і дотримання безпеки перед внутрішніми і зовнішніми загрозами.

Спільною рисою всіх центральноазійських країн є наявність у них і навіть надлишок корисних копалин і водночас відсутність достатніх фінансових та кваліфікованих трудових ресурсів для їхньої розробки. В цьому контексті, ШОС виконує дві основні функції: 1) використання економічного потенціалу держав регіону із залученням фінансових і матеріальних можливостей найбільших сусідів (Китаю та Росії); 2) створення регіональних безпекових механізмів, знову ж таки за допомогою двох сусідніх світових центрів впливу.

Головні завдання Шанхайської організації співробітництва спочатку зосереджувались у сфері взаємних внутрішньо регіональних дій з припинення терористичних актів сепаратизму в Центральній Азії. У червні 2002 р., на Санкт-Петербурзькому саміті глав держав ШОС, була підписана Хартія Шанхайської організації співробітництва (набула чинності 19 вересня 2003 р.), яка стала базовим статутним документом, що фіксує цілі та принципи Організації, її структуру та основні напрямки діяльності.

Приблизно з 2003 р. діяльність ШОС набула широкої економічної спрямованості. Вже у вересні того ж року глави урядів країн-членів ШОС підписали Програму багатостороннього торговельно-економічного співробітництва, розраховану на 20 років. В якості довгострокової цілі передбачалося створення зони вільної торгівлі на просторі ШОС, а в короткостроковій перспективі – активізувати процес формування сприятливих умов у торговельно-економічній галузі та сфері інвестицій.

Станом на сьогодні країни Центральної Азії, зокрема Казахстан, висувають цілу низку нових ініціатив, покликаних ще більше підвищити роль Шанхайської організації співробітництва на міжнародній арені, перетворити організацію на потужне регіональне об'єднання, яке здійснюватиме реальний вплив на геополітичний та економічний світовий порядок. На сучасному етапі співробітництво у рамках ШОС охоплює сфери енергетики, транспорту, сільського господарства, телекомунікацій та інші галузі економіки. Широко взаємодіють країни-члени ШОС і в науково-технічній, культурній, освітній, туристичній та гуманітарній сферах, а також у галузях екології і охорони здоров'я.

Але в цьому сенсі центральноазійським країнам вкрай важливо продемонструвати свої інтереси як щодо взаємного співробітництва на рівні регіону, так і стосовно Росії і Китаю. Головною проблемою у розвитку регіональної організації є відмінність підходів російської і китайської сторін до комплексу питань економічної співпраці в межах ШОС, включно з інтеграцією у сфері економіки. На думку китайських експертів, Росія, в деякому сенсі, розглядає регіон ЦА як зону своїх особливих інтересів і концентрує здебільшого свою увагу на ОДКБ та ЄАЕС, в яких Росія посідає домінуючі позиції, а ШОС являє собою для кремлівського керівництва тільки «додатковий канал з метою збереження свого впливу в ЦА і підтримки стосунків з Китаєм». Російська Федерація не виявляє значного інтересу до поглиблення багатосторонньої економічної співпраці та інтеграції в межах ШОС з причини настороженого ставлення до присутності КНР у регіоні, особливо в енергетичній сфері. Однак головною причиною такої позиції російської сторони є реальний брак фінансових та інвестиційних ресурсів. Наприклад, наявні непоодинокі випадки невиконання офіційною Москвою своїх зобов'язань перед Таджикистаном.

Пекін, в свою чергу, завжди приділяв велике значення економічній співпраці з країнами ЦА. При цьому, в китайських дослідженнях економічного профілю можна віднайти численні заклики «надавати більше допомоги сусідам і можливості для них отримувати вигоди від зростання Китаю». Підкреслюється, що основою китайської політики в Центральній Азії є «принцип створення мирного, дружнього і процвітаючого оточення».

Значення Китаю як торгового партнера і джерела інвестицій в регіоні помітно зростає. Казахстан, Киргизстан і Узбекистан є життєво важливими гвинтиками в китайській ініціативі «Один пояс і один шлях». Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан і Узбекистан прагнуть до розвитку тісних зв'язків за межами колишнього радянського блоку, підкреслюють експерти [1]. У 2018 р. товарообіг між Казахстаном і Китаєм склав 12 млрд дол. США. Китай імпортує казахстанські метали, нафту і газ. За роки незалежності Піднебесна інвестувала в економіку Казахстану близько 20 млрд дол.

Киргизстан заборгував Китаю 30 % національного ВВП. Таджикистан має борг в 15% свого ВВП. Понад 80% таджицького золота вже видобувають спільні з китайськими фірмами підприємства. Тому існує серйозна небезпека поступового перетворення Китаєм регіону ЦА на свій «економічний

придаток». Також навряд чи офіційний Пекін влаштовує перспектива послаблення ШОС з причини небажання чи неспроможності Москви активізувати свою участь в регіональній економічній співпраці.

Загалом, у ШОС існує явний дисбаланс, що може призвести до повного домінування інтересів РФ та КНР у процесі прийняття рішень. Наприклад, розміри пайових внесків держав-членів Шанхайської організації співпраці виглядають наступним чином: Республіка Індія – 5,9%; Республіка Казахстан – 17,6%; Китайська Народна Республіка – 20,6%; Киргизька Республіка – 8,8%; Ісламська Республіка Пакистан – 5,9%; Російська Федерація – 20,6%; Республіка Таджикистан – 6%; Республіка Узбекистан – 14,6% [2].

Що стосується Туркменістану, то Пекін вирішив підтримати ЄС у будівництві Транскаспійського газопроводу. Консорціум китайських і європейських компаній готовий побудувати 300 км підводного газопроводу, проклавши його по дну Каспію, – повідомляли туркменські ЗМІ. Хоча офіційної заяви з боку Китаю поки не було. Газопровід з Туркменістану до Європи передбачає постачання 30 млрд м³ газу на рік. Аналітики не виключають, що, якщо проект буде реалізований, Туркменістан зможе скласти конкуренцію Росії на європейському ринку. Проте участь в Транскаспійському проекті китайської сторони на державному рівні або ж із залученням своєї державної компанії здатне серйозно стурбувати Росію та Іран, які не схвалюють будівництва згаданого газопроводу.

На Каспійському економічному форумі, який відбувався у Туркменістані, офіційний представник Національної газової компанії Ірану відкрито заявив про те, що його країна виступає проти реалізації подібного енергетичного проекту. А прем'єр-міністр Росії Д. Медведєв висловився за необхідність узгодження таких проектів із зацікавленими сторонами, тобто з прикаспійськими державами. Отже, залишається невідомим, чи наважиться офіційний Пекін псувати свої відносини з Росією через новий газопровід, або скористається якимись важелями впливу на російську сторону [3].

Об'єднуючим фактором є те, що в Пекіні та Москві не зацікавлені у «зовнішньому проникненні» в межі регіону як структур на кшталт НАТО, так і Заходу в цілому. Таким чином, у контексті системи взаємовідносин Росії і Китаю значення ШОС підвищується. Політично-стратегічне партнерство двох країн на світовій арені доповнює факт регіональної співпраці і він є скоріше шансом, ніж викликом для національних інтересів. У такій ситуації, ШОС виступає, з одного боку, платформою для побудови Росією з Китаєм в

тандемі однієї політичної лінії на всьому просторі вказаної організації, а з іншого боку, для загального поглиблення багатостороннього економічного співробітництва в цілому. Отже, російсько-китайський тандем у ШОС – це додатковий важіль впливу як на світову спільноту, так і на кожну з країн-учасниць організації, в чому зацікавлена як одна, так і інша сторона.

Проте, у ШОС відсутня атмосфера декларованої гармонії та довіри між ключовими гравцями організації. Кожна з країн має власні інтереси, які часто густо не збігаються з інтересами інших учасниць. За великим геополітичним рахунком, організація є майданчиком, де Росія та Китай змагаються за Центральну Азію. Причому за спільно погодженими правилами.

Недовіра Росії щодо Китаю полягає у надмірно швидких темпах розвитку останнього. Вона посилюється у світлі поступового зміцнення присутності китайських нафтогазових компаній в державах Центральної Азії. Зростає також і товарообіг країн регіону з китайською стороною (фактично вдвічі щороку), нарощуються й обсяги китайських інвестицій.

Водночас, на думку російських експертів, у разі активізації спільно з Китаєм процесів багатосторонньої економічної співпраці в державах-членах ШОС існує висока вірогідність того, що Росія може опинитись у програвші, безумовно програючи Пекіну вже в недалекій перспективі.

Москва розглядає Шанхайську організацію співробітництва як один з інструментів зміцнення власного впливу в регіоні і навіть нейтралізації в ЦАР небажаних для себе зовнішніх факторів. Росія, використовуючи ШОС спільно з Китаєм, здатна виступати в тандемі з останнім на міжнародній арені, зокрема в протидії регіональним ініціативам США.

Ще у 2005 та 2007 рр. США висловлювали бажання спрямувати свого представника на чергові саміти ШОС, однак їм було відмовлено. А у жовтні 2018 р. на саміті глав урядів шанхайської «вісімки» Росія і Китай спільно ініціювали обговорення країнами – членами ШОС теми протистояння санкціям з боку США. Так, глава китайського МЗС Чжан Цзюнь відзначив, що представники «вісімки» дискутуватимуть, крім питань взаємного співробітництва, також проблематику «активного реагування на мілітаризм, агресивну поведінку та інші дії». Хоч і згадка про США у цьому випадку відкрито не пролунала, але американська сторона явно малася на увазі.

Тобто, Росія неприховано зацікавлена в посиленні військово-політичної складової ШОС, яка буде демонструвати російську воєнну могутність та, безумовно, протистоятиме США в регіоні.

Зі свого боку, КНР розглядає ШОС, насамперед, як платформу для розширення власного впливу в центральноазійському регіоні та як інструмент реалізації національних економічних інтересів, що полягають не тільки в доступі до енергоресурсів, а й у виході на європейські ринки через територію Центральної Азії. При цьому, Китай не виключає можливості загострення конкуренції з Росією за регіональні енергетичні ресурси. У цьому зв'язку, китайська сторона, швидше за все, вже має подальший план своїх дій щодо центральноазійського регіону, ШОС та РФ.

Тому Китай в організації виступає за перенесення центру тяжіння співпраці з військово-політичної сфери (не бажаючи загострювати суперництво із США) в економічну галузь, що передбачає зміцнення співпраці в енергетиці та комунікаціях, на транспорті, а також активне сприяння створенню ЗВТ в межах ШОС. Водночас офіційний Пекін розуміє, що ШОС можна використовувати як стримуючий фактор проти надмірного посилення активності США в регіоні.

Будучи членами ШОС, країни Центральної Азії мають можливість балансувати між інтересами Заходу та Сходу. Так, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан усередині організації використовують приховане суперництво між РФ та КНР у власних інтересах. Адже для центральноазійських держав не вигідне надмірне посилення позицій в регіоні російської або китайської сторін. Також неоціненним здатен стати внесок Казахстану у загальне налагодження діалогу між Сходом та Заходом з ключових проблемних питань, які загострюються з року в рік. Адже Республіка Казахстан є визнаним лідером регіону ЦА, активним та авторитетним учасником багатьох міжнародних організацій. Саме тому Астана націлена активізувати співпрацю в межах Наради із взаємодії та заходів довіри в Азії (спрямована на зміцнення взаємин і співробітництва азіатських держав задля забезпечення стабільності і безпеки в регіоні), ідея створення якої була висунута Н. Назарбаєвим ще на 47-й сесії Генасамблеї ООН у жовтні 1992 р.

Вірогідність посилення антизахідних настроїв у ШОС, що не можна виключати у випадку різкого загострення відносин по лінії Росія-США або Китай-США, не відповідає інтересам країн Центральної Азії. До сьогодні ШОС приносив лише користь регіону через реалізацію спільних економічних проектів, сприяючи розвитку національних економік держав-учасниць.

Членство в ШОС не стоїть на порядку денному для України. Варіантом може стати повернення до участі української сторони у створенні

транспортного коридору, який надасть можливість використати вітчизняну транспортну інфраструктуру для збільшення обсягів вантажних перевезень між Європою, Китаєм і Південно-Східною Азією. Адже безумовним пріоритетом ШОС залишається розвиток транспортних комунікацій. Також для України є важливою політична підтримка на вищому рівні вітчизняних підприємств та державне супроводження реалізації найважливіших міжнародних проектів, наприклад в Казахстані, враховуючи особливості ведення бізнесу в регіоні.

Враховуючи зростаюче регіональне значення ШОС в Центральній, а також Південній Азії, існують підстави для перспективної зацікавленості України у підключенні до економічної діяльності організації, що сприяло б загальному посиленню позицій нашої держави не тільки в Центральноазійському регіоні, але й в прилеглих районах Південної Азії та Середнього Сходу.

Разом з тим, у практичному плані вбачається доцільним декларування Україною свого інтересу до налагодження співробітництва в реалізації окремих проектів у межах ШОС. Самий вияв такого інтересу вже ніс би позитив для нашої держави.

Однак, такі можливості України об'єктивно стримуються обмеженістю вільних інвестиційних ресурсів. Беззаперечним бар'єром для широкого залучення української сторони в програми ШОС є членство в організації недружньої Росії, але наявність практичного інтересу з боку країн ЦА виступає сприятливим фактором.

Центральноазійський регіон ще донедавна не сприймався як серйозний геополітичний гравець. Сьогодні ситуація суттєво змінюється, і є підстави вважати, що найближчим часом міжнародний інтерес до Центральної Азії буде тільки зростати. Вигідне геополітичне розташування країн регіону забезпечує їм важливу транзитну роль на євразійському просторі та відкриває широкі можливості й перспективи. На думку казахстанських дослідників, «регіон стає євразійським епіцентром міжнародної активності, справжнім хартлендом» [4, с.77].

Таким чином, відбувається нове позиціонування регіону Центральної Азії. У цьому зв'язку важливо зрозуміти, що представлятиме собою центральноазійський простір у найближче десятиліття: чи стане він суб'єктом загальносвітових процесів або залишиться під впливом провідних геополітичних гравців.

Для країн Центральної Азії залишається важливим не лише подальше балансування між РФ та КНР. Щоб не допустити домінування жодної з останніх, центральноазійські країни охоче використовують свої відносини із США, державами Європи, а також іншими міжнародними суб'єктами, що мають достатній інвестиційний ресурс. Внаслідок цього в регіоні час від часу виникає активізація американського, європейського, турецького, іранського зовнішньополітичного вектору. В цілому, ШОС сьогодні має набагато більше проблем, ніж практичних відповідей на існуючі виклики і реальних програм. Цей висновок може бути загальним для міжнародної діяльності держав ЦА. Проте шукати потрібні відповіді набагато ефективніше в межах багатосторонніх переговорних механізмів, що загалом відповідає світовим практикам і тенденціям.

Використані джерела та література:

1. Китай наступає: Росію витесняють із Центральної Азії. 20.09.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.capital.ua/ru/publication/132685-kitay-nastupaet-rossiyu-vytesnyayut-iz-tsentralnoy-azii#ixzz60XpIEemCL>
2. 17,6% бюджету ШОС намерен фінансувати Казахстан. 13.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://zonakz.net/2018/02/13/176-byudzheta-shos-nameren-finansirovat-kazakhstan/>
3. Москва виступила проти будівництва Транскаспійського газопроводу за пропозицією турботи про екологію. 17.07.2019. – [Електронний ресурс]: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/07/17/feature-01
4. Центральна Азія 2027: змінюваний стратегічний ландшафт. Вероятні сценарії на десять років вперед / Т.Т. Шаймергенов, М.А. Абішева. – Астана: Библиотека Первого Президента РК – Елбасы, 2017. – 122 с.

УДК 330.341.1

Фомін С.С.

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОСОЮЗОМ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В статті проаналізовані результати роботи зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також основні внутрішні проблеми ЄС, серед яких найважливішими є кризові явища в економіці багатьох країн-членів ЄС, негативні наслідки ліберальної міграційної політики, яку пропагує керівництво Євросоюзу, зростання суперечностей між країнами-членами ЄС, зміцнення політичних позицій євроскептиків. Аналізується вплив, який всі ці

проблеми здійснюють на зовнішню політику Євросоюзу, зокрема, на можливість його подальшого розширення, включаючи можливість отримання Україною членства в ЄС.

Ключові слова: зона вільної торгівлі, торгові квоти, євроінтеграція, протекціонізм, євроскептицизм, міграція, фінансово-економічна криза.

Фомин С.С. Сотрудничество между Украиной и Евросоюзом: проблемы и перспективы

В статье проанализированы результаты работы зоны свободной торговли между Украиной и ЕС, а также основные внутренние проблемы ЕС, среди которых наиболее важными являются кризисные явления в экономике многих стран-членов ЕС, негативные последствия либеральной миграционной политики, которую пропагандирует руководство Евросоюза, рост противоречий между странами-членами ЕС, усиление политических позиций евроскептиков. Анализируется влияние, которое все эти проблемы оказывают на внешнюю политику Евросоюза, в частности, на возможности его дальнейшего расширения, включая возможность получения Украиной членства в ЕС.

Ключевые слова: зона свободной торговли, торговые квоты, протекционизм, евроинтеграция, евроскептицизм, миграция, финансово-экономический кризис.

Fomin Serhiy The cooperation between Ukraine and the European Union: problems and prospects

The article analyses the results of functioning of the free trade area between Ukraine and the EU as well as the most important internal problems of the EU. Among such internal problems the most important ones are economic crisis trends in many EU member countries, negative consequences of the liberal migration policy advocated by the EU leaders, growth of contradictions among countries-members of the EC, strengthening of political positions of Eurosceptics. The article analyses the impact of all these problems on the EU foreign policy, in particular, on the possibilities of its further enlargement, including the possibility for Ukraine to obtain membership in the EU.

Key words: free trade area, trade quotas, protectionism, Eurointegration, Euroscepticism, migration, financial and economic crisis.

Найважливішою складовою Угоди про асоціацію між Україною та ЄС є положення про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ). У статті на основі аналітичних матеріалів Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства і Держстату України, досліджень таких українських авторів як С. Саливон, Ю. Панченко проаналізовано результати роботи згаданої ЗВТ, вказані основні проблеми, які виникли в ході її функціонування та можливі корективи, що, на думку автора, могли б бути внесені в положення про вільну торгівлю в ході консультацій з представниками офіційного Брюсселя. Були також розглянуті сучасні внутрішні проблеми

Євросоюзу, серед яких слід виокремити кризові явища в економіці більшості держав-членів ЄС, труднощі, що виникли в зв'язку з масовою міграцією в Європу з країн «третього світу», зростання суперечностей між «старими» і «новими» членами ЄС, поширення ідей «євроскептицизму» (тобто, критичного ставлення до процесів євроінтеграції).

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати причини появи всіх вищезазначених проблемних питань і показати, як вони впливають на зовнішню політику Євросоюзу, зокрема, на можливості його подальшого розширення. Вступ до ЄС є стратегічною ціллю для України та сусідніх Молдови і Грузії. Тож вивчення можливостей для реалізації такої мети має важливе значення.

Перешкоди, з якими стикається Євросоюз, є предметом вивчення багатьох дослідників. В цьому зв'язку автор проаналізував роботи таких зарубіжних авторів, як Н. Брак, Н. Стартін, П. Бурас, З. Вег, К. Шульц, Л. Бершидський, К.-О. Ланг, С. Плученік, Т. Гроссе, Г. Аппенцеллер. Крім того, були вивчені зарубіжні інформаційні матеріали, які стосуються діяльності Євросоюзу.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС приділяє значну увагу торговельно-економічним відносинам обох сторін. Починаючи з 1 січня 2016 р. умови двосторонньої торгівлі регламентуються положеннями розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» цієї Угоди, тобто, передбачається створення зони вільної торгівлі. З 1 січня 2016 р. по 31 серпня 2017 р. діяв режим тимчасового застосування згаданих положень, а з 1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію набула чинності в повному обсязі.

На цілу низку українських товарів Євросоюз встановив ставку увізного мита на рівні 0%, а на інші товарні позиції – скасування або зниження ставок увізних мит, яке відбувається щорічно рівними частинами, причому для кожної товарної категорії встановлений свій строк досягнення нульової ставки. Крім того, для певних українських товарів встановлені так звані тарифні квоти, які означають, що певна кількість зазначених товарних позицій може постачатися в країни ЄС за нульовою ставкою. Встановлення Євросоюзом безмитних тарифних квот передбачено для 36-ти видів українських товарів (переважно сільськогосподарських і продовольчих). Водночас, впродовж 5-ти років від дати застосування торговельних положень Угоди передбачається збільшення тарифних квот для 18-ти товарів. В свою чергу, Україна встановила тарифні квоти для 3-ох видів товарів (м'ясо

свинини, м'ясо птиці та напівфабрикати з м'яса птиці, цукор) з низкою додаткових тарифних квот (м'ясо птиці та цукор).

Хоча Угода про асоціацію передбачає, що через декілька років мита в торгівлі між Україною і ЄС повинні бути повністю скасовані (для кожної товарної номенклатури встановлені свої строки), це не означає автоматичного вільного доступу українських товарів на ринок ЄС. Адже усі товарні позиції, які імпортуються на митну територію ЄС, в обов'язковому порядку повинні відповідати технічним, санітарним, фітосанітарним, екологічним та маркетинговим стандартам Євросоюзу. Все це вимагає від українських товаровиробників проведення модернізації виробництва з метою доведення якості своїх товарів до високих європейських стандартів, спроможності конкурувати на ринку ЄС з товарами інших держав, як членів ЄС, так і третіх країн. Зокрема, тих із них, що також мають з офіційним Брюсселем взаємні договори при асоціацію і ЗВТ та вже давно посіли на ринках ЄС міцні позиції. В свою чергу, для цього потрібні масштабні інвестиції в промисловість і сільське господарство України, що для багатьох українських товаровиробників є дуже складним завданням, особливо з врахуванням тих труднощів, з якими стикається українська економіка.

Практика встановлення для національних товаровиробників безмитних квот засвідчує, що деякі з них вичерпуються дуже швидко (наприклад, квоти на експорт пшениці, кукурудзи, меду), в той час, як інші квоти залишаються невикористаними. Часто-густо це можна пояснити тим, що українські товаровиробники просто не мають інвестиційних ресурсів, аби довести якість своїх товарів до європейських стандартів.

Проте, незважаючи на труднощі, за результатами 2018 р. Євросоюз став одним з основних торговельних партнерів України. За даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [1], в 2018 р., у порівнянні з 2017 р., обсяг українського експорту товарів і послуг до ЄС збільшився на 14,3%, або на 2,9 млрд дол. США, і досяг 23 млрд дол. Питома вага експорту товарів та послуг до країн Євросоюзу склала 40,3% від загального обсягу експорту товарів та послуг України. Одночасно, в 2018 р., у порівнянні з 2017 р., відбулося збільшення обсягів імпорту з ЄС на 12,7% (або на 2,9 млрд дол.), який сягнув 26,3 млрд дол. і склав 41,8% від загального обсягу імпорту товарів і послуг в Україну.

Деякі українські експерти відмічають [2], що зростання рівня українського експорту до Євросоюзу ще не призвело до рівнозначного

заміщення експортних обсягів, досягнутих у торгівлі з Росією до 2014 р. Так, у порівнянні з 2013 р., експорт українських товарів до ЄС в 2018 р. зріс з 16,9 млрд дол. США до 20,2 млрд дол., тобто на 3,3 млрд дол., або на 19,2%. Проте, ця сума компенсує менше, ніж 29% від втрачених обсягів колишнього експорту до Росії, які з 2014 р. зменшились на 11,4 млрд дол. Крім того, слід додати, що в 2018 р. товарний імпорт з ЄС в Україну ще не вийшов на рівень 2013 р., коли він складав 27 млрд дол. США.

Зменшився обсяг українського експорту й в інші держави, окрім Росії та країн-членів ЄС. Його рівень у 2018 р. склав лише 23,5 млрд дол. США, в той час, як у 2013 р. він дорівнював 31,3 млрд дол. Зокрема, знизився обсяг торгівлі України з країнами СНД, в тому числі з членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), з якими українська сторона у 2011 р. в Петербурзі підписала і згодом ратифікувала угоду про ЗВТ.

За результатами шести місяців 2019 р., частка ЄС в експорті товарів України становить 42%, в той час, як частка РФ складає лише 6,4% і дедалі зменшується. Для порівняння, у 2013 р. на РФ припадало близько 23,7% від загального обсягу експорту українських товарів, і майже третина продукції промисловості – 28,4% – збувалася на російському ринку [3].

Зниження обсягів торгівлі з Росією можна пояснити політикою Москви, яка припинила дію режиму вільної торгівлі щодо України із взаємним запровадженням економічних санкцій. Але інші країни-члени СНД і ЄАЕС зберегли режим ЗВТ відносно української сторони, і скорочення торгівлі з ними (зокрема, державами Центральної Азії і Закавказзя) можна пояснити погіршенням економічного становища в Україні. Зокрема, зниженням купівельної спроможності українського населення, а також перешкодами для перевезення товарів з України через територію Росії. Хоча з 1 липня 2019 р. російська сторона дозволяє перевезення своєю територією українських товарів до країн Середньої Азії і Закавказзя за умови наявності на транспорті пломб, на яких встановлена система ГЛОНАСС, яка дає можливість слідкувати за пересуванням і місцезнаходженням транспортних засобів.

Певну роль в скороченні товарообігу з країнами ЄАЕС відіграло створення ЗВТ між Україною і ЄС. Оскільки між українською стороною і Євросоюзом встановлена ЗВТ, одночасне її існування і з членами ЄАЕС здатне призвести до відкриття безмитного реекспорту територією України до зазначених країн європейських товарів на які, згідно із законодавством

ЄАЕС, накладається мито. За таких умов між Україною і країнами-членами ЄАЕС може діяти лише такий режим вільної торгівлі, який супроводжується низкою товарних вилучень, що й стало додатковою причиною скорочення товарообігу між Україною і ЄАЕС.

Як відмічається в дослідженні Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [4], наша держава експортує до ЄС переважно сировину і проміжні товари з відносно низькою технологічною складовою. Досвід показує, що іноземні інвестиції поки ще слабо сприяють виникненню в Україні інноваційної, високотехнологічної економіки. За даними українського Держстату [5], станом на 1 січня 2019 р., обсяг накопичених в Україні прямих іноземних інвестицій з усіх країн світу (тобто акціонерного капіталу) складав 32,9 млрд дол. США. У порівнянні з 1 січня 2018 р., цей показник зріс на 1,3 млрд дол., хоча станом на 1 січня 2014 р., обсяг накопичених іноземних інвестицій дорівнював 53,7 млрд дол. Тобто, за п'ять останніх років відбулося суттєве скорочення рівня іноземних інвестицій в Україну, майже на 21 млрд дол., що можна пояснити такими факторами, як війна на Донбасі, втрата територій, високий рівень корупції, непрозорість судової системи, відсутність сприятливого інвестиційного клімату тощо. Разом з тим суттєво скоротилися прямі накопичені інвестиції з Росії. Так, станом на 1 січня 2014 р., вони дорівнювали 3,5 млрд дол. США, а 1 січня 2019 р. їхній обсяг складав лише 596,3 млн дол.

Обсяг прямих накопичених інвестицій з усіх країн Євросоюзу також скоротився. Слід вказати, що зниження рівня прямих інвестицій з країн ЄС відбувалося впродовж десяти останніх років. Так, на 1 січня 2009 р. загальний обсяг накопичених прямих інвестицій з усіх країн ЄС в Україну дорівнював 28,1 млрд дол. США, а на 1 січня 2019 р. – 25,9 млрд дол. З останньої суми 9,5 млрд дол. (28,9%) надійшли з Кіпру, тобто, це фактично псевдоіноземні псевдоевропейські інвестиції, а саме, – кошти українських громадян, які раніше вивели свої капітали до кіпрських офшорів. Проте, станом на 1 січня 2014 р., таких кіпрських інвестицій в українську економіку було набагато більше – 17,7 млрд дол. США. Отже, кіпрський офшор зі своїми відповідними показниками разом з панамським офшором (340,2 млн дол. або 1%) становить майже 30% від усіх накопичених прямих іноземних інвестицій в українську економіку станом на 1 січня 2019 р.

На 1 січня 2019 р., прямі інвестиції були вкладені в переробну промисловість (25,4% від загального обсягу), у видобувну промисловість

(5,3%), у виробництво харчів, напоїв і тютюну (8,7%), виробництво гумових і пластмасових виробів та іншої мінеральної продукції (3,4%), у металургію (5,1%), в хімічну промисловість (2%), в будівництво (3%), у машинобудування (2,4%), в сільське, лісове та рибне господарство (1,4%). Як бачимо, інвестиції у реальний сектор України спрямовані, головним чином, на виробництво традиційних товарів середнього технологічного рівня і мало сприяють розвитку сучасних інноваційних і високотехнологічних секторів в українській економіці.

В той же час інвестиції в оптову і роздрібну торгівлю дорівнювали 16,7% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій, операції з нерухомим майном – 12,9%, у фінансову та страхову діяльність – 11%. Таким чином, іноземні та вітчизняні інвестори віддають перевагу тим галузям, які не потребують довгострокових капіталовкладень і освоєння нових технологій, швидко окупаються і мають невеликі інвестиційні ризики. Все це підтверджується світовим досвідом, який свідчить, що корпорації провідних держав світу не передають менш розвиненим країнам унікальні високі технології аби не втратити свої монопольні позиції на світовому ринку високотехнологічних товарів.

Одна з причин, чому національний приватний капітал в Україні практично не йде у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, є, на наш погляд, «відкрита для імпорту економіка». Коли імпортні мита малі або скасовані зовсім, нетарифні обмеження мінімізовані або відсутні, це призводить до насичення внутрішніх ринків іноземними товарами. В таких умовах національний бізнес не має стимулів вкладати будь-які значні кошти у розвиток вітчизняних високотехнологічних галузей виробництва. А в зв'язку з довгостроковою окупністю і високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів, це стосується й виробництва промислової продукції широкого споживання, оскільки відносно дешевий імпорт з Китаю, Туреччини та інших азіатських країн робить національне виробництво економічно не вигідним.

Вказана ситуація призводить до того, що український бізнес, заробляючи гроші в Україні, вважає за краще вкладати їх в закордонні активи, ніж в розвиток українського виробництва. За даними Держстату України, станом на 1 січня 2019 р. в різних зарубіжних країнах світу було накопичено 6,3 млрд дол. США українських інвестицій, з яких у країнах ЄС – 6,1 млрд дол. (5,9 млрд дол. або 97,6% припадає на Кіпр). Друге місце, куди

йдуть інвестиції з України, посідає Росія (150,3 млн дол.). На третьому місці опинилася Латвія (60,9 млн дол.). За даними Нацбанку, в 2018 р. бізнес вивів за кордон дивіденди, зароблені в Україні, на суму 3,32 млрд дол. США, з яких 2,66 млрд дол. були викуплені на міжбанківській біржі. За оцінкою НБУ, 60-70% цих дивідендів походять з компаній, які належать українським громадянам і зареєстровані в офшорах [6].

Взагалі, відтік коштів за кордон є невід'ємним компонентом неоліберальної моделі, яка передбачає свободу руху товарів і капіталів. Застосування цієї моделі в менш розвинених країнах призводить до негативних наслідків. Коли між розвиненими державами і країнами, рівень економічного і технологічного розвитку яких набагато нижчий, створюється зона вільної торгівлі, то перші мають більше переваг від скасування торговельних бар'єрів і лібералізації руху капіталів. Натомість менш розвинені країни перетворюються, здебільшого, на ринки збуту для продукції з провідних світових держав і, відповідно, на постачальників для них сировини, напівфабрикатів та капіталів. В Україні економічні реформи із самого початку орієнтувалися на неоліберальну економічну модель, що призвело до деіндустріалізації, економічного та технічного відставання як від розвинених держав Заходу, так і від нових індустріальних країн, спонукало виїзд мільйонів українських громадян на заробітки за кордон.

В той же час досвід всіх розвинених країн свідчить, що для створення сучасної високотехнологічної економіки вживаються заходи, які не вписуються в неоліберальну модель, зокрема, протекціоністська політика щодо обмеження імпорту шляхом високих мит і нетарифних бар'єрів, щедre державне субсидування і підтримка національних товаровиробників, встановлення низьких ставок банківських кредитів, маніпулювання курсами національних валют тощо. Лише після досягнення високого рівня розвитку розвинені держави перейшли до більш-менш ліберальної торговельно-економічної моделі, хоча й не відмовилися від протекціоністських важелів. В останні роки в умовах зростаючих кризових явищ в світовій економіці рівень торговельного протекціонізму з боку провідних країн світу невпинно зростає, про що свідчить суттєва державна підтримка національних виробників у США, Китаї та західноєвропейських членах Євросоюзу.

Так, наприклад, у червні 2019 р. між Україною і ЄС була підписана угода про поступове збільшення квоти на український імпорт в Євросоюз м'яса птиці з 20 до 70 тис. т, але одночасно офіційний Брюссель вніс в цю

квоту необроблені курячі тушки, які раніше імпортувалися з України без будь-яких обмежень у безмитному режимі. Оскільки український імпорт до ЄС таких необроблених тушок почав швидко зростати, ситуація створювала загрозу для європейських товаровиробників, що спонукало Євросоюз до вживання протекціоністських заходів. Фактичне включення згаданої товарної номенклатури до загальної квоти для м'яса птиці нейтралізувало її збільшення. Тобто, заради захисту своїх товаровиробників, ЄС порушив попередню домовленість про вільний режим для імпорту на ринки Євросоюзу необроблених курячих тушок з України [7].

В той же час ЄС вимагає від української сторони скасувати мораторій на експорт лісу-кругляку, запроваджений в 2015 р. Через відмову його скасування Єврокомісія у 2017 р. відмовилася надавати Україні транш на суму 600 млн євро. Це спричинило торговельну суперечку між українською стороною та офіційним Брюсселем у межах ЗВТ. Як свідчать факти, мораторій виявився неефективним, оскільки закон дозволяє вивозити ліс під виглядом дров, внаслідок чого вся торгівля лісом перейшла в тінь. Проте, можливе скасування мораторію, на нашу думку, здатне призвести до повного знеліснення території України. На наш погляд, раціональне вирішення проблеми полягає в тому, щоб мораторій зберегти, одночасно скасувавши дозвіл на експорт дров. Останній фактично знецінює мораторій і створює можливості для масової вирубки. Необхідно вжити заходів задля розвитку вітчизняної деревообробної промисловості з одночасними рішучими діями з припинення нелегального вирубу лісів.

Користь від можливого скасування мораторію на купівлю землі сільськогосподарського призначення також виглядає сумнівною. В цьому випадку потужні іноземні агрофірми, приватизувавши величезні земельні площі і маючи великі фінансові кошти, зможуть монополізувати виробництво більшості видів агропродукції в Україні та витіснити національних товаровиробників з внутрішнього і зовнішнього ринків.

Натомість в Євросоюзі діє принцип повної свободи для пересування товарів, капіталів і робочої сили, а також багато правових актів, спрямованих на підпорядкування національного економічного і валютно-фінансового законодавства наднаціональному законодавству ЄС, на уніфікацію технічних, екологічних, санітарних і фітосанітарних стандартів, які не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн. Це нерідко призводить до того, що законодавство ЄС перетворюється на перешкоду

соціально-економічному розвитку менш розвинених країн-членів Євросоюзу. На цю обставину, зокрема, вказують дослідники з Польщі [8].

Експерти польського дослідницького Інституту ім. Собеського стверджують, що сучасна модель розвитку Польщі заважає обрати шлях такої модернізації, яка б базувалася на інноваціях. Вони роблять висновок, що «європеїзація може навіть закріпити нашу залежність та периферійне місце на карті Європи» [8, s.189]. Таку точку зору поділяє й чимало західних економістів. Вони вбачають нових членів ЄС країнами «периферійного капіталізму», що «в міжнародному поділі праці, перш за все, є ринками збуту для продукції з держав – «старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили». Тобто країнами, де процес накопичення капіталу не може відбуватися самостійно й економічне зростання яких майже повністю залежить від іноземних інвестицій [9].

Серед західних економістів поширена думка й про те, що нові члени ЄС потрапили у так звану «пастку середнього доходу». Завдяки прямим іноземним інвестиціям, фінансовій допомозі з бюджету і фондів Євросоюзу, вони досягли суттєвого підвищення стандартів життя, «середнього доходу», забезпечили зростання ВВП, проте не в змозі рухатися далі до більш високого рівня економічного і науково-технічного розвитку, притаманних найбільш розвиненим країнам ЄС [10]. Перебування у складі Євросоюзу виключає використання його новими членами тих переваг стандартної капіталістичної моделі, яка забезпечує більш активне державне регулювання економіки, тобто державний капіталізм, який посприяв економічному і технологічному прогресу в Японії, Південній Кореї, Китаї та інших нових індустріальних країнах світу, а свого часу й в решті розвинених державах Західної Європи. Згадана модель призвела б до конфлікту з керівництвом Єврокомісії, яке б звинуватило новачків у порушенні ліберального законодавства Євросоюзу [10, s.80-81].

Економічна ситуація в ЄС у значній мірі залежить від виділення з бюджету Євросоюзу відповідних дотацій, основними донорами яких є Німеччина, Франція, Великобританія й деякі інші західноєвропейські країни. У межах поточного бюджетного процесу в Євросоюзі (2014–2020) Польща отримувала й продовжує користуватися безвідплатною фінансовою допомогою в межах від 9-ти до 12-ти млрд євро щороку (зазначена сума становить різницю між фінансовим внеском Польщі в загальний бюджет ЄС і коштами останнього, отримуваними польською стороною). В залежності від

кількості населення, аналогічні цифри щорічної допомоги з боку фінансових структур ЄС для його нових членів коливаються в межах 3-5 млрд євро [11]. Водночас, у середовищі офіційних осіб Польщі та Угорщини залишається доволі поширеною думка про те, що бюджетні дотації ЄС – це лише компенсація за відкриття вказаними країнами своїх внутрішніх ринків для західноєвропейських товарів й інвестицій. А це призвело до їхнього перетворення в економічні колонії більш розвинених і заможних держав Західної Європи [12]. Зрозуміло, що економічні умови для менш розвинених членів ЄС здатні значно погіршитися впродовж наступного бюджетного процесу Євросоюзу у 2021–2027 рр., коли фінансову допомогу з європейського бюджету доведеться суттєво скоротити, включно з Польщею і Угорщиною.

Вирішення проблемного питання чи постати Україні в майбутньому повноправним членом Євросоюзу, залежатиме не стільки від успіхів чи невдач в розвитку національної демократії або економіки нашої країни, скільки від того, як розв'язуватимуться серйозні внутрішні проблеми всередині самого Євросоюзу. До таких проблемних питань слід віднести внутрішні фінансово-економічні труднощі, зокрема, кризу єврозони. Адже перехід більшості країн ЄС на спільну валюту «євро» призвів до їхньої відмови від національних грошових одиниць і суверенітету в монетарній сфері й, відповідно, до неможливості використання валютно-фінансових важелів задля запобігання кризам та мінімізації їхніх наслідків на національному рівні. Зокрема, вжиття необхідних заходів, спрямованих на зниження курсу національних валют до долару США з метою підвищення обсягів експорту та зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів. Тобто, реалізації саме тих кроків, які наразі активно використовують Китай, США та інші країни світу, які експортують свої товари до країн Євросоюзу.

Станом на сьогодні, низка провідних європейських держав ще не вповні відповідають критеріям, необхідним для вступу в єврозону, або ж самі не бажають здійснювати такий крок. Це, насамперед, Великобританія, яка домоглася виходу зі складу ЄС на вигідних для себе економічних умовах, а також євроскептики в особі Данії, Швеції, Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії, Болгарії та Хорватії. Зі свого боку, нобелівські лауреати в галузі економіки П. Крюгман і Д. Стігліц оцінюють створення єврозони як «провальний проект», в якому відсутні механізми збалансування макроекономічних показників у менш розвинених країн ЄС з великим платіжним дефіцитом, і

більш заможними провідними європейськими державами. Внаслідок цього, запровадження «євро» вигідне лише суб'єктам з розвинутою конкурентоздатною економікою на кшталт Німеччини [13].

Крім того, слід вказати на Брексіт та загальне зростання в Європі електорального впливу «євроскептичних» партій, які на чергових виборах в національні парламенти держав-членів ЄС та до складу Європарламенту суттєво покращили своє представництво. Найбільш радикально налаштовані євроскептики виступають за вихід своїх країн з Євросоюзу. Водночас, більш помірковані націоналістичні партії бажали б перетворення ЄС на певну асоціацію або ж союз цілковито суверенних держав.

Проте всі вони виступають за припинення або ж, принаймні, за різке скорочення міграції до Європи з країн «третього світу», оскільки, на їхню думку, ситуація загрожує національній безпеці більшості європейських держав, сприяючи зростанню рівня злочинності, включно з міжнародним тероризмом. Євроскептики вважають, що така міграція, особливо з ісламських країн, є загрозою для збереження національної ідентичності європейців та має наслідком можливість «ісламізації» Європейського континенту. Крім того, західноєвропейські держави, які витрачають значні кошти на утримання емігрантів, змушені скорочувати соціальну допомогу власним нужденним громадянам. Євроскептики виступають також за припинення подальшого розширення ЄС [14].

Слід відзначити також й поступальне зростання суперечностей з приводу актуальної міграційної політики Євросоюзу між самими його членами. Серед країн-членів ЄС, які активно виступають за перегляд загальних економічних підходів у сфері міграції та за повернення державним суб'єктам низки повноважень, які раніше були передані офіційному Брюсселю, слід назвати Італію, членів Вишеградської четвірки, насамперед, найбільш послідовних Польщу і Угорщину. Зараз при владі у Варшаві перебуває консервативна партія «Закон і справедливість» під керівництвом радикального Я. Качинського. А в Угорщині на виборах 2018 р. втретє перемогла націоналістична партія «Угорський громадський союз (Фідеш)», лідер якої В. Орбан обіймає посаду глави уряду країни ще з 2010 р.

Як відмічають польські дослідники П. Бурас і З. Вег, «Орбан і Качинський хочуть відмовитися від ідеї «Сполучених Штатів Європи», і замість цього будувати Європу національних держав, в якій суверенітет країн поважатиметься Єврокомісією та іншими країнами-членами. При цьому,

мається на увазі свобода національних урядів створювати політичну систему своїх країн на власний розсуд, без побоювань «втручання» з боку Брюсселя» [15].

Як зазначає член Європарламенту від польської правлячої партії «Закон і справедливість», радник прем'єра Я. Качинського З. Краснодербський, «після 1989 р. головною ціллю була не декомунізація, а зміна традиційної культури, – секуляризація і «деромантизація». Для цього було потрібне селективне переймання західних культурних зразків. Така європеїзація, в своїх екстремальних проявах, постала нічим іншим, як новим, менш brutальним варіантом модернізації шляхом деполонізації» [15].

Представники партій, які перебувають при владі в Польщі і Угорщині, виступають проти допуску на території своїх держав мігрантів і біженців з «країн третього світу», наголошують на необхідності збереження традиційних християнських і національних цінностей, що не відповідає «політкоректним» принципам правлячих еліт Західної Європи [16]. До того ж польські та угорські керівники негативно ставляться до ліберальної політики західноєвропейських країн щодо меншин ЛГБТ. Так, наприклад, виступаючи наприкінці квітня 2019 р. на конференції «Бути поляком – гордість і обов'язок», Я. Качинський прямо заявив: «Рух ЛГБТ і гендерний вибір загрожують нашій нації та польській державі» [17].

Все викладене, включно з нещодавною судовою реформою в Польщі, засудженою Єврокомісією як «антидемократичною», призвели до звинувачень Польщі й Угорщини офіційним Брюсселем у порушенні демократичних принципів ЄС. Керівництво останнього запропонувало застосувати проти зазначених держав відповідні санкції, включно з їхнім позбавленням права голосу в головних органах Євросоюзу і скасуванням дотацій з його бюджету [18].

На думку деяких експертів, сучасний ЄС у своєму розширенні на Схід досягнув тієї межі, коли подальше збільшення числа його членів призводитиме лише до прогресуючого зменшення ефективності цієї структури, до її організаційної некерованості тощо. Досвід Євросоюзу свідчить, що це міждержавне об'єднання було найбільш ефективним, коли до його складу входили лише розвинені західноєвропейські країни, що мають більш-менш однакові рівні економічного розвитку та спільну культурно-цивілізаційну спадщину і спосіб життя. Деякі західні дослідники відмічають, що розширення Євросоюзу за рахунок цілої низки економічно відсталих

країн з іншим історичним досвідом, чужою культурою тощо, призвело до загострення внутрішніх економічних проблем всередині ЄС, а також до масової міграції з економічно відсталих країн до держав Західної Європи і, відповідно, до зростання конфліктів між мігрантами і корінним населенням [19].

Викладені проблеми справляють помітний вплив на зовнішню політику ЄС, роблять проблематичним його подальше розширення, зокрема, прийом в нові члени Євросоюзу західнобалканських країн, серед яких Македонія, Албанія, Чорногорія і Сербія мають офіційний статус «кандидатів у члени Євросоюзу», а Боснія і Герцеговина та самопроголошене незалежне Косово – статус «потенційних кандидатів в члени ЄС». Той факт, що рівень розвитку економіки і демократії в цих державах не відповідає високим європейським стандартам, характерними для них є високий рівень корупції та наявність гострих міжетнічних суперечностей (наприклад, сербсько-албанський міжетнічний конфлікт довкола Косово), відіграє, безумовно, свою негативну роль.

Водночас, непроста внутрішня фінансово-економічна ситуація в самому Євросоюзі є, на наш погляд, більш вагомою причиною наявних негараздів. Як відомо, нові, менш розвинені країни-члени Євросоюзу мають право на отримання фінансової допомоги з бюджету і структурних фондів ЄС. Основними платниками останніх виступають Німеччина та інші провідні західноєвропейські держави, які самі переживають нині серйозні фінансово-економічні труднощі та не готові нести додатковий фінансовий тягар, пов'язаний з подальшою європейською інтеграцією нових членів.

Ідея подальшого розширення ЄС (принаймні, в найближчі роки) не знаходить підтримки з боку більшості впливових учасників Євросоюзу, зокрема, Франції та країн Північної Європи. Так, наприклад, як заявив у цьому зв'язку глава французької держави Е. Макрон, спочатку слід провести глибоке реформування самого ЄС задля його зміцнення й поглиблення інтеграції між його членами [20]. На саміті ЄС, який відбувся 30 червня 2019 р. у Брюсселі, Е. Макрон знову підтвердив свою попередню позицію щодо розширення ЄС. Він заявив наступне: «Я скептично ставлюсь до тих, хто говорить, що майбутнє Європи полягає в подальшому розширенні, в той час, як ми не можемо досягти порозуміння між 28-ма країнами-членами. І я ще раз наполегливо підкреслюю, що виступаю проти будь-яких форм розширення ЄС доти, доки ми не проведемо інституційних реформ» [21].

Таким чином, зараз в «черзі на прийом» до ЄС стоять балканські країни, які мають право претендувати на членство, записане у відповідних угодах про асоціацію. Якщо їх колись приймуть в Євросоюз, то після такого кроку триватиме довгий період їхньої адаптації до високих європейських стандартів, впродовж якого буде складно очікувати нового потенційного розширення ЄС.

Видається, що Україна, яка має з Євросоюзом поглиблену Угоду про асоціацію без чіткого визначення своєї європейської перспективи, може буде прийнятою в ЄС за найбільш оптимістичного сценарію лише після країн Західних Балкан.

Вищевикладене дозволило нам зробити наступні висновки:

1. Результати функціонування ЗВТ між Україною та ЄС засвідчує, що українська сторона в цьому зовнішньоекономічному режимі має негативне торговельне сальдо, а українському експорту до ЄС притаманний низькотехнологічний характер, який складається переважно із сировини, напівфабрикатів і аграрної продукції. Приватні інвестиції, як національні, так й іноземні, спрямовані, головним чином, у сферу торгівлі, послуг, фінансовий сектор або у виробництво традиційних товарів середнього технологічного рівня, вони мало сприяють розвитку сучасних інноваційних і високотехнологічних секторів в економіці України.

2. Ефективним засобом для України провести свою модернізацію, скоротити постійно зростаючий економічний і технологічний відрив від розвинених держав світу могло б стати застосування такої соціально-економічної моделі, яка передбачає активне державне регулювання ключових процесів у національній економіці, державну підтримку вітчизняних товаровиробників, політику обмеження некритичного імпорту, заходи валютного і фінансового контролю з метою запобігання відтоку капіталів за кордон, надання сприяння розвитку як державного, так і приватного сектору української економіки.

3. Зміцнення і розвиток державного виробничого сектору може бути запорукою того, що країна не втратить своєї економічної незалежності. В цьому зв'язку, до процесу приватизації слід підходити з більшою обережністю. Досвід неоліберальних реформ в 90-х рр. показав, що приватизація не є панацеєю розв'язання існуючих проблем, а здатна, навпаки, призвести до занепаду цілих галузей промисловості.

4. Питання перспектив членства Україні в Євросоюзі залежить не

стільки від її успіхів чи невдач на шляху розвитку демократії та економіки, скільки від того, як будуть вирішуватися всередині ЄС ключові проблемні питання.

Внаслідок своїх внутрішніх проблем Євросоюз не здатен на сьогодні виступити активним гравцем на пострадянському просторі, забезпечити масштабну фінансово-економічну допомогу країнам колишнього СРСР – суб'єктам чинних угод про асоціацію з ЄС на кшталт наданої свого часу фінансової підтримки низці центральноєвропейських держав. Таким чином, асоціація і зона вільної торгівлі з Євросоюзом навряд чи здатні розв'язати головні економічні проблеми України, що здебільшого залежатиме від неї самої.

5. В стосунках з ЄС необхідно виходити, перш за все, з національних інтересів України, а якщо захист українських пріоритетів входить в протиріччя з Угодою про асоціацію, то в ході консультацій з офіційним Брюсселем слід наполягати на перегляді положень тієї чи іншої статті документа. Адже Угода про асоціацію розроблялася впродовж майже 10-ти років, і деякі її положення на даний час вже не відповідають сучасним проблемам і викликам, з якими зіштовхується економіка України. Разом з тим, і самі країни-члени ЄС періодично запроваджують протекціоністські заходи у сфері своїх національних економік, захищаючи власні інтереси, порушуючи тим самим умови Угоди.

6. У дослідженні Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України робиться цілком слушний висновок, що «обмеження доступу до традиційних експортних ринків спонукає до географічної диверсифікації експорту української продукції, готовності до змін кон'юнктури на міжнародних ринках та пошуку нових перспективних ринків збуту» [4]. На нашу думку, цей висновок підтверджує, що Україні, зберігаючи стратегічний курс на євроінтеграцію, потрібно одночасно проводити більш гнучку зовнішньоекономічну політику, розвиваючи торгівельні стосунки з різними країнами світу.

Використані джерела та література:

1. Торговельне співробітництво між Україною та ЄС у 2018 році. 17.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=7b3ceebd-64a3-4f82-b485-2db69b1f60a9>
2. Саливон С. Внешняя торговля в 2013-2018 гг. Украина практически не смогла

- компенсировать потери на рынке РФ другими направлениями. – [Электронный ресурс]: <https://novavlada.info/gosudarstvo/stati/ekonomika/vneshnyaya-torgovlya-v-2013-2018-gg-ukraina-prakticheski-ne-smogla>
3. Степан Кубів: За перше півріччя 2019 року частка українського експорту товарів до країн ЄС становить 42%. 28.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a4271bc9-9d8f-4052-b4a8-197bf4559a2a&title=StepanKubiv-ZaPershePivrichchia2019-RokuChastkaUkrainskogoEksportuTovarivDoKrainsStanovit42->
  4. Тенденції розвитку зовнішньої торгівлі України. 20.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=200fad70-119d-4769-b8b2-287e6a94f8d2&title=TendentsiiRozvitkuZovnishnoiTorgivliUkraini>
  5. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності / Державна служба статистики. – [Електронний ресурс]: www.ukrstat.gov.ua
  6. Из Украины за год вывели дивиденды на \$3,3 миллиарда. 25.01.2019. – [Електронний ресурс]: https://biz.censor.net.ua/news/3108288/iz_ukrainy_zh_god_vyveli_dividendy_na_33_milliarda
  7. Панченко Ю. Помощь Косюку или шанс для нового правительства: что принесет первый пересмотр Соглашения об ассоциации. Европейская правда. 01.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/08/1/7099146/>
  8. Buras P. Vor einer historischen Probe. // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S.177-190.
  9. Schulz J. Peripherer Kapitalismus // Osteuropa. – 2010. – №6. – S.47-60.
  10. Plociennik S. Auswege aus Polens Entwicklungsfalle/Sebastian Plociennik // Osteuropa – 2016. – Heft 6-7. – S.67-81.
  11. Доноры и иждивенцы ЕС: как формируется и распределяется бюджет. – [Електронний ресурс]: <https://golos.io/@romapush/donory-i-izhdivency-es-kak-formiruetsya-i-raspredelyaetsya-byudzhet>
  12. Bershidsky L. How the EU plans to punish Hungary and Poland. 18.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-01-18/how-the-eu-plans-to-punish-hungary-and-poland>
  13. Grosse G. T. What's With the EU? Considerations After 15 Years of Polish Membership. 22.05.2019. – [Електронний ресурс]: <https://warsawinstitute.org/whats-eu-considerations-15-years-polish-membership/>
  14. Brak N., Startin N. Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream // International Political Science Review. – 2015. – Vol.36. – № 3. – P. 239-249.
  15. Buras P., Vegh Z. Stop, Brussel! Polen und Ungarn in der Europäischen Union // Osteuropa. – 2018. – Heft 3-5.
  16. Lang K.-O. Zwischen Ruckbesinnung und Erneuerung // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S.61-78.
  17. «Импорт ЛГБТ угрожает нашей нации» – лидер правящей в Польше партии. 25.04.2019. – [Електронний ресурс]: easaily.com/ru/news/2019/04/25/import-lgbt-ugrozhaet-nashey-nacii-lider-pravyashchey-v-polshe-partii
  18. Parliament votes to trigger Article 7 sanctions procedure against Hungary. 12.09.2018. –

- [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/34k9I>; Bayer L. European Parliament backs plan to link EU funds to rule of law. 17.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.politico.eu/article/budget-hungary-poland-rule-of-law-european-parliament-backs-plan-to-link-eu-funds/>
19. Appenzeller G. Als hatte man aus der letzten Osterweiterung nichts gelernt. 06.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.tagesspiegel.de/politik/eu-beitritt-von-serbien-und-montenegro-als-haette-man-aus-der-letzten-osterweiterung-nichts-gelernt/20929596.html>
20. Macron bestimmt den Gang der Diskussion. 18.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.tagesspiegel.de/politik/casdorffs-agenda-macron-bestimmt-den-gang-der-diskussion/21186418.html>
21. Lough R. Size matters: France deflates EU enlargement aspirations. 02.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.reuters.com/article/us-eu-enlargement/size-matters-france-deflates-eu-enlargement-aspirations-idUSKCN1TX2AA>

УДК 94:341.317(47+57)

Кордун О. О.

«НЕВИЗНАНІ РЕСПУБЛІКИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Аналізуються причини і механізми використання Росією т.зв. «невизнаних держав» пострадянського простору для реалізації своїх геополітичних амбіцій.

Ключові слова: невизнані держави, пострадянський простір, збройні конфлікти, Росія.

Кордун А. А. «Непризнанные республики» как инструмент гибридной агрессии России на постсоветском пространстве

Анализируются причины и механизмы использования Россией т.н. «непризнанных государств» постсоветского пространства для реализации своих геополитических амбиций.

Ключевые слова: непризнанные государства, постсоветское пространство, вооруженные конфликты, Россия.

Kordun O. O. «Unrecognized republics» as a tool of Russian hybrid aggression in the post-Soviet space

The article analyzes the reasons and mechanisms of use of the so-called "unrecognized states" in the post-Soviet space by Russia for the purpose of realization their geopolitical ambitions.

Keywords: unrecognized states, post-Soviet space, armed conflicts, Russia.

Серед майже двохсот держав, які нині налічуються на політичній карті світу, існує ще принаймні два десятки територій, які мають статус «невизнаних», «частково визнаних», «де-факто суверенних» тощо держав [1]. У вітчизняній науці їх найчастіше називають «невизнаними» чи «самопроголошеними» країнами/республіками [2].

На пострадянському просторі до таких утворень до останнього часу належали: так звані Абхазька, Нагірно-Карабаська і Південно-Осетинська «республіки» та «Придністровська Молдовська Республіка» («ПМР»). З 2014 р. до них додалися «Донецька Народна Республіка» та «Луганська Народна Республіка» – на тимчасово окупованих Росією територіях Сходу України [3].

Дослідженнями різних аспектів ситуації в «невизнаних республіках» на пострадянському просторі, причин і характеру конфліктів в цьому регіоні займалося широке коло науковців, серед яких варто зазначити таких українських вчених як Г. Перепелиця [4], О. Маначинський [5], К. Поліщук [6], В. Мандрагеля [7], Т. Далявська [8], російських – А. Здравомислов [9], К. Мяло [10], В. Пряхін [11], західних – Дж. Х'юджес [12], Д. Лінч [13] та ін.

Анексія Криму, війна на Сході України актуалізували наукові дослідження історії та сьогодення цих «республік». Вказані події змінюють і увиразнюють наше розуміння сутності так званих «невизнаних держав» на пострадянському просторі.

Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації В. Горбуліна [14], Є. Магди [15], Р. Додонова [16], І. Зельмановича [17], О. Алексейченка [18], І. Мельничука [19], колективні монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» [20], «Режим Путіна: перезавантаження – 2018» [21], «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл» [22], «Донбас в етнополітичному вимірі» [23], «Донбас і Крим: ціна повернення» [24] та інші, в яких по-новому розкривається роль та цілі Російської Федерації на території колишнього Радянського Союзу.

У Росії активно культивується думка про те, що саме РСФР була головним донором та інвестором союзних республік, а розвиток останніх відбувався, передусім, за рахунок російських територій. Так, у «Військово-промисловому віснику» РФ вийшов цілий цикл публікацій, в яких доводиться саме така теза. Подається навіть сума в 11 трлн дол. США, яку

нібито заборгували національні республіки союзному центру. [Див., напр.: 25, 26, 27]. При цьому, роль Росії на пострадянському просторі уявляється як миротворча і стабілізуюча [28, 29].

Як впливає з аналізу офіційних доктринальних документів Російської Федерації, остання на глобальному рівні позиціонує себе як окремий незалежний полюс геополітики у багатополлярному світовому порядку, прагнучи залишатись впливовим центром інтеграції в Євразії, передусім – на пострадянському просторі [30].

Однак, попри розвинений інтеграційний дискурс та наявність численних інтеграційних проектів на чолі з Москвою, сучасна Росія не може запропонувати моделі майбутнього, яка б була привабливою для більшості держав пострадянського простору. Як слушно зазначає Ю. Теміров, справа не тільки в тому, що домінуючі в Росії цінності і її нежиттєздатна суспільна модель (насамперед слабе громадянське суспільство) не можуть бути основою «м'якої сили». Просто за своїм характером набір «цінностей», які намагається нав'язати Москва («Русский мир»), є «химерами маніпулятивного призначення», а «ілюзорні цінності здатні бути джерелом лише ілюзії сили» [31, с.65]. Їм важко «конкурувати» з тим, що пропонують ЄС і НАТО.

До того ж звужуються можливості Росії для реалізації масштабних інтеграційних проектів. У результаті західних санкцій, а також падіння цін на енергоносії Росія, за деякими оцінками, лише у 2015 р. втратила близько 140 млрд дол. США. За оцінками Bloomberg, впродовж чотирьох років санкцій США і ЄС російська економіка втратила 6% в порівнянні з прогнозованими показниками, які могли б бути досягнуті без обмежувальних заходів [32].

Тобто, не маючи змоги запропонувати привабливі і ефективні моделі інтеграції, Росія намагається не допустити розвитку альтернативних варіантів інтеграції на пострадянському просторі. В іншому разі, це поставило б під сумнів її верховенство і вплив в регіоні [33].

Модель відносин, яку просуває Москва, базується не на співпраці між рівними партнерами, а на вимогах безумовного прийняття російської гегемонії у пострадянському регіоні. Претензія кремлівського керівництва на лідерство на пострадянському просторі включає право визначати в ньому «правила гри» та обмежувати можливість для маневру інших гравців геополітичного поля.

Як наслідок, зовнішня політика РФ щодо пострадянських держав, за аналогією з попередніми зовнішньополітичними доктринами обмеження суверенітету (доктрини Монро і Брежнєва), базується на реалізації «нової доктрини обмеженого суверенітету» [34].

Головні ідеї та основні елементи цієї «доктрини» були сформульовані в публічних виступах російського президента, зокрема у: Зверненні до двох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», 18 березня 2014 р.) [35]; «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р. [36]; Зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 р. [37]. Крім того, 26 грудня 2014 р. В. Путіним було ухвалено нову Військову доктрину РФ, яка, порівняно з її попередньою редакцією від 2010 р., включила до переліку загроз безпеці Росії зміну політичних режимів у сусідніх країнах [38]. В останньому документі по-суті робиться спроба «узаконити» вірогідні сценарії розширення території Росії в майбутньому за рахунок її сусідів. Якщо в сусідніх з РФ, або навіть у віддалених країнах проживають російськомовні громадяни, то вони мають право на військовий захист з боку російської армії. Таким чином, на офіційному нормативному та законодавчому рівні фактично підтверджуються наміри сучасної кремлівської влади продовжувати війну на Сході України.

Реальний суверенітет [39] у «доктрині Путіна» є атрибутом виключно сильних держав. Інші країни так чи інакше мають віддавати частину свого суверенітету або потужним партнерам/союзникам, або міжнародним безпековим організаціям, до яких вони вступають. У межах цієї концепції пострадянські країни фактично позбавляються права на реальний суверенітет, вони наділяються лише таким суверенітетом, який відповідає життєво важливим інтересам Росії. Зазначеними «концептуальними аргументами» виправдовується «легітимність» як агресії РФ в Україні з анексією Криму, так і інтервенції в Грузії у 2008 р.

Для реалізації своїх амбіцій «євразійського інтеграційного центру» (а по факту – відновлення неоімперії в кордонах колишнього СРСР), Росія використовує широкий спектр засобів, серед яких не останнє місце належить спробам прямого примусу колишніх радянських республік, застосуванню елементів воєнного і економічного тиску або так званої «жорсткої сили» (hard power). У сучасному вигляді ця концепція створена та розвинена американським вченим Д. Найємом [40].

Агресивний характер політики Росії чітко простежується і у трансформації воєнної доктрини цієї країни в редакціях 1993 [41], 2000 [42], 2010 [43] та 2014 [44] рр.

Аналіз текстів та окремих положень Воєнної доктрини Російської Федерації дає підстави говорити про нарощування агресивних планів та розростання амбіцій Росії до меж, коли «спроби ігнорувати (обмежувати) інтереси Російської Федерації у вирішенні проблем міжнародної безпеки, протидіяти її зміцненню як одного з впливових центрів багатопольного світу» розглядаються як воєнна загроза.

Фактично йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання цієї країни мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Подекуди «розмитий» характер агресії Росії щодо Грузії, Молдови, Азербайджану та останнім часом України спричинений розтягнутістю у часі цього процесу, тобто його багатоетапністю і повзучим характером окупації (для Грузії та Молдови – від 1992–2008 рр. і донині, для України – від 1992 р. і до застосування активної фази у 2014 р. по теперішній час).

Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 року, коли Росія перейшла до відкритої фази гібридної агресії проти України, відкинувши всю систему міжнародного права, яка склалася у світі після Другої світової війни.

З цього моменту дії Кремля повністю відповідають міжнародному визначенню та ознакам агресії, встановленому ще у грудні 1974 р. Резолюцією 3314 (XXIX) Генасамблеї ООН [45].

Роль Росії як агресора чітко зафіксована у низці резолюцій ГА ООН та ПАСЄ. Наприклад, у своїй резолюції від січня 2018 року Парламентська Асамблея Ради Європи посилялася на «триваючу російську війну проти України, яка ведеться в деяких районах Донецької та Луганської областей» [46].

Численні міжнародні організації та структури, зокрема, прокуратура Міжнародного кримінального суду, в своєму звіті від грудня 2019 р. підтверджують, що «прямі військові дії між відповідними збройними силами Російської Федерації та Україною свідчать про існування міжнародного збройного конфлікту на сході України ще до 14 липня 2014 року» [47].

Напередодні війни в Грузії ще на бухарестському російсько-

американському саміті у травні 2008 р. президент Путін повідомляв тодішньому главі Білого Дому Бушу, що Україна є потенційно нестабільним місцем, проросійський схід якої може відокремитись. Тоді ж «голос Кремля» Федір Лук'янов зазначав: «Росія намагається продемонструвати можливу ціну розширення НАТО, попереджаючи, що Україна є надзвичайно крихкою сутністю... Якщо НАТО просунеться до України, Росія може звернутися до дуже потворних засобів. В Росії є величезний потенціал для російського іредентизму». Те ж саме говорив й відомий ідеолог О. Дугін: «Росія розуміє, що ми не можемо дозволити Україні вступити до НАТО як цілій державі. Ми будемо свідками хвилі сепаратизму в Криму та на сході України. Росія вже не слабка і не здасться на милість Заходу; вона на шляху до відтворення себе як імперської влади» [48].

Отже, нові матеріали, дослідження ситуації на окупованих територіях Грузії і Молдови та досвід, накопичений Україною за останні роки, дає достатньо підстав стверджувати, що псевдодержавні утворення є одним з інструментів гібридної агресії Російської Федерації на пострадянському просторі з метою повернення свого геополітичного впливу в цьому регіоні.

Маючи деякі формальні атрибути державності, як то: певну спірну територію, відносно стає населення, прапор, «закони» і «конституцію», «уряд» тощо, ці утворення не є самостійними державами, оскільки залишаються повністю залежними від зовнішньої допомоги в економічному, військовому, політико-дипломатичному плані.

Слід вказати й на те, що т.зв. «невизнані держави» пострадянського простору виникли в «гарячих точках» (зонах «заморожених» конфліктів), активну участь у «врегулюванні» яких брала Росія [49].

«Маніпулювання конфліктами» дозволяє демонструвати контроль чи, принаймні, вплив на проблемні регіони, а отже маркувати себе як впливового регіонального чи світового гравця. Таким чином, за рахунок «ближнього зарубіжжя»/пострадянського простору Росія поповнює дефіцит свого глобального впливу. У зовнішньополітичній сфері Росія хоче закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка не належить до НАТО й ЄС [50].

Ці збройні конфлікти мають різні типи, причини, номінальних учасників та свій перебіг. Вони є різними за своїми масштабами і наслідками. Спільним залишається явна чи прихована участь в них Росії, що де-факто є військовим втручанням у конфлікт на боці однієї з ворогуючих сторін.

У більшості випадків такою стороною виступають «сепаратисти»/інсургенти – певні збройні угруповання, які борються проти законного центрального уряду під гаслами самовизначення та відокремлення. Так було в Молдові, Абхазії, Південній Осетії, на Донбасі та в Криму. Винятки складають випадок Таджикистану, де Росія надала військову допомогу залежному від неї центральному уряду, та формально міждержавний вірмено-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах, де Російська Федерація намагається створити систему залежностей для обох сторін протистояння, надаючи водночас явну перевагу Вірменії.

Тобто, участь Росії у збройних конфліктах є частиною добре відпрацьованого нею механізму ведення т.зв. гібридних війн, які відіграють дедалі більшу роль у російському військовому дискурсі [51] на пострадянському просторі в цілому та в конфлікті з Україною зокрема. Тактика створення «незалежних республік» виявилася настільки успішною в підриві державності Грузії й Молдови, що Кремль вирішив використати її ще й на Сході України. Виключенням стало лише російське вторгнення в Крим. На відміну від інших випадків агресії, Москва відкрито анексувала український півострів, а отже взяла на себе відповідальність за такий вчинок. Це призвело до запровадження проти Росії серйозних міжнародних санкцій, які діють і на сьогодні [52].

У найбільш загальному вираженні, механізм участі російської влади в збройних конфліктах на пострадянському просторі виглядає наступним чином:

- розпалювання чи підтримка певного внутрішньодержавного/міждержавного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті;
- доведення кризи до стадії збройного протистояння;
- втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («рускоговорящіє», громадяни РФ тощо);
- «заморожування» конфлікту (фактично недопущення його реального вирішення), маючи за мету збереження впливу на конфліктні сторони шляхом нав'язування різного роду «переговорів», «процесів мирного врегулювання» тощо;
- активізація/ескалація збройного конфлікту в потрібний для тиску момент.

Описана вище схема участі Росії в збройних конфліктах подібна до викладу бачення військовим керівництвом Російської Федерації сучасних

гібридних війн [53] – так званої «доктрини Герасимова» (В.Герасимов – генерал армії, начальник генштабу збройних сил РФ, перший заступник міністра оборони Росії з 9 листопада 2012 р. [54]).

Слід підкреслити, що поняття гібридної війни/агресії виявилось теоретично й практично найбільш придатним для опису специфіки дій РФ щодо колишніх республік СРСР на пострадянському просторі.

Як впливає з сучасних досліджень, до типових компонентів гібридної агресії належить використання методів, що сприяють виникненню та поглибленню в державі, обраній для агресії, внутрішніх конфліктів, в т.ч. збройних: поглиблення внутрішніх суспільних протиріч шляхом ведення інформаційної війни; створення економічних проблем через блокування торгівлі, підлив економічних зв'язків тощо; підтримка сепаратизму та тероризму на рівні псевдодержавних утворень; сприяння формуванню нерегулярних збройних угруповань (повстанців, партизан та ін.) та їх оснащення [55].

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн, їх локалізації, та приносять колосальні збитки для їхнього економічного та людського потенціалу.

За останніми даними управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН), за весь період збройного конфлікту на сході України з 14 квітня 2014 р. до 31 березня 2020 р. його жертвами стали близько 41-44 тис. осіб [56].

За 6 років війни загинуло від 13 до 13,2 тис. осіб, з яких близько 4,1 тис. українських військовослужбовців та 5,65 тис. членів незаконних збройних угруповань терористів на службі РФ. УВКПЛ ООН зафіксувало 3055 випадків загибелі цивільних осіб. Серед жертв війни на сході України налічується від 29 до 31 тис. поранених, серед яких близько 7-9 тис. цивільних, від 9,5 до 10,5 тис. українських військовослужбовців і від 12,5 до 13,5 тис. озброєних бойовиків. Від війни довелося втікати приблизно двом мільйонам осіб, серед яких майже 1,5 млн українців перебралися жити до інших регіонів України.

У 2018 р. експерт аналітичного центру Atlantic Council Андерс Аслунд заявив, що втрати України від агресії Росії, яка триває з 2014 р., дорівнюють 100 млрд дол. США. І це без урахування, екологічних, гуманітарних та політичних збитків, а також поточних видатків на армію, тимчасово переміщених осіб, потенційних втрат тощо. Якщо у розрахунок також додати

втрати людського капіталу, то загальна сума збитків може сягнути не менш як 300 млрд дол. США [57].

Згідно з дослідженням австралійського Інституту економіки та миру в Сідней, лише за один 2016 рік Україна втратила 20,4% ВВП або 66,7 млрд дол. США. За п'ять років ця сума зростає до більш ніж 330 млрд дол. [58].

З огляду на викладені цифри, підтримка певних сил у активних збройних конфліктах чи загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів можуть виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надають Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні.

Заморожені конфлікти:

- відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн;
- гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень;
- підривають авторитет центральної влади, яка (в разі здійснення проти неї інформаційної війни) виглядає в очах населення як така, що нібито «неспроможна забезпечити захист своєї території», «веде війну з власним народом», «наживається на війні» тощо;
- роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних війн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт;
- створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної безпеки.

Український дослідник Р. Додонов, аналізуючи закономірності розгортання збройних конфліктів у XXI ст. на теренах колишнього СРСР, робить висновок, що сепаратизм на пострадянському просторі є наслідком цілеспрямованих дій Москви: «Сепаратистські рухи активізуються або в регіонах із застарілою конфліктністю між автохтонним населенням і титульною нацією, або в регіонах з відсутнім чи слабким національно-етнічним «стрижнем». Перший варіант ми спостерігаємо в Абхазії і Південній Осетії, другий – у Придністров'ї та на Донбасі... Сценарій розгортання збройного конфлікту обирається в Кремлі: якщо сепаратизм виникає в країнах, що позначили свою незалежну від Росії думку, то слід чекати на появу бунтівної території чергової «народної республіки»; якщо ж

сепаратистські тенденції присутні в самій РФ, то пріоритет отримують тези про національну єдність і державницькі цінності» [59].

Отже, роль самопроголошених держав можна визначити як спеціально створену зону нестабільності для поширення впливу та джерело тиску на держави, які здійснюють незалежну від Росії зовнішню політику, з метою повернення їх у простір політичного впливу колишньої метрополії [18].

Так, «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і триваюча війна на сході України стали явною перешкодою для швидкого просування названих країн шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції.

Неназваний представник Кремля свого часу заявив журналісту російського видання «Профіль»: «Наше завдання – запобігти комфортному вступу Грузії і Молдови до НАТО. Ми ж не можемо сидіти, склавши руки, і дивитися, як нас оточують з усіх боків... Затягування процесу повністю виправдане: якщо ви не можете повернути процес на свою користь, потрібно його затягнути...» [60].

Сепаратистські утворення, окрім усього іншого, виконують роль оперативного/стратегічного плацдарму [61] для подальшої окупації/захоплення «материнської» території, особливо враховуючи і перебування російських військ на таких теренах.

Порівняння з плацдармом є цілком справедливим, якщо поглянути на карту. Скажімо, окупований Росією Цхінвальський регіон (т.зв. «Республіка Південна Осетія») висить «дамоклевим мечем» над Тбілісі та всією Центральною Грузією. Т.зв. «ПМР» загрожує Україні з південно-західного напрямку, особливо великому транспортно-торгівельному вузлу в Одесі та області. Крим та окуповані території Донеччини становлять загрозу українським портам на Азовському та Чорному морях.

Загарбані російськими окупаційними військами український Крим і окремі райони Донбасу фактично перетворені в дослідницький полігон для випробування та тестування як модернізованих і нових зразків російських озброєнь та військової техніки, так і для застосування забороненого (неконвенційного) озброєння, а також для перевірки нових концепцій створення та застосування російських військ, в тому числі інформаційних та спеціальних операцій [62, 33].

Придністров'я й «республіки» Південного Кавказу використовуються як військово-стратегічні плацдарми для розширення впливів Росії у Південно-Східній Європі та на Балканах, а контроль над розташованим на

перетині Європи й Азії Закавказзя дає можливість просування вглиб Середнього і Близького Сходу, у басейнах Чорного, Каспійського і Середземного морів [63].

Але йдеться не тільки про суто військове розуміння плацдарму. Такі окуповані території виступають також майданчиком для відпрацювання певних соціальних технологій, структур влади, які згодом можуть бути застосовані до інших частин певної країни, яка зазнала агресії. Ще одне завдання – проникнення, метастазування певних ідей (постулатів, наративів, тез тощо), способу життя, управлінських структур тощо у державу-жертву.

Окупована територія виступає своєрідним «зворотним фракталом» – структурою, що намагається повторити себе у більшому масштабі. Тобто, однією з цілей існування такого утворення є намір побудувати більшу систему «за образом та подобою» (тобто на тих же організаційних та ідеологічних засадах) малої системи. Подібно до того, як організаційний устрій і форма, вироблені під час революції 1905–1907 рр. у Російській імперії (Іваново-Вознесенский общегородской совет рабочих депутатов, Петербургский совет рабочих депутатов) [64, с.110], переросли у форму державного правління цілої країни і були нав'язані в різний час шляхом окупації низці незалежних держав, що утворилися після розвалу Російської імперії. Саме так з'явилися радянська Верховна Рада в Україні, Вярхоўны Савет у Білорусі, Ali Soveti в Азербайджані, Жоғарғы Кеңесі в Казахстані, Aukščiausioji Taryba у Литві, Augstākā padome в Латвії, Ülemnõukogu в Естонії, Sovietul Suprem в Молдавії, Staatsrat (Держрада) у НДР [65, с.489].

І тут потрібно аналізувати досвід України не лише 2014–2020 рр., але й «Донецько-Криворізької республіки» та УСРР часів Української революції 1917–1921 рр. Маріонеткова псевдодержава УСРР була формально заснована «Тимчасовим робітничо-селянським урядом України» 6 січня 1919 р. та проголошена як «окрема держава» на III Всеукраїнському з'їзді рад 6-10 березня 1919 р. Її завданням стала імітація «добровільного волевиявлення» щодо входження до федерації з Росією та демонстрація наявності «справжньої» робітничо-селянської альтернативи «буржуазній» УНР [66].

Так само у 1918–1920 рр. територія нинішньої «Південної Осетії» перетворилася на плацдарм для інспірованих більшовиками принаймні трьох повстань проти демократичної Грузії. Їхньою метою було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РРФСР. Усі вони зазнали поразки, однак на знак визнання заслуг цих територій у поваленні законної влади

Грузинської демократичної республіки більшовицьке керівництво в лютому 1921 р. створило так звану «Південну Осетію», яка увійшла окремим суб'єктом до Закавказької Федерації, а в 1936 р. – до складу Грузинської РСР. Таким чином було свідомо закладено основу для майбутнього грузинсько-осетинського протистояння [67].

Інструментальну сутність псевдодержавних утворень розкриває прийнятий у західних дослідженнях таких територій термін «проксі» – від англ. «проху», що означає «посередник», «представник», «особа, уповноважена діяти від імені когось».

Проксі-війна (проху war), відповідно до визначення кембриджського словника, є війною, що ведеться між групами чи окремими меншими країнами, які представляють інтереси інших великих держав, і можуть мати допомогу та підтримку з їхнього боку [68]. Оксфордський словник визначає цей термін як «війна, яку розпочала велика держава, яка сама в неї не втягується» [69].

Використання проксі у гібридній агресії має для її ініціатора низку переваг: вони менш затратні в матеріальному плані; місцеві прихильники краще знають ситуацію, місцевість, простіше займатися диверсійною діяльністю; гинуть не представники «великої держави», а місцеве населення чи найманці; посилюють довіру ідеологічно спорідненого населення чи політиків інших країн до уряду і керівництва певного псевдодержавного утворення; публічне заперечення участі у певній війні зменшує ескалацію у відносинах з іншими великими геополітичними гравцями – наприклад, США, Туреччиною, ЄС тощо, та дозволяє уникнути більш негативних наслідків – запровадження або розширення міжнародних санкцій проти країни-агресора; відкриває можливості для «миротворчої діяльності», тобто отримання додаткових важелів впливу на ситуацію в країні, яка зазнала агресії [70].

Наявність важелів впливу Росії на т.зв. «сепаратистів», підготовку і фінансування яких вона здійснює, надає Москві додаткові аргументи для світової спільноти щодо необхідності її присутності на переговорах і в складі миротворчих сил.

За висновками В. Паливоди, дії Росії у конфліктах на пострадянському просторі націлені на те, щоб мирний процес розвивався під повним контролем Кремля як над сепаратистською територією, так і над державою, якій ця територія належить [71]. Підтримання статус-кво щодо невирішених територіальних конфліктів надало Москві можливість впливати на

внутрішню ситуацію у Грузії, Молдові та останнім часом в Україні шляхом сприяння сепаратистським «урядам» Абхазії, Південної Осетії, ПМР і так званих ДНР/ЛНР. Перелічені країни і території перебувають під «дамоклевим мечем» загроз нового розгортання конфлікту, поштовх якому здатна надати інформаційна, військово-політична чи фінансова підтримка одній зі сторін протистояння.

Активність Росії в конфліктних зонах, її фактичний контроль над невизнаними «республіками» і внаслідок цього отримання російською стороною серйозних важелів впливу на низку країн пострадянського простору, створює вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку нових незалежних держав регіону.

Військова присутність Росії у Придністров'ї, на Кавказі, Донбасі та в Криму з подальшою відкритою російською інтервенцією до Грузії та України призвели до того, що уряди в Києві, Кишиневі та Тбілісі втратили контроль над суттєвими частинами своїх територій. Це також віддалило перспективи подальшого розширення НАТО на схід. Проте нові країни наразі не демонструють готовності повернутися в лоно метрополії. Більше того, відкритий акт агресії в Україні змусив навіть такі країни як Білорусь та Казахстан розглядати Росію як потенційну загрозу, попри тісну співпрацю з нею.

Виходячи з того, що стратегічні цілі Москви в зонах заморожених конфліктів наразі не досягнуті, а також з гіпотези про використання таких зон задля тиску на незалежні держави пострадянського простору (насамперед, країни ГУАМ) з метою недопущення їхньої повноцінної інтеграції в ЄС та НАТО, найбільш логічним буде припустити, що не варто очікувати якісних позитивних змін у конфліктних зонах в найближчій перспективі.

Росія і надалі використовуватиме наявні в неї важелі активного впливу, в т.ч. ескалацію збройних конфліктів у «невизнаних республіках», намагаючись реалізувати свої геополітичні плани в регіоні. Погіршення соціально-економічної ситуації в самій Російській Федерації, спричинене міжнародними санкціями чи/та пандемією коронавірусу, здатне лише підштовхнути цю державу до активізації своєї агресивної політики. Розуміння інструментів та цілей такої політики дозволить світовій спільноті ефективніше шукати дієві запобіжники задля запобігання майбутніх негативних сценаріїв.

Використані джерела та література:

1. Далявська Т.П. Нові державні утворення: науковий дискурс щодо категоріально-понятійного апарату // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск: Політика і духовність в умовах глобальних викликів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, 2-3 квітня 2014 р. – С. 377-382.
2. Вітман К.М. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання // Держава і право. – 2011. – Вип. 53. – С. 625-631.
3. Goujon Reva. The Logic and Risks Behind Russia's Statelet Sponsorship. – [Електронний ресурс]: https://worldview.stratfor.com/article/logic-and-risks-behind-russias-statelet-sponsorship?utm_campaign=%7CDATE:%7C*&utm_content=Daily+Intelligence+Brief%3A+Sept.+15%2C+2015&utm_medium=email&utm_source=paidlist-a
4. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стилос, 2003. – 254 с.
5. Конфликты и войны после распада СССР / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, Ю.В. Егоров, В.А. Муха, А.А. Бортник. – К.: Вид-во «Кий», 2008. – 420 с.
6. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2015. – №37. – Ч. 3. – С.100-107.
7. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: монографія – К.: ЄУ, 2003. – 570 с.
8. Далявська Т.П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз: монографія. – К.: Університет «КРОК», 2018. – 228 с.
9. Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 607 с.
10. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000). – М.: «Вече» – 346 с.
11. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве: (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). – М.: Гном и Д, 2002. – 312 с.
12. Hughes J., Sasse G.. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States: An Institutional Approach / London School of Economics and Political Science. – [Електронний ресурс]: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ec9fdf8c-c39a-4c11-97c3-869bd4f489ac.pdf>
13. Lynch Dov. Separatist States and Post-Soviet Conflicts // International Affairs (Royal Institute of International Affairs). – 2002. – Vol. 78. – №. 4. – P. 831-848.
14. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
15. Магда Є.В. Гібридна агресія Росії: Уроки для Європи. – К.: Каламар, 2017. – 268 с.

16. Додонов Р.О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія. – Вінниця : ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. – 200 с.
17. Зельманович І.І. «Заморожені» конфлікти на пост-радянському просторі як вияв інституційної кризи політики ЄС // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2016. – № 3. – С. 127–135.
18. Алексеиченко О.В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 117(2). – С.8-15.
19. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: Дис... д-ра політ. наук. – Чернівці, 2015. – 519 с.
20. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.
21. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М.М. Розумний (заг. ред.). – К.: НІСД, 2018. – 480 с.
22. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. – К.: НІСД, 2019. – 560 с.
23. Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
24. Донбас і Крим: ціна повернення / Ред. кол.: В.П. Горбулін (гол. ред.). – К.: НІСД, 2015. – 474 с.
25. Вымираты живут мечтами о компенсациях. «Советская оккупация» Прибалтики стоила России полтриллиона долларов // Военно-промышленный курьер. – 2019. – 30 апреля. – № 16 (779).
26. Долг Латвии перед Россией – 400 миллиардов долларов. Республике под советской «оккупацией» завидовали шведы и финны // Военно-промышленный курьер. – 2019. – 14 мая. – № 18 (781).
27. Грузия должна России больше, чем полтриллиона долларов // Военно-промышленный курьер. – 2019. – 28 мая. – № 20 (783).
28. Невыученный урок абхазского // Военно-промышленный курьер. – 2019. – 16 июля. – № 27 (790).
29. Державная азбука. Главная идея цивилизации, использующей кириллицу, – покорять народы культурой // Военно-промышленный курьер. – 2018. – 11 сентября. – № 35 (748).
30. Strategic Survey 2018: The Annual Assessment of Geopolitics. Summaries. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/-/media/files/publications/strategic-survey-2018/ssy-2018-summaries.ashx?la=en&hash=5C62CC5B914DA413D47C8F9991AD4A654527652B>
31. Теміров Ю. Зовнішня політика путінської Росії: Ілюзія «м'якої сили». Конфлікти на пострадянському просторі: глобальний та локальний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 13 грудня 2016 р. / Упорядники: М. Мальський, Р. Вовк, О. Кучик. – Львів: Факультет міжнародних відносин ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – С.64-66.

32. Here's One Measure That Shows Sanctions on Russia are Working. – [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-16/here-s-one-measure-that-shows-sanctions-on-russia-are-working>
33. Алексейченко О.В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: Геополітичний вимір // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2013. – № 2. – http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025
34. Лоссовський І.Є. Зовнішньополітична стратегія Путіна як нова доктрина обмеженого суверенітету // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2015. – № 5. – [Електронний ресурс]: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514/2244
35. Полный текст обращения Владимира Путина по Крыму, 18.03.2014. – [Електронний ресурс]: <https://russian.rt.com/article/24532>
36. Выступление В. Путина на заседании Международного дискуссионного клуба «Валдай». 24.10.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/news/46860>
37. Полный текст Ежегодного послания В. Путина Федеральному собранию РФ. 04.12.2014. – [Електронний ресурс]: <http://russian.rt.com/article/62728>
38. Новая военная доктрина России. Полный текст. 26.12.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.regnum.ru/news/polit/1882090.html>
39. Кокошин А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 175 с.
40. Joseph S. Nye Jr. Soft Power the Means to Success in World Politics. – New York: PublicAffairs 2004. – 192 p.
41. Основные положения военной доктрины Российской Федерации // Известия. – 1993. – 18 ноября. – (№221). – [Електронний ресурс]: <https://yeltsin.ru/day-by-day/1993/11/18/30203/>
42. Указ Президента Российской Федерации от 21.04.2000 г. № 706 «Об утверждении Военной доктрины Российской Федерации». – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>
43. Указ Президента Российской Федерации от 05.02.2010 г. № 146 «О Военной доктрине Российской Федерации». – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/30593>
44. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. №815) // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2014. – 30 декабря – №6570. – [Електронний ресурс]: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>
45. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года // Визначення агресії від 14.12.1974. – [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74
46. Humanitarian consequences of the war in Ukraine. PACE – Resolution 2198 (2018). – [Електронний ресурс]: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24432&lang=en>
47. Report on Preliminary Examination Activities 2019 // The Office of the Prosecutor of the International Criminal Court, 5 December 2019. – P. 66-73. – [Електронний ресурс]: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/191205-rep-otp-PE.pdf>

48. Post-Soviet 'frozen conflicts' heat up as big-power interests collide. – [Електронний ресурс]: <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2008/0626/p06s01-woeu.html>
49. Власюк О.С. Проблеми врегулювання «заморожених» конфліктів у контексті розбудови нової архітектури безпеки в Чорноморському регіоні // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2007. – Вип.13. – С. 20-24.
50. Перепелиця Г. Ідеологія «руського міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). – [Електронний ресурс]: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr
51. Бартош А. России не избежать гибридных войн. Многомерные вооруженные конфликты и национальная безопасность. – [Електронний ресурс]: http://nvo.ng.ru/concepts/2018-03-09/1_987_hybridwar.html
52. Cornell Svante E., Shaffer Brenda. The United States Needs to Declare War on Proxies. – [Електронний ресурс]: <https://foreignpolicy.com/2020/02/27/russia-iran-suleimani-the-united-states-needs-to-declare-war-on-proxies/>
53. Герасимов В. Ценность науки в предвидении // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 27 февраля. – № 8 (476).
54. Герасимов Валерий Васильевич / Министерство обороны Российской Федерации. – [Електронний ресурс]: https://structure.mil.ru/management/info.htm?id=11113936@SD_Employee
55. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory / Lt Col Daniel T. Lasica. – 2009. – 62 p. – [Електронний ресурс]: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a513663.pdf>
56. Початок АТО – за шість років війни на Донбасі загинуло понад 13 тисяч осіб. 14.04.2020. – [Електронний ресурс]: <https://www.slovoidilo.ua/2020/04/14/infografika/bezpeka/shosta-richnysya-pochatku-ato-cyfry-fakty>
57. Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. 30.03.2018. – [Електронний ресурс]: https://espresso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyyi_proty_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparatsiy
58. Global Peace Index 2017. – [Електронний ресурс]: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/GPI-2017-Report-1.pdf>
59. Додонов Р.О. Закономірності розгортання збройних конфліктів у ХХІ столітті // Вісник Донецького національного університету. Серія філософські науки. – 2017. – Травень. – С.85-94.
60. «Заморожені конфлікти» не такі вже й «заморожені». 10.11.2006. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/954336.html>
61. Плацдарм – тлумачення, орфографія, правопис. – [Електронний ресурс]: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=плацдарм>
62. Феденко О.В., Панасюк В.В. Еволюція змісту сучасної війни // Військово-науковий вісник. – 2015. – № 24. – С. 219-230.
63. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html>
64. Кульчицький С.В. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів

- трудящих, народних депутатів // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К.: Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил. – С. 944 с.
65. Кульчицький С.В. Компартійно-радянська система державної влади в СРСР: творення, основні етапи розвитку, крах // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – 528 с.
66. Гай-Нижник П. «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР. – [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kyiv.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>
67. Алексеїченко О.В. Етнополітичні конфлікти в регіоні південного Кавказу: історико-політичні передумови // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 116. – С. 61-69.
68. Proxy war / meaning in the Cambridge English Dictionary. – [Електронний ресурс]: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/proxy-war>
69. Proxy War / Meaning of Proxy War by Lexico. – [Електронний ресурс]: https://www.lexico.com/definition/proxy_war
70. Byman D. Why States are Turning to Proxy War. – [Електронний ресурс]: <https://nationalinterest.org/feature/why-states-are-turning-proxy-war-29677>
71. Паливода В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі як виклик європейській безпеці. Національний інститут стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]: <https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zamorozheni-konflikti-na-postradyanskomu-prostori-yak-viklik-evropeyskiy>

УДК 341.218.2

Сафар'янс Є.В.

КВАЗІДЕРЖАВИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЇХНЬОГО ВИНИКНЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню квазідержав пострадянського простору. Проаналізовано причини розпаду СРСР та передумови появи «самопроголошених» республік на його теренах. Зазначається, що розпад СРСР став передбачуваним фіналом існування багатонаціональної комуністичної імперії, а поява нових незалежних держав пострадянського простору була закономірним результатом «ренесансу» націоналізму. Міжетнічні конфлікти, що виникали в регіонах зі змішаним населенням, ускладнили процес міжнародного визнання для окремих самопроголошених держав. У статті наголошується на тому, що Росія використовує зони політичної нестабільності, утворені довкола «невизнаних» республік, для збереження на пострадянському просторі власного економічного та військово-політичного домінування.

Ключові слова: квазідержави, пострадянський простір, СРСР, самопроголошені республіки, міжнаціональний конфлікт.

Сафарьянс Е.В. Квазигосударства постсоветского пространства: причины и предпосылки их возникновения

Статья посвящена исследованию квазигосударств постсоветского пространства. Проанализированы причины распада СССР и предпосылки появления «самопровозглашенных» республик на его территории. Отмечается, что распад СССР стал предсказуемым финалом существования многонациональной коммунистической империи, а появление новых независимых государств постсоветского пространства было закономерным результатом «ренессанса» национализма. Межэтнические конфликты, которые возникали в регионах со смешанным населением, усложнили процесс международного признания для отдельных самопровозглашенных государств. В статье отмечается, что Россия использует зоны политической нестабильности, образованные вокруг «непризнанных» республик, для сохранения на постсоветском пространстве собственного экономического и военно-политического доминирования.

Ключевые слова: квазигосударства, постсоветское пространство, СССР, самопровозглашенные республики, межнациональный конфликт.

Safarians Y.V. Quasi-states of the post-Soviet space: causes and prerequisites of their emergence

The article is devoted to the studying of quasi-states of the post-Soviet space. The reasons for the collapse of the USSR and the prerequisites for the emergence of "self-proclaimed" republics in its territory are analyzed. It is noted that the collapse of the USSR was the foreseeable ending to the existence of a multinational communist empire, and the emergence of new independent states in the post-Soviet space was a natural result of the "renaissance" of nationalism. The interethnic conflicts that have arisen in the mixed population regions have complicated the process of international recognition for individual self-proclaimed states. The article emphasizes that Russia uses zones of political instability, created around "unrecognized" republics, to maintain its own economic and military-political domination in the post-Soviet space.

Keywords: quasi-states, post-Soviet space, USSR, self-proclaimed republics, inter-ethnic conflict.

Розпад Радянського Союзу в 1991 р. спричинив глобальні трансформаційні процеси в Північній Євразії – у багатьох народів з'явилася можливість реалізувати право на самовизначення, яке було піднесене до абсолюту. СРСР за структурою свого державного устрою, попри декларативні заяви щодо його федеративного характеру, став оновленим варіантом Російської імперії. Більшість етносів у період з 1917 по 1945 рр. були силоміць включені до складу «комуністичного табору». Лінії кордонів «радянських республік» не завжди відповідали реальним межам розселення

народів, що спричинило цілу низку етнічних конфліктів на етапі руйнації СРСР, наслідком чого є поява квазідержав пострадянського простору.

Обрана тема є актуальною на сучасному етапі з огляду на українсько-російську війну та появу на окупованих Росією територіях маріонеткових «республік». Мета статті полягає в систематизації наявної інформації та аналізі причин й історичних передумов виникнення квазідержав на пострадянському просторі.

Проаналізувати та систематизувати причини появи квазідержав, намагалися відомі західні вчені: С. Хантінгтон [1], Я. Броунлі, Н. Касперсен, Д. Поттер, Д. Грехем, Ч. Кінг. Російські дослідники також приділяли увагу феномену пострадянської квазідержавності, наприклад: С. Маркедонов, Л. Бердегулова, І. Рачков, А. Большаков.

На даний час, на жаль, обрана тема мало досліджена у вітчизняній історіографії. Аналізу етнополітичних процесів на території Криму та Донбасу присвятили колективну монографію співробітники Інституту історії України НАНУ В. Смолій, С. Кульчицький та Л. Якубова [2]. Суспільно-політичній модернізації країн пострадянського простору присвячена монографія співробітників інституту всесвітньої історії НАНУ під ред. А. Бульвінського [3]. Право на самовизначення націй та питання захисту територіальної цілісності держав досліджує О. Клименко [4]. Стаття С. Асланова [5] присвячена феномену квазідержавності як фактору етнополітичної нестабільності в Україні. В. Кошелюк та Т. Гринюк [6] розглядають самопроголошені республіки як інструмент геополітичної стратегії «великих держав». В. Лемак та Д. Пеца [7] аналізують правові аспекти квазідержавності пострадянського простору, Т. Злобіна визначає роль РФ у Нагірно-Карабахському конфлікті [8].

Дезінтеграційним процесам на теренах Північної Євразії безпосередньо сприяли декілька чинників.

1. Агресивна зовнішня та внутрішня політика СРСР. На утримання репресивного апарату та потужної армії потрібні були величезні кошти. Основу радянської економіки складала важка промисловість, яка працювала переважно на потреби військово-промислового комплексу;

2. Неефективна логістика та інші недоліки планової економіки СРСР. Командно-адміністративна система управління Радянського Союзу могла забезпечити потреби армії та репресивного апарату, але на інше ресурсів не вистачало. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не

більше п'ятої частини промислової продукції власного виробництва [2, с.220]. Логістичні зв'язки були позбавлені сенсу економічної доцільності, а збитки підприємств компенсувались за рахунок прибутків більш успішних галузей (наприклад, нафто- і газовидобувної).

3. Відсутність ефективної комунікації між окремими частинами СРСР. Жителі периферії мали незначну кількість контактів з центром, а також із сусідніми регіонами. Вони зберігали свої мову, культуру та традиційний устрій, а тому не поспішали ставати частиною «радянського народу». Колоніальна політика економічного висискування та спроби мовно-культурної асиміляції стимулювали підкорені народи до активної протидії метрополії.

4. За допомогою репресивного апарату та потужної пропаганди в СРСР сформувалося тоталітарне суспільство, еліту якого складала радянська компартійна номенклатура. На момент розпаду Радянського Союзу в усіх регіонах, за винятком Прибалтійських республік, фактично не існувало активної контр-еліти і такого поняття як «громадянське суспільство», потреби «низів» визначала КППС, яка вживала заходи в директивній формі. Діяльність молодих активістів була під контролем комсомолу. Контр-еліта у більшості регіонів була слабкою і фрагментованою.

Варто зазначити, що процеси, які відбувалися на пострадянському просторі, є закономірним продовженням модернізації. З метою аналізу та систематизації інформації щодо переходу спільнот від традиційного до модерного суспільства, наприкінці ХХ ст. оформлюється наука «транзитологія», яка, зокрема, обґрунтовує перехід від авторитарних (або ж тоталітарних) до демократичних способів управління. Транзитологічна парадигма акцентує увагу на діяльності «політичних акторів, перш за все, на стратегічному виборі і діях політичних еліт» [3, с.18]. Після модернізації Західної, Північної Європи, Північної Америки, Австралії та Нової Зеландії подібні процеси започаткувались у 1970-х рр. в Південній Європі, Латинській Америці, а наприкінці 1980-х рр. Східну Європу та СРСР охопила «третя хвиля демократизації» [1]. Складовими процесу транзиту в Східній Європі були такі елементи: демократизація; впровадження ринкової економіки; перехід до національної державності; перехід до громадянської нації [3, с.19].

Модернізаційні процеси дали поштовх для ренесансу націоналізму та сприяли дезінтеграційним тенденціям на території Північної Євразії. Ще наприкінці Першої світової війни Президент США Вудро Вільсон вперше

запропонував тезу про «право народу на самовизначення». Дослідник О. Клименко зазначає, що таке право може бути здійснене шляхом «створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею чи встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом». Він також зауважував, що Статутом Ліги Націй було закріплено зобов'язання «шанувати та зберігати територіальну цілісність та політичну незалежність учасників організації» [4, с.55].

Такий принцип пізніше було закріплено в Статуті ООН. Можливо, саме внаслідок цього квазідержави, що здобули незалежність з порушенням певних процедур, а тому не вбачаються законними міжнародною спільнотою, називають «невизнаними» або «самопроголошеними». В. Кошелюк та Т. Гринюк пропонують таке визначення «невизнаних» держав: «... державні утворення, які, володіючи усіма ознаками державності (контроль над територією, система управління, фактичний суверенітет), не мають повного чи часткового міжнародного дипломатичного визнання й, таким чином, не можуть де-юре виступати в якості суб'єкта міжнародних відносин» [6, с.287].

Український історик А. Кудряченко зазначає, що «...у системі міжнародних відносин ані на глобальному, ані на регіональному рівні ніхто особливо нові незалежні держави не чекав, привілейованого місця для них не підготував, ніяких преференцій для них не передбачив. Нерівність сил, можливостей, перспектив створила не надто сприятливе у багатьох відношеннях тло для процесів модернізації у нових незалежних державах» [3, с.10-11].

Окремо варто звернути увагу на те, що упродовж 70-ти років існування Радянського Союзу формувалася нова наднаціональна – радянська ідентичність та ментальність, носії якої населяють увесь пострадянський простір, проте найбільш концентровано проживають на території Придністров'я, Криму та Донбасу. Саме тому ці регіони були більш вразливими до неоімперських амбіцій Росії [5, с.209].

Адекватне розуміння причин успіху «радянзації» вказаних територій неможливе без ретроспективного аналізу. На прикладі Криму та Донбасу українські історики В. Смолій, С. Кульчицький та Л. Якубова демонструють, що з допомогою репресій та депортацій за національною ознакою радянська влада знищила етнонаціональну конфігурацію регіонів. Це відкрило шлях для створення нової регіональної спільноти, «сформованої методами

соціальної інженерії впродовж чотирьох десятиліть з трудових емігрантів з усіх регіонів СРСР» [2, с.7-8], характерною рисою якої був її нестійкий характер. Дослідники також зазначають, що «стабілізація цієї повсякчас відкритої демографічної системи відбулася на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності» [2, с.8], які були позанаціональними за своєю суттю. Відмінність між процесами радянзації Криму та Донбасу полягала у тому, що основою нового населення Донбасу стали робітники металургійних підприємств та шахтарі, а до Криму активно переселялися відставні військовослужбовці та компартійна номенклатура.

Аналогічна ситуація склалася і на теренах Придністров'я, для якого також характерна пострадянська ментальність. Основу його населення складають українці та росіяни, які сформували власну ідентичність на базі радянської маскультури.

Важливо нагадати, що до 1940 р. нинішня самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка мала іншу історичну долю, на відміну від сучасної частини Молдови, розташованої на правому березі Дністра. З 1363 по 1569 рр. територія лівого берега Дністра перебувала під контролем Великого князівства Литовського, а з 1569 по 1648 рр. – у складі Речі Посполитої. В 1648–1668 рр. Дністровське Лівобережжя входило до складу Війська Запорозького та Едісанської орди, а до 1699 р. було під повним контролем Османської імперії, після чого його північна частина повернулася до Речі Посполитої. В 1792–1793 рр. лівий берег Дністра переходить до меж Російської імперії, ці території були приєднані до Подільської та Херсонської губерній. Під час Української революції 1917–1921 рр. вказані землі ввійшли до складу України, пізніше – окуповані більшовиками, які проголосили в 1919 р. Бессарабську Радянську Соціалістичну Республіку, а 12 жовтня 1924 р. на її місці створюється Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (МАРСР).

Правий берег Дністра з 1359 р. залишався під контролем Молдавського князівства, яке у 1513 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Від 1812 р. половина Молдавського князівства окупується російською армією. З приєднаних територій у складі Російської імперії була утворена Бессарабська губернія. У 1918 р. землі Бессарабської губернії включені до Королівства Румунія.

Отже, обидва конфліктуючих регіони мали відмінну історичну долю, а тому різняться своєю ідентичністю та етнічним складом. Проте більшовицьке

керівництво вимагало «повернення» Дністровського Правобережжя нібито для забезпечення «історичних прагнень молдавського народу». Власне, з цією метою в 1924 р. на підконтрольному більшовикам лівому березі Дністра і була створена МАРСР, офіційним адміністративним центром якої було визначено контрольований румунами Кишинів. Фактичним адмінцентром до 1929 р. залишалась Балта, а з 1929 по 1940 рр. – Тирасполь. У грудні 1917 р. на території Бессарабської губернії була проголошена Молдавська Народна (пізніше – Демократична) Республіка, парламент якої – Сфатул Церій – підтримав 27 березня (9 квітня) 1918 р. приєднання до Королівства Румунія.

26 червня 1940 р. В. Молотов передав румунському послу в Москві Г. Давідеску ультиматум, в якому зазначалося, що територія Бессарабії має бути передана Радянському Союзу. Ввечері 27 червня 1940 р. коронна рада Румунії вирішила задовольнити вимоги СРСР, який впродовж 6-ти днів окупував ці території. Румунське суспільство негативно відреагувало на ці події, в державі зросли реваншистські настрої. Саме тому в червні 1941 р. румунська армія приєдналася до війни проти Радянського Союзу. Румунія не лише повернула собі колишню Бессарабію, але й приєднала території Дністровського Лівобережжя (т.зв. Трансністрію). Після Другої світової війни кордон між СРСР та Румунією було визначено за відповідною угодою, підписаною 28 червня 1940 р. У процесі розпаду СРСР історичні наслідки формування у 1924 р. МАРСР стали причиною виникнення Придністровського конфлікту.

Референдуми про заснування Придністровської Молдавської РСР проходили від кінця 1989 р. по серпень 1990 р. 2 вересня 1990 р. Надзвичайний з'їзд народних депутатів в Тирасполі прийняв рішення про створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка 5 листопада 1991 р. була перейменована на Придністровську Молдавську Республіку. Проте вже 22 грудня 1990 р. М. Горбачов підписав указ про те, щоб визнати недійсним з'їзд народних депутатів деяких районів Придністров'я. Після провалу заколоту ДКНС, 27 серпня 1991 р. була прийнята декларація незалежності Республіки Молдова. Окупацію Бессарабії та створення Молдавської РСР 2 серпня 1940 р. визнано незаконним. В підсумку, у відокремленій Молдові виник збройний конфлікт між «радянською» та «молдавською» ідентичностями. ПМР була підтримана дислокованою на її теренах 14-ю армією колишнього СРСР (пізніше – гвардійською армією РФ), російськими та українськими парамілітарними

формуваннями [7, с.151]. 21 липня 1992 р. між Молдовою та РФ було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту у Придністров'ї.

Досі ПМР залишається самопроголошеною республікою, що невизнана міжнародною спільнотою [7, с.153] (за виключенням таких само квазідержав – Абхазії, Південної Осетії, Нагорного Карабаху, які визнали ПМР). На «референдумі» 2006 р. у ПМР 97,2% місцевих жителів підтримали приєднання до РФ, проте результати такого волевиявлення видаються юридично нікчемними.

Журналістка Міжнародного французького радіо RFI О.Габріелян зазначає, що в Придністров'ї «активно відзначають не лише День Перемоги, але й 7 листопада – день «Жовтневої революції»...» [9]. Мешканці продовжують ідентифікувати себе з Радянським Союзом, вважають себе «радянськими людьми», користуються старими радянськими паспортами. Журналістка також зауважує, що В. Ленін для жителів Придністров'я – «це візуальна оболонка, яка захищає їх від сучасного і від того, чого вони не знають» [9].

Однозначно можна стверджувати, що ПМР в статусі «невизнаної» республіки використовується для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Молдові та Україні [5, с.208].

Трохи інакша ситуація склалася на Кавказі, на території якого після розпаду СРСР на початку 1990-х рр. утворилася низка самопроголошених республік. На етнополітичну ситуацію регіону безпосередньо впливає рельєф. Високі Кавказькі гори, які простягаються з північного-заходу на південний-схід більш ніж на 1100 км, з давніх часів створювали перешкоди для міграції людських спільнот. На північ від Головного Кавказького хребта простягається низка паралельних хребтів, в долинах між якими сформувались окремі етноси. Власне і в наш час комунікації між долинами погано налагоджені. Потенційні самопроголошені республіки мали різний міжнародно-правовий статус: якщо Грузію, Вірменію та Азербайджан як суб'єкти колишнього СРСР, визнали одразу, то у інших адміністративно-територіальних утворень було мало шансів на міжнародне визнання.

Релігія є іншим важливим чинником, який сприяв диференціації спільнот в цьому регіоні. Окремі народи сповідують традиційні християнство та іслам, проте в останніх існує поділ на окремі конфесії. Вже згаданий нами «ренесанс націоналізму» наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. сприяв проголошенню таких національних утворень: Шапсузький національний

район, Армавірська козацька республіка, Адигейська республіка, Карачаївська республіка, Черкеська республіка, Козацька Верхня Кубань (до її складу увійшли Баталпашинська та Зеленчуцько-Урупська республіки), Абазинська республіка, Кабардинська республіка, Балкарська республіка, Республіка Абхазія, Республіка Аджарія, Південна Осетія, Республіка Інгушетія, Чеченська республіка Ічкерія, Кумицька республіка, Терська козацька республіка, Ногайська республіка, Республіка Лезгістан, Талиш-Муганська республіка та Республіка Арцах (Нагорний Карабах).

Дві республіки – Адигея та об'єднана Карачаєво-Черкесія – вибороли право на розширену автономію у складі РФ. Проте у більшості випадків потреби у розширенні автономії чи незалежності не були задоволені для вказаних утворень.

Окремо боролись за свою ідентичність козаки, які сформувались на основі чоловічих військових, а згодом територіальних громад. Слово «козак» походить з тюркської та татарської і перекладається як «вільна людина». Козаки населяли території «Дикого поля» – частини Великого Степу, який в 15-16 ст. був малозаселеним. Козацтво, що пішло на службу до московського царя Івана Грозного, стало називатися Військом Донським. З частини розформованого козацтва Запорізької Січі в 1787 р. було створене Чорноморське козацьке військо, переселене в 1792 р. на Кубань, а в 1860 р. перейменоване на Кубанське козацьке військо. Нащадки цих козацьких спільнот і боролись за свою автономію.

Населення окремих етносів досить часто проживало змішано і ворогувало за території. Саме тому з розпадом СРСР на Кавказі загострились численні міжетнічні конфлікти: козацько-карачаєвський, черкесько-карачаєвський, кабардино-болкарський, чечено-інгуський, чечено-козацький, горсько-козацький, аварсько-кумицький, чечено-лаксько-аварський, азербайджано-лезгінський, азербайджано-таліський, осетино-інгуський. Деякі зіткнення переросли у війни: абхазько-грузинська, осетино-грузинська, осетино-інгуська, російсько-чеченська, а також азербайджано-вірменський збройний конфлікт за Нагірний Карабах.

У самопроголошеної Чеченської республіки Ічкерія навіть вистачило сил для того, щоб вибороти фактичну незалежність від Росії і впродовж певного часу захищати її. Для повноти дослідження варто провести окремий ретроспективний аналіз. Ще з часів царювання Петра I були здійснені спроби поневолити чеченців (назва для зовнішнього вжитку походить від аулу

Чечень). Проти них у XVIII ст. росіяни вчинили акт геноциду. Так, за підсумками кровопролитної Кавказької війни 1817–1864 рр. завойовані Черкесія та Імамат (населяли дагестанці, чеченці, інгуші). Лідером чеченського спротиву був Імам Шаміль. У свою чергу, територія сучасної Республіки Інгушетія була примусово включена до складу Російської імперії в березні 1770 р. Самоназва народу – «гіалгіай», а сучасної республіки – «Гіалгіай Мохк». Російська назва регіону «Інгушетія» походить від назви поселення «Ангушт», в якому 22 серпня 1810 р. 6 інгушських родів присягнули на вірність російському монарху Олександрю І.

Внаслідок війни загинуло три четверті населення Північного Кавказу. За наказом російського імператора Олександра ІІ, в 1860-ті рр. з'явилася Терська область. До її складу входили Чеченський, Ічкерійський, Інгуський та Нагорний округи. В 1917–1919 рр. на цих територіях існувала незалежна Горська республіка. Після завоювання цієї території Червоною армією у 1920 р. були сформовані окремі Чеченський та Інгуський округи, а в січні 1921 р. вони були об'єднані в Горську АРСР. В 1940–44 рр. чеченці на чолі з Х. Ісраїловим підняли повстання проти радянської влади. Проте воно було придушене, а чеченці та інгуші депортовані до Казахстану. З 1957 р. чеченці та інгуші починають повертатись на Кавказ, проте місцевими російськими шовіністами проти них у 1958 р. були здійснені акти агресії.

Чечено-Інгушську АРСР в 1991 р. було розділено на Чеченську Республіку та Республіку Інгушетія. 8 червня 1991 р. проголошено Чеченську Республіку «Нохчі-чо» (чечен.), яку очолив генерал Д. Дудаєв. За результатами місцевих виборів 27 жовтня 1991 р. він став президентом. Російські війська були виведені з території Чечні вже до червня 1992 р. Проте РФ не бажала визнавати відокремлення ЧРІ, а тому по закінченню внутрішньо-російського конфлікту за владу було вирішено повернути під контроль чеченські території. В жовтні-листопаді 1994 р. проросійські бойовики за підтримки російської військової авіації захопили столицю ЧРІ місто Грозний. 1 грудня російська авіація атакувала чеченські аеродроми, а вже 11 грудня розпочалось повномасштабне вторгнення російських військ в Чечню. Впродовж 1994–1996 рр. тривала Перша російсько-чеченська війна, яка закінчилася поразкою РФ. Попри загибель Д. Дудаєва, ЧРІ фактично відстояла власну незалежність. В 1997 р. між президентом РФ Борисом Єльциним та президентом ЧРІ Асланом Масхадовим було підписано «Договір про мир і принципи взаємин між Російською Федерацією і

Чеченською Республікою Ічкерія». На території Грузії функціонувало представництво ЧРІ, але воно не було визнане грузинською владою, хоча пропозиції надходили [10]. За результатами Другої Чеченської війни 1999–2000 рр. територія ЧРІ була повністю окупована російськими військами. Режим КТО (контртерористичної операції) на території Чечні був скасований лише у 2009 р. після вбивства А. Масхадова та загибелі від теракту провідного бойового командира Ш. Басаєва, проте спротив повстанців продовжується й до нашого часу.

На території Грузії в 1990-х також з'явилися дві самопроголошені республіки – Абхазія та Південна Осетія [7, с.150]. Абхазія має давню державницьку традицію, що також сприяє збереженню окремої ідентичності. Ще наприкінці VIII ст. правитель Леон II здобув незалежність Абхазії від Візантії. З X по XIII ст. Абхазія перебувала у складі Грузинського царства, потім в XV–XVI ст. була частиною князівства Сабедіано. В XVI ст. стала васалом Османської імперії. Населення Абхазії в цей час прийняло іслам.

Абхази регулярно повставали проти османів. У 1810 р. Абхазія стала автономним князівством Російської імперії. Проте в 1866 р. автономія була скасована, що стало причиною повстання, яке було жорстоко придушене. Багато абхазців були змушені емігрувати до Туреччини. Під час російської революції та громадянської війни 1917–1921 рр. територія мала нетривалий період незалежного існування, а вже з грудня 1922 р. включена до складу СРСР. В лютому 1931 р. створено Абхазьку Автономну СРР у складі Грузинської РСР.

Абхазьке населення періодично організовувало масові протести з вимогою виходу зі складу Грузинської РСР, зокрема у 1957, 1967 та 1978 рр. 18 березня 1989 р. в черговий раз жителі Абхазії почали вимагати відновлення статусу союзної республіки. В липні 1989 р. під час зіткнень між грузинами та абхазцями загинуло 16 осіб. Після розпаду СРСР Грузія повернулася до Конституції 1921 р., де абхазьку автономію було скасовано. Абхазія у відповідь повернулася до Конституції 1925 р., згідно з якою вона знову ставала суверенною державою. Це спричинило тривалий військовий конфлікт між Грузією та Абхазією. Останній Росія надала всебічну політичну та матеріальну підтримку. Міжнародна спільнота не визнала Абхазію незалежною державою. З 1994 р. конфлікт перейшов у стан «замороженого», проте активні військові дії відновилися під час російсько-грузинської війни 8 серпня 2008 р. за Південну Осетію [7, с.151].

Південна Осетія ще наприкінці XIX ст. була заселена переважно грузинами. Міграційні процеси поч. XX ст. сприяли колонізації цього регіону осетинами. 20 квітня 1922 р. у складі Грузинської РСР було створено Південно-осетинську автономну область. В 1920-х рр. навіть існувала пропозиція об'єднання з Північною Осетією, але тогочасний радянський діяч А. Мікоян виступив проти такого рішення.

Паралельно з подіями в Абхазії осетинці також почали вимагати розширення автономії. Вже 10 листопада 1989 р. було прийняте рішення про створення автономної республіки. В адмінцентрі самопроголошеної автономії Цхінвалі виникли сутички між грузинами, осетинами та радянською міліцією. 20 вересня 1990-го року була проголошена незалежність Республіки Південна Осетія, яку гостро засудила влада Грузії. 11 грудня офіційний Тбілісі оголосив надзвичайний стан, а 6 січня 1991 р. ввів міліцію на територію Південної Осетії. Військові зіткнення продовжувалися протягом 1991–1992 рр. РФ надавала Південній Осетії значну матеріальну та політичну підтримку. Після цього конфлікт перебував у замороженому стані, проте 8 серпня 2008 р. РФ розпочала війну проти Грузії. Як привід було використано поновлення конфлікту в Південній Осетії [7, с.151].

26 серпня 2008 р. РФ офіційно визнала Абхазію та Південну Осетію незалежними державами, що дозволило Москві активно використовувати ці утворення для дестабілізації суспільно-політичної та економічної ситуації в Грузії. Державність Республіки Південна Осетія-Аланія визнає лише РФ та її маргінальні союзники (Венесуела, Нікарагуа, Сирія та Науру), а також самопроголошені квазідержави-сателіти (Республіка Абхазія, ПМР та Нагірно-Карабаська Республіка). Україна неухильно визначає Абхазію і Південну Осетію як невід'ємні складові суверенної території Грузії.

Вже згадана вище за вірменською інтерпретацією Республіка Арцах або ж Нагірно-Карабахська республіка (НКР) була проголошена 2 вересня 1991 р. на обласній сесії Ради народних депутатів Азербайджанської РСР. Було вирішено вийти зі складу Азербайджану та приєднатися до сусідньої Вірменії. На організованому 10 грудня 1991 р. місцевому референдумі 99,89% жителів НКР підтримали це рішення, проте результати голосування визнав лише офіційний Єреван. 6 січня 1992 р. прийнято декларацію «Про державну незалежність Нагірно-Карабаської Республіки». В результаті між Азербайджаном і підтримуваною Росією Вірменією розпочався багаторічний

військовий конфлікт. Останній призвів до втрати Баку не лише НКР, а й суміжних т.зв. «буферних територій», що сукупно дорівнює чверті всієї країни. Збройні сутички між обома сторонами виникають і досі. Україна не визнає незалежність НКР і вважає окуповані землі суверенною територією Азербайджану.

В історичному контексті вірмени заселили територію сучасного Арцаху ще в IV ст. до н.е. До IV ст. н.е. він входив до складу Вірменської держави. З кінця IV ст. Арцах опинився під контролем Сасанідської імперії, а з VII – під владою Халіфату. З IX ст. на цих землях була відновлена вірменська державність. Проте в XIII ст. Арцах був включений до складу Улусу Хулагідів, а пізніше – приєднаний до імперій Кара-Коюнлу, Сефевідів та Афшаридів.

З 1805 р. Арцах окупований російськими військами, 12 (24) жовтня 1813 р. приєднаний до Російської імперії за Гюлістанським мирним договором. Азербайджано-вірменські протистояння на території Арцаху в 1905–1907 рр. та в 1918–1920 рр. переростали в криваві міжетнічні війни [8]. Назва «Нагірний Карабах» вживається з 1918 р.

У 1920 р. Закавказзя було окуповане більшовицькими військами. Територія Нагорного Карабаху, 94% населення якого становили вірмени, мала бути включена до складу Вірменської РСР. Проте 4 липня 1921 р. Кавказьке бюро ЦК за участі Й. Сталіна приєднало Карабах до Азербайджанської РСР. Таке рішення в подальшому заклало основу для відновлення міжетнічного конфлікту в часи розпаду СРСР.

Радянська влада контролювала ситуацію в регіоні, і лише в ході т.зв. «перебудови» карабаське населення порушило питання про розширення власної автономії: Академія наук Вірменської РСР в серпні 1987 р. надіслала запит до Москви з пропозицією передачі Нагірно-Карабаської автономної області (НКАО) та Нахічеванської АРСР до складу Вірменської РСР. Відсутність відповіді на цей запит сприяла зростанню сепаратистських настроїв в НКАО. Дослідниця Т. Злобіна зазначає, що азербайджано-вірменський конфлікт вигідний саме Росії й тому остання не зацікавлена в його вирішенні [8]. Попри всі миротворчі зусилля міжнародних посередників упродовж багатьох років, докладені Мінською групою ОБСЄ.

Підбиваючи підсумки, ми проаналізували основні причини та передумови появи квазідержав пострадянського простору. Становлення нових держав – це закономірний процес еволюції людських спільнот, який

спостерігався упродовж усієї історії в усіх куточках світу. Будь-яка нова держава вважається «самопроголошеною», проте з часом з'являється потреба у взаємному визнанні. В сучасному світі важливе значення для становлення суб'єктності держави має широке міжнародне визнання. Якщо ж воно не стається, то така держава вважається «невизнаною».

Російська, а пізніше радянська держави були імперіями. Саме тому у процесі їхнього розпаду в 1917–1921 рр. та 1989–1994 рр. утворилася велика кількість самопроголошених республік. На початку ХХ ст. цьому сприяла епоха розквіту націоналізму, а наприкінці тисячоліття – ренесанс зазначеного явища. Проблема пострадянського простору полягає у тому, що кордони між колишніми адміністративно-територіальними одиницями, штучно створеними радянськими компартійними функціонерами, були далекими від реалій. Вони в більшості не відповідали межах фактичного проживання окремих етносів, які прагнули створити свої національні держави. Така ситуація спровокувала низку міжетнічних збройних протистоянь на пострадянському просторі. Міжнаціональні конфлікти матеріально та політично підживлювались правонаступницею СРСР – Російською Федерацією, яка в такий спосіб намагалася хоча б частково зберегти свій вплив на просторі колишнього Радянського Союзу, а також сформувати із себе нову імперію.

Негативний досвід Молдови щодо врегулювання конфлікту в Придністров'ї можна враховувати у процесі налагодження миру на Донбасі та деокупації Криму. На нашу думку, ключова помилка, допущена Молдовою, полягала в наступному. Перемир'я 21 липня 1992 р. підписувалося РФ як стороною конфлікту. Запропонований Тирасполлю переговорний процес у «форматі 5+2» (за участю України) фактично перетворив Росію на одного з гарантів миру в Придністров'ї. При цьому, російські війська залишилися на придністровській території в якості «миротворців», що стало головним дестабілізуючим чинником у зоні конфлікту.

Використані джерела та література:

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003. – 386 с.
2. Смолій В., Кульчицкий С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). – К.: Інститут історії України НАН

України, 2016. – 616 с.

3. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – С. 18.
4. Клименко О.А. Право на самовизначення націй(народів) чи сепаратизм? / О.А. Клименко // Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). – Одеса, 2010. – С. 55-57.
5. Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип.1(75). – С. 207-216.
6. Кошелюк В., Гринюк Т. Самопроголошені держави як інструмент геополітичної стратегії провідних держав на європейському континенті // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип.37. – С. 287.
7. Лемак В., Пеца Д. Квазідержави на пострадянському просторі: порівняльно-правові аспекти // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 150-154.
8. Злобіна Т. Роль Російської Федерації у Нагірно-Карабахському конфлікті // Міжнародні відносини: політичні науки. – 2016. – № 12. – [Електронний ресурс]: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2939
9. Єрмоленко В. Придністров'я: 10 уроків для України. 13.06.2016. – [Електронний ресурс]: <https://hromadske.ua/posts/prydnistrovia-10-urokiv-dlia-ukrainy>
10. Грузия не собирается признавать независимости Чечни. – [Електронний ресурс]: <https://www.newsru.com/world/01mar2002/mid.ht>

Відомості про авторів

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кириченко Олександр Васильович кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кордун Олексій Олександрович, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Красножон Неоніла Григорівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних відносин ім. І.Ф. Кураса НАН України

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАНУ»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Збірник наукових праць

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.

Відповідальний редактор Кириченко О.В.

Технічний редактор: Стельмах В.О.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 10,3.

Тираж 100 пр.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.

03680. м. Київ, вул. Шутова, 13Б